

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

AAGE BERTELSEN

Oktober 43

OPLEVELSER
OG TILSTANDE
UNDER JØDEFORFØLGELSEN
I DANMARK

AAGE BERTELSEN
»OKTOBER 43«

AAGE BERTELSEN

»OKTOBER 43«

OPLEVELSER OG TILSTANDE
UNDER JØDEFORFØLGELSEN
I DANMARK

AARHUS
JYDSK CENTRALTRYKKERI'S FORLAG
MCMLII

**COPYRIGHT BY
AAGE BERTELSEN**

★

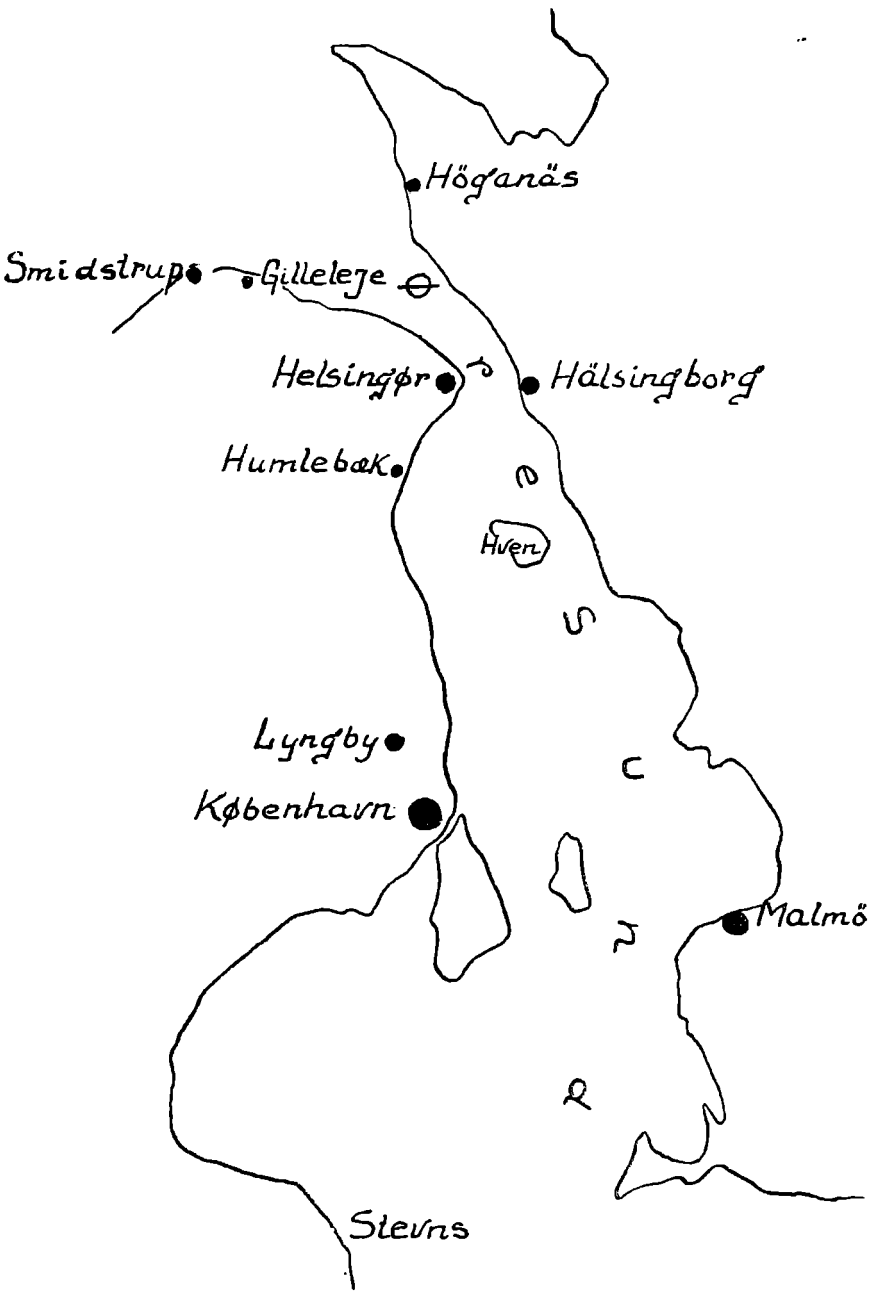
**OMSLAGSTEGNING:
REINHOLT ANDERSEN**

★

**TRYKT I
JYDSK CENTRALTRYKKERI
AARHUS**

Tilgnet

TØMMERHANDLER JOHANNES FOG
LYNGBY

Höganäs

Smidstrup

Gilleleje

Helsingør

Hälsingborg

Humlebæk

Hven

Lyngby

København

Malmö

Stevns

Indholdsfortegnelse

Introduktion	11
<i>Af tidl. statsminister Hans Hedtoft</i>	
Forord	13
<i>Af bibliotekar ved Det mosaiske Troessamfund i København Jul. Margolinsky</i>	
Indledning	15
Blade af en dagbog	19
Vi venter på skib	21
Tanker på et halmloft	34
Finansproblemer	40
Fidusmagere	53
Humlebækruken	61
Huset med de blå gardiner	71
Fra Øresund til Kattegat	86
Smidstrupruten	91
Sammenbruddet	93
Sådan narrede Weeke gestapo	100
>Efterspil<	105
<i>Af fru Gerda Bertelsen</i>	
Humlebækepisoder	119
<i>Af rigsdagsbetjent Jens Nyskov-Sørensen</i>	
Epilog. Om antisemitisme	130

INTRODUKTION

Af tidl. statsminister *Hans Hedtoft*

Racehadet og pogromerne mod jøderne vil for historiens domstol være den mest uaftvættelige skamplet på den tyske nazisme. Det hagekors, nazisterne satte på Tysklands fane, vil langt ud i fremtiden huskes som et barbariets mærke og forplante erindringen om en stor nations fald under en lavsindet, hysterisk og despotisk førers vulgærfilosofi. — (Hartvig Frisch i »Danmark besat og befriet«).

Skændelsdåden mod de danske jøder i 1943 må aldrig gå i glemmebogen, og ethvert indlæg, der kan bidrage til at bevare den i erindringen, er af værdi. Rektor Bertelsens bog yder et redeligt bidrag til at illustrere det danske folks holdning overfor jødeforfølgelserne, og den er tillige et veltalende indlæg mod antisemitismen.

Der havde i løbet af efteråret 1943 ofte været sat rygter i omløb gående ud på, at tyskerne nu ville gennemføre en deportation af de danske jøder på samme måde, som det var sket i andre lande. Men rygterne var lige så ofte blevet dementeret.

Gennem det meste af besættelsesperioden havde jeg kontakt med G. F. Duckwitz, der arbejdede som skibsfartssagkyndig ved den tyske repræsentation i København. I vore samtaler havde vi ofte kredset om dette problem, og Duckwitz havde forklaret, at alle herværende ledende tyskere, måske bortset fra Gestapo-folkene, var inderligt imod jødepogromerne og udfoldede alle bestræbelser for at hindre, at en lignende skændsel skulle ske i Danmark.

I slutningen af september 1943, da nervøsiteten var i stigen i alle kredse, gjorde Duckwitz mig opmærksom på, at han frygtede for, at spillet nu kunne blive slået over ende, og den 28. september opsøgte han mig, da jeg sad i et møde i arbejdernes gamle forsamlingsbygning i Rømersgade 22. Nu sker ulykken, sagde han. Det hele er planlagt i alle enkeltheder. Skibe vil ankre op på Københavns red, Deres arme jødiske landsmænd, som Gestapo finder, vil blive tvangstransporteret til skibene og deporteret til en ukendt skæbne. Han var hvid af indignation og skam.

Jeg indrømmer åbent, at jeg — uanset jeg i disse år var vant til netop af denne mand at få mange overraskende meddelelser — blev målløs af raseri og ængstelse . . . Det var dog for djævelsk.

Jeg fik blot sagt: Tak for meddelelsen, og Duckwitz forsvandt. Selv gjorde han, hvad der stod i et menneskes magt for at frelse de menneskeliv, der kunne frelses. Mine venner (Vilh. Buhl og H. C. Hansen og Herman Dedichen) og jeg delte opgaverne imellem os. Gennem en illegal politiforbindelse fik vi biler stillet til rådighed og kørte i alle verdenshjørner. Selv kørte jeg først til formanden for Det mosaiske Troessamfund, højesteretssagfører C. B. Henriques' villa i Charlottenlund. Jeg skal aldrig glemme dette møde med de danske jøders ledende mand. Vi kendte ikke meget til hinanden på forhånd, men havde dog truffet hinanden enkelte gange, jeg tror bl. a. under forhandlinger i Arbejdsgiverforeningen, hvor Henriques vist var juridisk konsulent. Jeg bad om at tale med Henriques under fire øjne, og da vi blev alene, sagde jeg oprevet, nervøs og ulykkelig, som jeg var: »Henriques, der sker nu en stor ulykke. Den frygtede jødeaktion i Danmark kommer. Det kommer til at foregå på den måde, at Gestapo natten mellem den 1. og 2. oktober opsøger alle jøder i deres hjem, og derefter transporterer dem til skibe i havnen. De må øjeblikkelig gøre alt for at advare hver eneste jøde i byen. Det er klart, at vi er parat til at hjælpe Dem med alt.«

Jeg kan godt i dag fortælle, at Henriques' reaktion var anderledes, end jeg havde ventet. Han sagde nemlig blot to ord: De l y v e r, og det varede adskillig tid, før jeg fik ham overbevist om, at han skulle tro på mig. Jeg forstår ikke, det k a n være sandt, blev han fortvivlet ved at gentage. Jeg har lige været i udenrigsministeriet hos direktør Svenningsen, og han har beroliget mig og sagt, at det er hans tro, at der intet sker. Jeg svarede, at Svenningsens udtalelser var fremsat i god tro, han kunne kun referere, hvad tyskerne sagde.

Morgenen efter, den 29. september, var der tidlig morgengudstjeneste i Synagogen, det var dagen for den jødiske nytårsfest, og her blev meddelelsen om den forestående razzia givet til menigheden.

Wass Bertoff.

FORORD

Af bibliotekar ved Det mosaiske Troessamfund i København *Jul. Margolinsky*

Danmarks jødiske befolkning talte omkring oktober 1943 ca. 7000 sjæle. Med bange anelser havde man imødeset, hvad der vilde ske, dersom Tyskerne skulde gøre alvor af også her i landet at iværksætte lignende jødeforfølgelser, som Hitler-vældet med så bestialsk grusomhed havde iscenesat i de andre besatte lande. De rystende efterretninger, der efterhånden var sivet ud fra selve Tyskland, fra Polen, Czekoslovakiet, Frankrig, Holland og Belgien, fra Ungarn og fra Balkanlandene, gav et uhyggeligt varsel om, hvad man kunde vente sig, og i november 1942 var problemet rykket endnu nærmere ind på livet af os, da razziaen på jøderne i Norge resulterede i, at omkring 700 medlemmer af det norsk-jødiske troessamfund blev slæbt ombord i tyske fragtskibe og deporteret sydpå for kort efter at ende deres dage i koncentrationslejrenes gaskamre.

Når det kun lykkedes ca. halvdelen af de norske jøder at slippe over grænsen til Sverige, hvorledes kunde man så forvente, at det vilde gå Danmarks jøder i en lignende situation, hvis de blev tvunget til at flygte fra de danske kyster, der holdtes under streng bevogtning af okkupationsmagten?

Men da katastrofen så indtraf natten mellem den 1. og den 2. oktober 1943, blev jødernes lykkelige redning til Sverige alligevel gennemført over al forventning. Denne enestående begivenhed, der var fuld af dramatiske episoder, betragtes ikke alene overalt i udlandet som et af de få lyspunkter i den ellers så tragiske skæbne, der i disse år kostede jøderne 6 millioner ofre af menneskeliv, men også i danmarkshistorien vil jødernes redning blive husket til de seneste dage og stå som et vidnesbyrd om, hvorledes så godt som hele det danske folk i dets målbevidste og frygtløse sammenhold var med til at bekæmpe uretten og i glødende protest mod voldsherredømmet kom deres betrængte landsmænd til hjælp, da de befandt sig i den yderste nød.

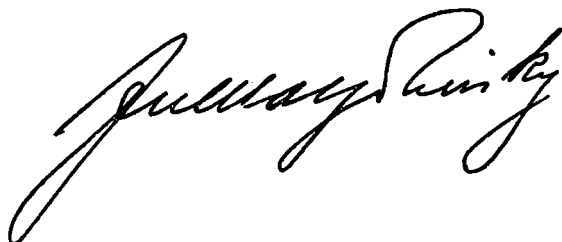
Når aktionen fik det glimrende udfald og ca. 93 pct. af jøderne blev bragt til en sikker havn på den anden side af sundet, skyldes det i første række, at der omgående og rent spontant fra de forskellige grupper indenfor modstandsbevægelsen og fra talrige enkeltpersoner blev mobiliseret en uforlignelig offervilje og snarrådighed med det dobbelte formål: at sabotere tyskerne og hjælpe jøderne.

Rektor Aage Bertelsen har i sin bog, der vidner om en stærk sympati for den sag, han gik ind for, givet en autentisk skildring af den så påskønnelsesværdige indsats, der blev gjort af Lyngby-gruppen, hvis leder han var. Trods det dystre emne er hans beretning præget af en tiltalende uhøjtidelighed og et godt humør. Dette skyldes ikke mindst, at rektor Bertelsen som den virkelige humanist aldrig fristes til ensidighed i behandlingen af det interessante stof eller henfalder i patos. Han har et klart blik for sine medmenneskers fortrin og skavanker, således som disse egenskaber uhæmmet afslører sig i den givne situation, såvel hos »ofrene« som også blandt deres hjælpere. Da jøderne i Danmark jo udgør et udsnit af hele befolkningen — rige og fattige, højt kultiverede, intelligente, men også mere primitive mennesker, strengt ortodokse, liberale og religiøst ganske indifferente personer — har han haft rig lejlighed til at gøre sine iagttagelser, og med megen lune forstår han at gengive den spraglede mosaik.

Der findes afsnit i bogen, som man læser med samme åndeløse spænding, som man i sine unge dage nød de kendte historiske romaner, men i »Oktober 43« drejer det sig om virkelige historiske oplevelser, man selv har været med i eller fulgt på nært hold, hvad der unægteligt forøger spændingen i de dramatiske begivenheder i ganske betydelig grad.

I biblen berettes der i Esthers bog om en tildragelse, der fandt sted for 2500 år siden, da det jødiske samfund i Persien stod i fare for at gå til grunde som følge af den onde Haman's skumle planer. Det er ikke 9 år siden, at det jødiske samfund her i landet befandt sig i en lignende situation, da tyskerne i deres rabiate galskab indenfor rammerne af deres planlagte »europæiske nyordning« havde besluttet »at udskille jøderne af det offentlige liv i Danmark«.

Såfremt redaktionen af vor bibel ikke allerede for lang tid siden var blevet afsluttet, kunde det såmænd godt tænkes, at også fortællingen om »Oktober 43« var blevet indlemmet i de hellige skrifter til evig påmindelse for kommende slægter.

INDLEDNING

Tidens hjul ruller hurtigt. Jødeforfølgelsen i Danmark under den tyske besættelse er nu historie; for mange, også blandt dem, der oplevede den på nært hold, et blegt minde, som man måske helst helt vilde glemme.

Når jeg har fundet anledning til at udsende denne bog, skyldes det oprindelig en henvendelse fra Lyngby historiske Selskab kort efter befrielsen. Forholdene havde gjort Lyngby til et af knudepunkterne for illegale transporter til Sverige under jødeforfølgelsen, og så mange af byens indbyggere var personligt engagerede i arbejdet, at det kunde forekomme naturligt at udsende en beretning for medlemmerne af den lokalhistoriske forening om, hvad man dengang kaldte »Lyngbygruppen«s virksomhed. Forskellige omstændigheder hindrede dens fremkomst i de første år efter befrielsen. Når den nu, så længe efter, udkommer for offentligheden i videre forstand, og som en selvstændig bog, er det fordi jeg ikke kan se bort fra den mulighed, at en skildring af, hvorledes et udsnit af et mindre bysamfund sluttede sig sammen om at løse denne bestemte opgave under vanskelige forhold, kunde have interesse ud over Lyngby sogns grænser og måske også være af betydning for den almindelige historiske vurdering af det danske folk i den mørkeste periode af vor nyere historie. Meget tyder efter min erfaring på, at det afgørende vendepunkt i besættelsestidens historie ikke så meget var den politiske omvæltning den 29. august 1943 som den folkebølge, der rejste sig i oktober og bar over 6000 jøder frelst til den svenske kyst. Måske bogen kan være et bidrag til belysning af dette spørgsmål.

Af en vis historisk interesse er det måske også, at arbejdet med jødetransporterne for adskillige kom til at danne indledning til en mere omfattende deltagelse i frihedskampen. Ikke få af gruppen i Lyngby fik lejlighed til at lære både tyske fængsler og forhørsmetoder at kende, enkelte er stadig mærkede deraf. Af de medarbejdere, jeg har omtalt i bogen, kom ialt 25 til at opleve landflygtighed, fængsel, tortur, i et enkelt tilfælde døden for gestapos kugler.

Ønsket om at få lejlighed til at rette visse misforståelser og unøjagtigheder i skildringer fra anden side, hvor Lyngbygruppen omtales, har været et medvirkende motiv for min fremstilling. Men mest drives jeg af trangen til i erindringen at genopleve tildragelser og mindes mennesker, jøder og ikke-jøder, som det varmer sindet at tænke på, ikke mindst på baggrund af årene efter befrielsen.

Når jeg under eet tænker tilbage på hine dage, står de for mig som en eruption af lidenskaber og magter, et kaos af menneskelige omvæltninger. Det var en tid, der på den brutaleste måde sprængte rammerne for den verden, vi havde vænnet os til at betragte som den virkelige og, i hvert fald herhjemme, eneste mulige, og som tvang mennesker til ligesom at udvikle sig ud over de grænser, der ellers af naturen syntes afstukne for deres tænken og handlen. Vi oplevede eksempler på råhed og vildskab og på grænseløs menneskelig lidelse, som vi vel vidste fandtes i verden, men som vi ikke havde tænkt mulig i vort eget land. Men vi så også beviser på umiddelbar menneskelig godhed, sammenhold og selvopofrelse, som mødtes af de forfulgte med uforglemmelige udtryk for tillid og taknemlighed. Og — hvorfor skjule det? — vi undgik heller ikke vidnesbyrd — lykkeligvis kun få, synes jeg — om en sjælelig afstumpethed hos landsmænd, der i sine mindst påfaldende former ytrede sig som ligegyldighed overfor enhver appel om at yde hjælp, og på den mest utiltalende måde som geskæftig iver efter at gøre forretning på andres nød.

Hovedindtrykket for den, der kom begivenhederne på nært hold i hine dage, er følelsen af, hvilke yderligheder der rummes i den menneskelige sjæl. Og så endnu en erfaring, som jeg gerne vil bevare som en lære for livet:

Den lille flok, der natten til den 2. oktober, razzianatten, samledes i Lyngby om den beslutning at sende truede jøder til Sverige, vidste intet om midler og muligheder, og hvad de mente at vide, viste sig at være galt. Både om dem, der mødtes den nat, og om så godt som alle der senere sluttede sig til gruppen, gjaldt, at de savnede næsten enhver saglig forudsætning for at gennemføre den opgave, de havde påtaget sig. Vi boede inde i landet, langt fra egnede udskibningssteder. Vi havde intet særligt kendskab til kysten, slet intet til sejlads, ingen forbindelser blandt fiskere og skippere, ingen penge at betale med, ikke så meget som en jolle at sejle med, for tyskerne havde længe i forvejen beordret alle både, der ikke brugtes i erhvervsøjemed, fjernet fra

kysterne. Den lovlige regering var sat fra styret, og landets organer for den udøvende myndighed var under tyskernes kontrol; trods den bedste vilje fra politiets side kunde der her kun hentes begrænset støtte. Vort eneste virkelige aktiv i kampen mod gestapo, verdens grusomste og bedst organiserede politimagt, var en god vilje til at hjælpe de forfulgte. På hver side i min fremstilling vil man møde vidnesbyrd om ukyndighed og evneløshed i forhold til den opgave, vi havde påtaget os. Enhver vil let kunne eftervise, hvorledes jødetransport, i hvert fald i de første dage, var en kæde af improvisationer, tilfældigheder, misforståelser og diletantiske fejlgreb. Men een ting står fast, når beviserne for disse ting lægges på bordet: Havde jødernes hjælpere ingen andre forudsætninger, så havde vi den, at vi gerne vilde hjælpe de mennesker. Det bør ikke glemmes ved forklaringen af det faktum, at mere end et tusinde mennesker af gruppen i Lyngby førtes til den frelsende båd ved kysten og videre til befrielsen i Sverige, uden at en eneste faldt i tyskernes hænder. Historien om de danske jødetransporter er for mig læren om fællesskabets magt i en god sags tjeneste.

Jeg har bestræbt mig for at fortælle alt i stort og småt, som det virkelig er foregået, vel vidende, at der kan være en vis sandhed i Sommerset Maughams ord, at »virkeligheden er en dårlig historiefortæller«. Foruden de henved 100 navne, som det har været mig en glæde at fæstne til papiret, er der en del, som jeg gerne havde husket, og enkelte jeg med forsæt har glemt. Som helhed har jeg kun nævnet navne, hvor jeg har følt mig overbevist om, at det ikke kunde skade de pågældende, og i øvrigt i det håb, at man ikke vilde protestere, om jeg — hvad der har været mig uoverkommeligt — først havde spurgt om lov.

Min egen bedømmelse af personer og begivenheder har jeg ikke kunnet tilbageholde og har heller ikke ment at burde gøre det, men jeg har, mig bevidst, ikke gjort forsøg på hverken at forherlige eller forringe. Der er ingen grund til nogen af delene: Hvad der dengang skete var, at en gruppe mennesker, her som så mange andre steder, fik tildelt en lille rolle i det blodige verdensdrama gennem to tusinde år, der hedder antisemitismens historie. Jødetransporterne i Danmark er blot historien om jævne mennesker, der efter evne forsøgte at gøre deres enkle menneskepligt, da kravet meldte sig.

En begrænsning ved min fremstilling — og samtidig for mig selv en stor betænkelighed — ligger i den metode, der må følges. Det er klart,

at bogens historiske, dokumentariske værdi beror på, at den så vidt muligt er førstehånds. Det vil sige, at jeg må indskrænke mig til at fortælle, hvad jeg personlig har set og oplevet, eller — i enkelte tilfælde — erfaret fra første kilde. Heraf følger, at skildringen ikke alene begrænses af min evne og erfaring, men også, fordi det er en så personlig sag, vil være farvet af mine synspunkter og præget af mine særlige interesser og problemer. Herved er intet at gøre. Det er mit håb, at fremstillingen må godtgøre, at det er sagen og ikke fortælleren, der skal fremdrages.

Hovedparten af bogen er baseret på optegnelser foretaget i Malmø i tiden umiddelbart efter min ankomst som flygtning i november 1943. Egentlig havde jeg ønsket, at den skulde være fremgået som et fælles foretagende af dem, der ligesom jeg havde oplevet begivenhederne på nærmeste hold, men af flere grunde viste det sig umuligt. Da jeg således i Sverige henvendte mig til gruppens leder af overfarterne fra Humlebæk, Bjarne Sigtryggsson, svarede han, at på baggrund af den frihedskamp, som nu førtes på liv og død i Danmark, var vor beskedne indsats ikke værdig til omtale, og i særdeleshed frygtede han, at selv en nok så nøgtern fortælling om det, vi havde oplevet, skulde få et helt ufortjent skær af helteromantik. Jeg forstod hans synspunkt og deler egentlig stadig hans frygt. At den kan være ubegrundet, synes jeg Jens Nyskov-Sørensens tillæg til bogen, skrevet i december 1943 i Sverige, beviser. En tredie af mine venner svarede fra Stockholm, at han endnu et år efter følte sig ude af stand til at fordybe sig i hine dages indtryk. Dertil havde de rystet ham for dybt. En menneskeligere, smukkere og for mig mere overbevisende begrundelse for et afslag på min anmodning kan ikke tænkes fra den unge medarbejder, der i højere grad end sandsynligvis nogen anden jøde i Danmark har sat livet ind for at frelse sine lidelsesfæller.

Når jeg til slut har bedt min kone give en fremstilling af sin arrestation og opholdet i tysk fængsel, er det blandt andet fordi denne tildragelse er det første konstaterede tilfælde af individuel gidseltagning i Danmark og — i sammenhæng med at man truede hende med at arrestere vor 11-årige datter — et vidnesbyrd om, at tyskerne på den tid styrede mod de såkaldte »norske tilstande«. Og det kan vel have en vis historisk interesse. Måske nogle vil mene, at skildringen af denne afsluttende episode i Lyngbygruppens historie har værdi i sig selv som et menneskeligt dokument fra en ond tid.

BLADE AF EN DAGBOG

Malmø, den 23. november 1943.

»Kvällsnyheterne från T.T.« sparer os heller ikke i aften for de oplysninger, vi frygter og dog ikke vil undvære. Det går livligt med sabotagen i Danmark og med dens bekæmpelse: I aftes henrettede de to sabotører, den ene fordi han, da han vilde købe et skydevåben af en tysk soldat, havde haft et brækjern under blusen. Den svenske radioavis oplyser, at han ikke havde brugt det, men at det havde været hans hensigt at slå tyskeren oven i hovedet, hvis han ikke godvilligt udleverede revolveren. — Hvordan mon de har aflokket ham den tilståelse? Aage Nielsen, der døde under torturen i Vestre Fængsel, sagde til sine forældre, da de underligt nok fik tilladelse til at besøge ham, kort før han døde, at han nu kun havde eet ønske: at tyskerne vilde skyde ham. Det var R. J., mekaniker og medlem af det kommunistiske parti, der fortalte mig det, umiddelbart før jeg sendte ham over gennem ++. Det var på hans værksted, Aage Nielsen havde lavet sine bomber. R. J. var stærkt efterlyst og havde gestapo i hælene. Ikke mærkeligt, at han gjorde et nervøst indtryk. Han vidste, hvad der ventede ham, hvis han blev fanget: Aage Nielsens forældre havde ikke kunnet genkende deres dreng. Han havde mistet det venstre øje, fingrene var brækkede, og han havde ingen negle. Desuden var han næsten vanvittig af tørst; det er et godt og prøvet middel mod umedgørlige benægttere at fylde deres mad med peber og salt — men det hjalp altså ikke i tilfældet Aage Nielsen. Den unge bager med brækjernet slap billigere, i hvert fald til sidst. Han fik det, som Aage Nielsen bad om forgæves: en geværsalve.

T.T. i aften bringer mig til at tænke på en anden radiooplevelse. Det var en af de første dage af den tyske besættelse, den 12. april 1940. Jeg sad i den samme stue som nu hos de samme gode venner,

kun var jeg den aften alene i huset. Sven Svensson var med sin kone og de to små piger draget bort et eller andet sted i Skåne, som så mange andre fra Malmø, der på myndighedernes opfordring rømmede byen under indtryk af overhængende krigsfare. Efter meddelelserne om begivenhedernes udvikling i Danmark og Norge kom statsminister Per Albin Hansson til mikrofonen: Hans tale var præget af den mørkeste alvor. Det var muligt, mente han — og man forstod, at han anså det for sandsynligt — at en fremmed magt havde samme planer mod Sverige som mod de to andre nordiske lande. Men man måtte så vide, at svenskerne vilde kæmpe til det yderste med alle midler. Det var en meget uforbeholden tale, en af de stærkeste statsmandstaler, jeg har hørt.

Det blev efterhånden mørkt i stuen, og man måtte ikke tænde lys. Malmø var mørkelagt for første gang, og ingen havde mørkelægningsgardiner. Jeg lukkede atter op for radioen. Denne gang var det musik fra Stockholm: Beethovens violinkoncert spillet af Telmanyi og et symfoniorkester. Jeg tror, at jeg, så længe jeg lever, vil mindes den udsendelse: Beethoven i en mesters fortolkning, en oplevelse der intensiveredes til et indtryk for livet ved bevidstheden om hvert øjeblik at kunne have de tyske bombeflyvere over hovedet. Beethoven og Hitler! Stærkere udtryk for modsætningerne i tysk ånd kan næppe tænkes. På den tid troede jeg endnu, at Beethovens ånd levede i det tyske folk og håbede, at den i længden vilde sejre. Jeg trøstede mig også midt i sorgen over mit lands ulykke, som jeg oplevede som »byttelektor« i det nordiske broderland, ved forvissningen om, at folket og landet dog var blevet sparet for direkte krigshandlinger, og at min egen familie og ejendom også var i sikkerhed.

— I dag brænder og brager sabotagen over Danmark. Min kone sidder i den tyske afdeling af Vestre Fængsel. 6 gestapo-folk med udrykningsvogn og maskingeværer hentede hende for 14 dage siden for øjnene af vore børn. De har forsøgt at bilde hende ind, at de har arresteret Inger, hvis 11-årige fødselsdag vi fejrede den sidste dag, vi var sammen under jorden. Men de får vist ikke flere oplysninger fra Gerda af den grund.

Radioen bringer ogsaa i aften meddelelser fra fronterne, som taler deres tydelige sprog, mere opmuntrende end det, der høres fra Danmark. Lad dem rase, som de vil! Det er muligt, at Beethovens ånd er kvalt i det tyske folk. Men Hitlers onde ånd ligger for døden.

VI VENTER PÅ SKIB

Natten mellem den 1. og 2. oktober 1943 kl. 5 samledes en lille kreds af lyngbyboere hos rektor Bøgghs på Ulrikkenborg Allé. Mødet drejede sig om, hvad der kunde gøres for at hjælpe de jøder, vi i de sidste dage havde haft indkvarteret i vore hjem, mod den truende forfølgelse. Om ikke truslen allerede i løbet af natten var blevet en fuldbyrdet kendsgerning; for rygten gik, at tyskerne havde udset netop denne aften til arrestationerne, fordi det var det jødiske nytår, og man vidste, at troende jøder efter gammel skik fejrede den store højtid i familiens kreds.

Til stede ved mødet var rektor Fr. Bøggh og hans frue og søn, cand. theol. Jørgen Bøggh, som på den tid var medarbejder ved Kristeligt Dagblad og derved på flere punkter bedre underrettet end vi andre. Desuden fru lektor Norrild fra Sorgenfri, adjunkt frk. Gregersen, Buddingevej, et par af vore jødiske gæster og jeg selv. Aftenen forinden havde jeg haft besøg af lederen af politistationen i Lyngby, politikommissær Mouridsen, der havde fortalt mig, at politiet havde iagttaget koncentrationer af gestapotropper med de såkaldte prærievogne på korsveje i omegnen: sandsynligvis tegn på, at der skulde ske noget afgørende i nattens løb.

Jørgen Bøggh mente at vide, at der vilde være en mulighed for, hvis razziaen var kommet, at skaffe de jøder, der undgik at blive fanget under forfølgelsen, legal udrejsetilladelse allerede den følgende dag. Så usandsynligt dette i og for sig lød, var det til denne antagelse, vort håb om frelse for de forfulgte knyttede sig. Vi enedes derfor om først at søge tilvejebragt et forråd af visumattester, ikke alene for »vore egne« jøder, men også for andre, der måtte ønske vor hjælp til at prøve denne udvej. Meningen var at besørge dem udfyldt og samlet i hemmelighed og uden risiko for jøderne, således at de kunde indleveres under eet på visumkontoret, i det øjeblik tilladelse til udvandring blev givet.

Man kan, med tanken på, hvad der foregik samme nat og i tiden derefter, undre sig over, at vi kunde basere et arbejde for jødernes frelse på dette grundlag. Men allerede dagen efter fik jeg af fru Dora Berendsohn, gift med min ven, den tysk-jødiske professor Walter Berendsohn, bekræftet, at der i Tyskland faktisk var eksempler på, at der blev givet udrejsetilladelse for jøder umiddelbart efter en razzia.

Ingen af os havde vel desuden dengang i tankerne, at vi havde nogen anden reel mulighed end den legale for at hjælpe de forfulgte fri af gestapos efterstræbelser. Vi skulde snart lære, hvor grundigt vi den nat tog fejl, men det synes mig interessant og måske også betegnende, at det var på basis af denne fejltagelse, at transportgruppen i Lyngby i løbet af få dage voxede op med tilslutning af ca. 60 bysbørn og omtrent det samme antal fra København og den øvrige omegn.

Kl. 6 gik jeg hen til Mouridsen i hans privatbolig på Buddingevej. Han stod og barberede sig, lige hjemkommen fra stationen. Det var næsten overflødigt at spørge, hans træk bar tydelige spor af det, der var sket. To af hans ældre betjente, fortalte han, var netop kommen med melding fra deres tjeneste ved kysten, begge aldeles nedbrudte efter nattens rædsler. Jøderne havde søgt tilflugt i badehuse og både-skure, og der var udspillet ubeskrivelige scener, da tyskerne kom over dem og slæbte de fangne af sted under eder og slag og jagede og skød efter de flygtende. De to politimænd var ikke uvant med stærke indtryk, men de vilde aldrig, sagde de, kunne glemme, hvad de havde set, og skrigene fra de ulykkelige mennesker.

Jeg gik tilbage til den lille gruppe hos Bøgh og refererede, hvad Mouridsen havde sagt. Vi lovede hinanden at stå sammen om den opgave, vi havde påtaget os, og gik hver til sit. Jeg cyklede direkte ned til rektor Sigtryggsson på Hjortholmsvej, fortalte ham, hvad der var hændt i løbet af natten — det stod iøvrigt allerede bekræftet af den tyske erklæring om forfølgelsen i morgenavisen — og anmodede om fritagelse for mit arbejde ved skolen de følgende dage. Rektor svarede, at jeg selvfølgelig havde hans fulde billigelse til at virke for en sag, som også efter hans mening var vigtigere end alt andet. Alligevel tog jeg for en ordens skyld straks ned til min læge, kredslæge Bondo, og fik en sygeattest; jeg tror, vi lod det være noget med maven.

Min kone og jeg var på forhånd enige om at stille os selv og vort hus til rådighed for det arbejde, der nu måtte gøres. Også vore børn, Hans Peter på 8 og Inger på 10 år, var fortrolige med situationen. De var allerede blevet gode venner med vore gæster, Ruth og Benjamin, havde vænnet sig til deres mærkelige ortodokse skikke ved bordet og løj efter vor tilskyndelse med god samvittighed for kammeraterne i nabolaget om deres jævnaldrende fætter og 17-årige kusine, og lige så uskrømtet var deres indignation, hvis en af kammeraterne, der havde set et glimt af vore logerende med det ravnsorte hår og de fremmedartede træk,

tillod sig at drage familieskabet i tvivl. Det blev ikke sidste gang, at vi for den sags skyld, som vi havde besluttet at yde vor støtte, brød med grundfæstede moralbud, om end måske den eneste, hvor vi med tilfredshed konstaterede, at vore børn gjorde det samme. Efter razzia-natten befandt vi os i en ny situation. Hvad det fra nu af gjaldt, var ikke blot at huse og skjule de to jødiske børn, men at hjælpe dem til flugt ud af landet sammen med deres forældre og søskende og øvrige tros- og racefæller. Hvorledes det skulde blive muligt, var foreløbig skjult, men både min kone og jeg havde vistnok en forudfølelse af, at det, der forestod, kunde hidføre store forandringer også i vor tilværelse.

Som så mange andre havde jeg haft svært ved at finde mit ståsted under besættelsestidens politiske udvikling. Den 9. april havde jeg oplevet uden for landets grænser og havde her gjort den mærkelige, mange vil mene for mig beskæmmende, erfaring, at Danmarks frihed betød mindre for mig end tanken på mit hjem og mine kære. Mens jeg stod i lærerværelset i Gävle og med sorg og forfærdelse læste telegrammerne på opslagstavlen om de tyske troppers fremfærd i Danmark, havde min tanke stadig kredset om rækkehuset på Buddingevej i et ønske, som jeg dengang knap turde være bekendt overfor mig selv eller vedstå overfor andre: Gid de dog kapitulerer uden at kæmpe en på forhånd håbløs kamp, så jeg kan vende tilbage til mit land og finde det, om ikke frit som da jeg rejste, så med mine kære i behold og skånet for krigens hærgen. Jeg havde derfor også i det væsentlige været tilhænger af den såkaldte samarbejdspolitik. Heri var min kone enig. Udviklingen ned mod den 29. august havde vel i nogen grad ændret vor indstilling; vi blev medlemmer af »Ringene« og fulgte med overvejende sympati den øgede sabotage, men dog ikke uden en vis ængstet tvivl om det berettigede i at følge en kurs, der syntes at måtte føre landet ud i »norske tilstande«. Den sorte nat mellem 1. og 2. oktober kom i denne situation som en personlig klaring. Fra nu af var der ingen tvivl eller usikkerhed mulig. Overfor den åbenlyse umenneskelighed og vanvittigste meningsløshed var der intet spørgsmål om meninger. Nu gjaldt kun handling. Selv under alvorlige, ja fortvivlede forhold kan det føles som en lykke at kunne give sig hen i arbejdet for en sag, som man af hele sin overbevisning finder både ubetinget rigtig og absolut forpligtende. I livets komplicerede virkelighed, der oftest er et speget garn af ret og uret, sandhed og løgn, er denne lykke som

regel forbeholdt fanatikerne og dem med de farvede briller, der ser alt sort eller hvidt; ikke mindst i den nuværende verdenssituation fejrer disse riddere af de stærke ord og enkle synspunkter store triumfer på begge sider. Men netop så enkel tegnede situationen sig dengang i Danmark. Intet hæderligt menneske kunde efter razziaen holde sig tilbage fra handling, når kaldet lød om hjælp til de forfulgte. Men hvorledes?

For at få nærmere oplysninger om begivenhedernes seneste forløb gik jeg ned på politistationen. Just som jeg kom ind på politikommis-særens kontor, indfandt der sig en halvvoksen dreng med nogle papirer, som han fik påtegnet. »Lagde du mærke til ham?« spurgte Mouridsen, da drengen var gået. Jeg havde bemærket, at han så noget bleg og medtaget ud. Mouridsen fortalte, at hans ærinde vedrørte en dødsattest. Drengens fader, som var af jødisk afstamning, havde lidt af en hjertesygdom, og netop i går havde han haft et anfald som følge af den sidste tids spænding. Om natten kom der besøg af bevæbnede gestapomænd, der forlangte, at han skulde stå op og følge med. Han svarede, at han var syg og ude af stand til at gå. »Så slæber vi Dem!« råbte de. Han stod nu op og iførte sig sit undertøj, men faldt i det samme besvimet om tværs over sengen. Efter at have følt på hans puls lod man ham ligge og førte hans hustru og deres tre børn bort og ned i en sporvognsremise, hvor de holdtes under bevogtning i tre timer, indtil det lykkedes fru en at overbevise tyskerne om, at hun ikke var jøde. Hun fik så lov at gå med børnene; da de kom hjem, fandt de faderen død i samme stilling, som da de forlod ham. Een blandt mange skæbner i de mørke dage.

På mit spørgsmål, om han mente der var mulighed for, at jøder kunde få udrejsetilladelse i den nærmeste tid, svarede Mouridsen, at han anså den for meget ringe. Imidlertid viste det sig, da jeg i henhold til vor natlige aftale kom ud til rektor Bøgh og kollegerne ved Christianshavns Gymnasium, at man her havde fået nærmest modsatte efterretninger fra visumkontoret; det var i hvert fald ikke udelukket, erklæredes det, at der kunde udstedes visum til Sverige, måske endda samme eftermiddag.

Vi sendte derfor bud efter et større antal blanketter, hvoraf jeg fik hovedparten med til Lyngby, men før jeg vendte tilbage, gik jeg ned i finansministeriet for at tale med departementschef Dige, min ven fra studenterårene, med hvem jeg havde bevaret en nær personlig forbin-

delse. Jeg erfarede her, at dr. Best på en henvendelse samme dag fra departementschefregeringen havde svaret, at razziaen ikke vilde gentage sig. Den var »einmalig«. Jeg havde dengang endnu ikke rigtig lært at forstå det tyske sprog under det nye regime. Ellers vilde jeg have vidst, at det betød: »Vi jager jøderne dag og nat, i deres hjem, på gaderne, i deres skjulesteder, ved kysten og til søs på flugt mod frelsen, så længe der endnu er een tilbage i Danmark«. Men i øjeblikket syntes Bests udtalelser mig nærmest at støtte de forhåbningsfulde antydninger fra visumkontoret.

Rygtet om, at der på Buddingevej 33A kunde hentes visumblanketter, bredte sig som en hedebrand. Allerede lørdag eftermiddag så vi vor dagligstue forvandlet til et kontor, hvor jøderne gennem deres venner og værter fik skemaer og hjælp til udfyldningen, og i løbet af de første par dage havde vi et halvt hundrede færdige til at indleveres, så snart der åbnedes for udrejse til Sverige.

Kun i et enkelt tilfælde afhentedes blanketten hos os af en jøde personligt. Det var en kvindelig tandlæge, der holdt sig skjult hos en familie i Lyngby. Hun fortalte, at tyskerne og deres danske hjælpere havde været hos hendes søster om natten, men da søsteren ligesom hun selv var gift med en ikke-jøde, havde de ladet hende i fred. Derimod havde de bortført hendes 84 årige moder. Hun var fuldstændig døv og ude af stand til at gå på grund af sygdom, hvorfor familien dagen i forvejen havde foreslået hende at lade sig indlægge på et hospital. Da hun nødig vilde bort fra hjemmet, havde man søgt at gøre hende klart, at hun som jøde var i fare i sit hjem, men at hun kunde føle sig tryk på et sygehus; men hertil havde hun svaret, at »mig gamle menneske tager de dog ikke«. Så affældig var hun, at hun ikke kunde forstå, at hun kunde være farlig for det stortyske rige! I hvert fald blev hun nu uskadeliggjort i Theresienstadt, om ikke hun er død under transporten derned.

Det blev os hurtigt klart, at vi ikke kunde slå os til ro med det usikre håb om legal overrejse til Sverige, og allerede om søndagen den 3. oktober lykkedes det os at komme i forbindelse med en organisation, der arrangerede illegale transporter. Det var fru Berendsohn, der gennem en af vore fælles tyske venner henviste mig til professor Richard Ege og hans frue. Ved mit besøg hos dem dagen efter traf jeg også deres medarbejdere, professor Brandt Rehberg og professor Linderstrøm-Lang, og der indlededes her et samarbejde mellem de to grup-

per, som skulde blive til stor nytte for det fælles formål. Jeg var lykkelig over at have fået kontakt til Sverige; men foreløbig var Egegruppens ruter så stærkt belastede, at der i de nærmeste dage kun kunde aftages et meget begrænset antal passagerer fra Lyngby, og jeg anså det derfor for nødvendigt også at være på vagt overfor andre transportmuligheder.

Når antallet af dem, der søgte vor hjælp, steg i en så rivende fart den første uge efter razziaen — til 4-500, skyldtes det frem for nogen David. Af de mange uforglemmelige oplevelser, vi havde i den bevægede måned, er samarbejdet med ham en af de største.

David er den ene af 8 søskende i en ortodox jødisk familie. Faderen var i 1914 kommet fra Polen til Sverige på gennemrejse til Rusland, indkaldt til den russiske hær, men i Malmø var han blevet standset af de svenske myndigheder, og derfra var han kommet til København, hvor han siden havde ernæret sig og sin familie som skræder og som indehaver af en forretning med gammelt tøj. Han er en lille sat mand med store brune øjne, der udstråler velvilje og et medfødt godt humør, men som også let løb over i tårer, når han blev bevæget. Hans kone er som han selv meget typisk jødisk af udseende, på een gang mild og stærk af natur. Begge er dybt forankrede i den strenge østjødiske ortodoksi og hørte dengang med alle deres børn til den ortodexe synagoge i Ole Suhrsgade. Nu er, så vidt jeg ved, hele familien i Israel.

David studerede til dyrlæge; efter hjemkomsten fra landflygtigheden i Sverige har han afsluttet sin examen, forøvrigt med udmærkelse, har uddannet sig videre i mikrobiologi, og er nu, da dette skrives, bosat i Israel, hvor han er ansat af staten for at indrette bakteriologiske hospitalslaboratorier.

David er lærd som en rabbiner i sit folks lov, som han overholder med samvittighedsfuld strenghed. Andre har fortalt mig, at da han på den jødiske nytårsaften ringede rundt til sine trosfæller for at forberede dem på, hvad der forestod, var alle klare over, at nu var det den yderste alvor. Kun under meget tvingende omstændigheder er det tilladt at bryde den hellige tradition; og når selv David brugte telefonen på en af de største helligdage, måtte livsfaren alene derfor være overhængende.

I en vis forstand var denne unge jøde den egentlige grundlægger af hjælpearbejdet i Lyngby. Nogle dage før forfølgelsen havde han henvendt sig til rektor og lærere ved sin gamle skole, Christianshavns

Gymnasium, og spurgt, om man her kunde hjælpe med at skjule et antal jøder, der ingen personlige forbindelser havde uden for jødiske kredse; og dette blev anledningen til, at rektor Bøgh og lektor Norrild og deres fruer skaffede nogle jødiske familier logi i Lyngby i ugen før 1. oktober.

Ustandselig, bogstavelig talt nat og dag, var David i virksomhed for at hjælpe, aldeles uden hensyn til egen risiko. Søndagen efter razziaen kom han til os for første gang, et lykkeligt møde og et afgørende moment i Lyngbygruppens historie. David havde været C. B. betjent og havde til alt held beholdt sin blå uniform; derved kunde han tillade sig at trodse udgangsforbudet og færdes på gaderne efter kl. 20. Overalt var han på færde, overalt opledte han jøder og hjalp dem til rette, altid sprudlende fuld af virkelyst, men dog i rolig balance, kæk, men også klog og besindig. Nætterne tilbragte han, når han sov — sjældent mere end et par timer — hvor det kunde træffe sig, som regel på divanen i vor spisestue med altandøren til haven på klem af hensyn til muligt besøg af de uvelkomne. På eet område var han mod sin vilje lidt besværlig: det var med hensyn til maden. Endnu mere end de andre ortodexe, jeg traf på den tid, var han bundet af de strenge rituelle spiseregler, og desuden havde han sjældent tid. Almindelig mad rørte han ikke: hvad der er tilberedt med mælk eller smør og fedt i en ikke-jødisk husholdning, er ikke »kosher« (rent), og kød under enhver form er forbudt, fordi dyret ikke er aflivet ved den rituelle slagtemetode, »schächtning«. Dertil kommer andre vanskeligheder i forbindelse med tillavning og servering. Min kone var hurtigt orienteret, i øvrigt på forhånd kendt med problemet fra vore to plejebørn, og da hun ikke som han selv troede på hans evne til at leve uden mad, kombinerede hun en art kraftkost, hvis hovedbestanddele var æggeblommer og rødvin; denne ret tilfredsstillende selv den frommeste kogebojs krav.

Bortset fra ernæringen var David omhyggelig med sin person undtagen på eet område: barberingen. Af en mig ukendt grund gav han nogle dage de sorte skægstubbe lov til uantastet at voxе i frodigste grøde. Dette gjorde hans i forvejen jødiske udseende endnu mere hebraisk. Til sidst måtte jeg pålægge ham at barbere sig, for resten efter tilskyndelse af professor Ege. Den ellers vel afbalancerede professor tabte aldeles ligevægten ved synet af den unge jøde, da vi en dag i en spændt situation sammen besøgte ham på instituttet: »Hvordan er det, De ser ud, mand! De er jo livsfarlig med det ansigt, både for Dem selv

og Deres omgivelser!« Ege forlangte ham omgående sendt til Sverige. Heri kunde jeg dog ikke være enig. Vi kunde på det tidspunkt endnu ikke undvære David, og desuden vidste jeg, at ethvert forsøg på at overtale ham var dømt til at mislykkes, for han havde fattet den beslutning ikke at forlade Danmark, før alle jøder, der behøvede hans hjælp, var bragt i sikkerhed. På den anden side måtte jeg give professor Ege ret i, at det var helt uforsvarligt at lade den mørke yngling vise sig offentligt med skæg på. Da vi kom hjem på Buddingevej, sagde jeg derfor: »Så, David, nu af med skægget!« »Ja«, sagde David, venlig og imødekommende som altid, »jeg skal blot lige hente min maskine.« »Hvor?« »I lejligheden i København.« »Ikke på vilkår! De kommer ikke uden for huset, før De er barberet.« — Pavse. — »Gå nu op i badeværelset og få det skæg af. Min barbermaskine er deroppe og i øvrigt alt, hvad De skal bruge.« David: »Ja tak, men det er desværre umuligt.« »Hvad mener De?« »Jeg kan ikke bruge Deres maskine.« »Hvorfor dog ikke? Den er sikkert lige så god som Deres egen!« David insisterede igen på at hente sit eget værktøj, nu med et stænk af stædighed som en af hans forfædres kameler. Men nu var også min tålmodighed ved at være udtømt. »Hvad pokker er der i vejen? Hvad er det, De har imod min barbermaskine?« »Jeg har ikke lov at bruge den slags. Moses har befalet os, at vi ikke må rage vores skæg, kun klippe det. De kan selv se efter« — han nævnede vist også stedet i Det gamle testamente, men det har jeg glemt. »Sludder! De plejer jo ellers at være meget pænt barberet.« Til sidst slap det ud, at han brugte elektrisk barbermaskine! »Men i himlens navn, så barberer De Dem jo alligevel, stik imod religionen!« »Nej! Den elektriske rager ikke, den klipper skægstubbene.« Jeg havde dengang aldrig set en elektrisk barbermaskine og følte mit angreb bryde sammen overfor sagskundskaben. I min nød greb jeg til den grove satire: »Det er virkelig imponerende, at Moses allerede dengang har tænkt på elektriske barbermaskiner.« Hvad David svarede, husker jeg ikke, formodentlig intet. Da fik jeg pludselig et af de gode indfald, som himlen undertiden sender mennesker i afgørende øjeblikke: »Lad så være, at De efter loven skal rage Dem elektrisk. Men der står i Talmud (jeg havde allerede dengang ved omgang med de troende tilegnet mig nogen lærdom i den hellige overlevering), at når det gælder liv og død — og det gør det her, både for Dem og de mange, der endnu skal hjælpes af Dem — så er det tilladt at tilsidesætte lovens bud.« Dette var en fuldtræffer.

David gav sig øjeblikkelig og gik op i badeværelset. Nogen tid efter tonede han frem oven for trappen. Han frembød et usandsynligt skue: Ansigtet var en farvesymfoni i hvidt, sort og rødt. Hist og her var der rydninger i urskoven. Men der var blod på det hvide skum. »Jeg kan ikke!« Stemmen lød som midt imellem le og græde. Indtrykket var ubeskriveligt. — Men problemet med Davids skæg syntes nu lige langt fra sin løsning. Da — i det psykologiske øjeblik — ringede fru Bøgh på døren. Hun kom som en engel fra himlen: Hun kendte den mand i Lyngby, som havde en elektrisk barbermaskine. Ti minutter efter kom David igen frem fra badeværelset, fint ryddet i ansigtet efter forskrifterne — og strålende. Enkelte rifter vidnede endnu om de udståede rædsler. Men det var også det eneste blod, der flød under Lyngbygruppens virksomhed.

Jeg mødte David under forhold, hvor man hurtigt lærer manden at kende bag ansigtet. To måneder senere mødtes vi igen i Stockholm; vi boede begge hos min kones familie og havde gennem et par uger lejlighed til i dagligt, frugtbart samvær at drøfte spørgsmål, der lå os dybt på sinde; jeg fik også her indblik i hans stadige, utrættelige arbejde for gennem Røde Kors og ad andre veje at bringe hjælp til ofrene for de nazistiske forfølgelser i tyske koncentrationslejre. David var jøde ned i roden af sin sjæl. Han kendte »Toraen«, moseloven, bedre end de fleste og bøjede sig under dens bud i glæde og taknemlig lydighed. I det hele er den sædvanlige kristne eller paulinske forestilling om jødernes »trældom under lovens åg« meget misvisende; for den gode jødes forhold til »loven« gælder snarere det udtryk, som i Matthæusevangeliet (kap. 11³⁰) er brugt om Kristi efterfølgelse, at »mit åg er godt, og min byrde er let«. Og for David var »loven« — som den altid, rigtigt forstået, har været for de troende jøder — det af Gud givne middel til selvtugt og opdragelse i jødedommens etiske gudstro, men ikke et mål i sig selv; når derfor kærlighedens hensyn til næsten gør det nødvendigt, må den ydre opfyldelse af lovens bogstav vige for livets krav og næstekærlighedens store bud — således som de her anførte træk har vist.

David kendte som sine trosfæller mærkelig lidt til den største af alle jøder og intet til hans kirke. Han var ikke døbt. Han var en god jøde, men han står for mig som den i dyb forstand bedste kristen, jeg har mødt; — han levede sit liv, så vidt jeg kan bedømme det, i lyset af det dobbelte kærlighedsbud, som både for kristendommens stifter og hans

skriftlærde landsmand var det store bud i loven, der indeholder hele religionen: Du skal elske Herren, din Gud, og du skal elske din næste som dig selv (Markus 12,28-34).

Det praktiske grundlag for gruppens dannelse var samarbejdet om at skaffe jøderne udrejse af landet med forventet officiel tilladelse. Det var en misforståelse. Men det skulde også blive en fejltagelse, parret med tilfældighed, der bragte os i direkte forbindelse med kysten og satte gang i transporterne fra Lyngby.

Søndag aften fik vi besøg af to unge jøder på flugt, den ene tysk immigrant fra Fredericiaegnen, den anden var Davids yngre søster »Bidronningen«, som vi kaldte hende, fordi hun uddannede sig i biavl for med tiden at bosætte sig i Palæstina. De havde tilfældigt truffet hinanden samme dag og var nu på vej mod Helsingør, hvor han havde en forbindelse, som han mente kunde skaffe dem overfart til Sverige. Båden skulde gå kl. 9, sagde han, og klokken var nu 7,30. Der gik intet tog til Helsingør efter den tid, og bilkørsel over større strækninger var forbudt undtagen for læger. Jeg ringede derfor til kredslæge Bondo og bad ham komme aldeles omgående: Inger lå med 40 graders feber, og vi frygtede blindtarmsbetændelse — i krig og under jødeforfølgelser gælder alle kneb. Dr. Bondo var der næsten i samme øjeblik og var lige så omgående klar over situationen. Han vilde meget gerne hjælpe, men det vilde være for farligt for jøderne at køre med ham, fordi Helsingør lå uden for den tilladte zonegrænse. Der var måske mulighed for at skaffe en ambulance, men tiden var så fremrykket, at det i hvert fald vilde være umuligt at nå derop til rette tid. Alligevel tog de to flygtninge senere på aftenen af sted med et tog i retning mod Helsingør, i håb om at der i løbet af natten vilde vise sig mulighed for videre befordring. Dagen efter blev jeg ringet op af Bidronningen. Der havde ikke været overfart fra Helsingør, hvorfor hun var taget videre til Humlebæk, og en båd, som hun skulde med herfra samme aften, vilde sikkert, sagde hun, kunne medføre et halvt hundrede af »vore« jøder.

Denne chance mente vi burde prøves, og der blev omgående truffet forberedelse til afrejsen. Min kone ringede rundt til de hjem, hvor jøderne befandt sig. Selv tog jeg ud for at hente et ældre ægtepar, der boede hos daværende afdelingschef i handelsministeriet Skat Rørdam i Sorgenfri. Parolen for bagage lød, at der kun til overfarten måtte medtages så meget, som kunde rummes i en mindre taske eller mappe, men de to gamle mente ikke at kunne nøjes med mindre end to tykke kuf-

ferter og en vadsæk. Der var ikke tid til megen forhandling, og da jeg under kørselen til stationen forlangte af konen, at hun skulde samle alt, hvad hun nødvendigt skulde bruge, i den ene kuffert og lade den anden blive tilbage, brød hun ud i bitre tårer; først da jeg lovede personligt at tage mig af den efterladte bagage og garanterede, at den skulde blive omhyggeligt opbevaret, standsede hendes klage. Det blev besværligt nok at holde løftet, men kufferten fulgte mig faktisk troligt gennem dagens og nattens oplevelser, og da jeg senere traf de to gamle i Sverige, kunde jeg på deres ivrige spørgsmål berolige dem med, at deres ejendom afventede deres hjemkomst i god behold.

Ved ankomsten til Klampenborg station i sidste øjeblik konstaterede jeg med uro, at ingen af de andre biler var kommet, som de skulde efter aftalen. Heller ikke i toget så vi nogen af de jøder fra København, der hørte sammen med os. Jeg trøstede mig så med, at de sandsynligvis var kørt direkte i bilerne til Humlebæk på trods af zonebegrænsningen. Men heller ikke deroppe mødte vi dem, og ingen på stedet vidste noget om biler fra Lyngby eller København. Heroppe mærkede jeg for første gang med knugende vægt den blanding af rådløs fortvivlelse og skyldfølelse, som senere så ofte meldte sig sammen med bevidstheden om at have påtaget sig et ansvar ud over al evne og mulighed. Hvor var alle de andre? Var de ikke kommet af sted? Eller måske vendt tilbage? Eller fanget af tyskerne på vejen herop?

For os selv var der foreløbig intet andet at gøre end at søge ly i nogle huse, der blev os anvist i nærheden af stationen. Her, på Stationsvej 2, blev vi gæstfrit modtaget af de storartede værtsfolk, Petersen og hans kone og voxne søn. Alle stuerne, både for oven og neden, var allerede, da vi kom, tæt pakkede med flygtende jøder — men heller ikke her en eneste af vore. Jaget af min nagende uro gik jeg strax tilbage igen for at søge efter den tabte flok. Oppe ved stationen stod enkelte grupper af jøder med deres ledere, hver med en B. T., det aftalte legitimationstegn, i hånden. Også de førtes ned til Petersens på Stationsvej. Men hvor var Prior, min kollega fra Statskolen, med sin skare, familien Katzenstein med de mange børn? Og hvor var frk. Kær med sin jødiske svoger og hans familie? Pludselig så jeg hende komme frem bag stationsbygningen, og et øjeblik efter blev jeg råbt an af Prior, der ligesom de andre var kommet derop direkte i bilerne. Der blev stormende glæde på begge sider. Jeg kunde have omfavnet dem alle sammen og gjorde det måske også. Det var

anden gang, frk. Kær bragte mig ud af balance. Første gang var af en anden grund og på en anden måde. Jeg omtaler denne lille episode nærmere som et eksempel på, hvor hårdt nerverne var spændte og mistænksomheden på vagt i de dage:

En ung jøde, som holdtes skjult hos daværende husholdningslærerinde frk. Ulf i Lyngby, havde givet mig et par adresser i Enghavekvarteret, hvor jeg kunde få oplysning om hans forældre og andre slægtninge, som forgæves havde søgt kontakter til Sverige. Desuden navnet og adressen på sin broders forlovede; hun var ikke jøde, ansat hos sin kærestes familie i en skræderforretning på Amager. Jeg fandt med noget besvær forretningen og spurgte efter frk. Kær. Expedienten bag disken svarede kort, at hun ikke var hjemme. Om familien, forretningens indehaver, vilde han ikke udtale sig, og om nogen forbindelse mellem frk. Kær og familien erklærede han sig ganske uvidende. Overhovedet var han absolut afvisende og næsten demonstrativt ubegavet. Jeg skrev nu en kort meddelelse til den unge dame og foreslog hende at ringe mig op, hvad hun også gjorde hen på eftermiddagen. Jeg bad hende komme ud på Buddingevej for at drøfte en sag af betydning for hendes familie, men hun svarede meget køligt, at hun ikke kunde se, vi havde noget at tale med hinanden om. Da jeg erklærede det for absolut nødvendigt, at hun kom, afsluttede hun den korte samtale i en tone, der isnede gennem telefonen af fjendtlig mistænksomhed: »Det forstår jeg ikke. Men jeg skal tænke over det. Det er muligt, jeg kommer kl. 6.«

Hun kom som antydet og vakte strax min forundring ved den påfaldende modsætning, der herskede mellem den unge piges kønne lysblonde ydre og det mærkeligt hårde, næsten forstenede udtryk i hendes ansigt. Jeg begyndte med at forklare grunden til min henvendelse og omtalte, hvad jeg havde erfaret gennem hendes svoger; til sidst bad jeg hende oplyse, hvad hun vidste om sin kærestes og hans families opholdssted. I stedet for at svare, råbte hun med en stemme, der skælvede af ophidselse: »Hvad vil De mig egentlig? Hvad er Deres hensigt med denne samtale? Der er jo ingenting af alt det, De har sagt, der passer. Intet!« Jeg havde efter det allerede forefaldne ikke ventet mig nogen behagelig samtale, men dette her var dog lige stærkt nok! Og det blev værre endnu: »De siger, at De vil hjælpe os. Men jeg tror ikke, at De vil noget godt mod den mand, De taler om, og hans familie!« Jeg følte mig mere og mere overvældet, mere måske af hendes tone end

af anklagen i hendes ord, men søgte dog endnu at beherske min ulmen-
de forbitrelse: »Vi forstår vist ikke hinanden. Sig rent ud: Hvad tror
De om mig?!« »Jeg ved det ikke! Men hvis De vidste, hvad jeg har
oplevet de sidste dage, så vilde De forstå, at jeg ikke kan have tillid
til Dem. Jeg stoler ikke på Dem!« Men nu tabte også jeg besindelsen
og råbte lige så flammende som hun selv: »Jamen hvad så? Vil De der-
med sige, at jeg er stikker? Eller hvad er det, De mener?!« »Jeg ved
jo ingenting! Jeg ved kun, at det, De har fortalt, ikke kan være rig-
tigt, og jeg tror ikke på Dem!« Jeg må trods min ophidselse have for-
stået, at her behøvedes stærkere argumenter end ord, for jeg gik hen og
åbnede døren til spisestuen og sagde, vist ikke spor elskværdigt: »Kom
her ind!« Idet vi trådte ind, kom Benjamin og Ruth hen imod mig.
Jeg tog Benjamin ind til mig og klappede ham på kinden under den
brogede jødekalot. »Se på de ansigter«, sagde jeg. »Tror De, de var
her, hvis jeg er den, De anser mig for.« Det begyndte at tømpe op i den
unge piges stive træk, og pludselig brast hun i gråd: Nej, jeg har gjort
Dem uret. Nu ved jeg hverken ud eller ind. — Kan De ikke fortælle
mig noget mere?« »Kender De Enghavebazaren?« spurgte jeg. Hun
for op i et udbrud af glæde. »Ja, det er rigtigt!« »Og Enghavevej 15,
5. sal?« spurgte jeg videre; det var de adresser, hendes svoger havde
opgivet mig foruden hendes egen. »Det er alt sammen rigtigt. Gudske-
lov! Men på eet punkt tager De fejl. Den unge mand, som De nævner,
er ikke der, hvor De mener!« Hun var nu ikke nem! Jeg havde talt
med manden hos frk. Ulff samme eftermiddag! Men nu kunde jeg tage
det roligt, ihukommende Sortebroder Knuds ord i Oehlenschlægers tra-
gedie: »Det er sin egen Sag at diskutere med Quinder, Herre, synderlig
naar heftigt de elske.« Jeg begyndte igen: »Hvis jeg nu fører Dem ned
til ham og viser Dem ham skinbarlig, ansigt til ansigt, vil De så lade
Dem overbevise?« »Jah, det vil jeg vel nok, men det kan De ikke.« Vi
gik nu ned til frk. Ulff — på vejen gjorde vi en afstikker med en be-
sked til to Katzensteinere, søskende til vore to, hos Dragsteds på Engels-
borgvej — og gik strax op i det værelse på loftet, hvor han efter afta-
len skulde holdes skjult. Han var der ikke! »Det sagde jeg jo!« sagde
frk. Kær i en tone, hvori jeg sporede en understrøm af den nys over-
vundne mistanke. I det samme kom han op fra en af stuerne neden-
under. Stormende gensynsglæde! Selv tror jeg, at jeg næsten følte mig
lige så lettet og glad som de to unge. Af alt, hvad jeg oplevede under
transporterne, var mistanken om at ville forråde dem, som vi følte os

kaldede til at hjælpe, noget af det, der gjorde det stærkeste indtryk på mig.

Jeg satte den unge mand og hans forældre i båden et par aftener senere, lidet anende, at vi snart skulde mødes igen på den anden side sundet under lykkeligere forhold. Det skete i Malmø nogle få måneder efter; jeg var da medvirkende som forlover ved hans bryllup i synagogen. Selve det at blive indbudt som deltager i en så betydningsfuld handling som en vielse er vist et usædvanligt bevis på venskab mod en ikke-troende, men da vi efter højtideligheden i synagogen samledes til den efterfølgende bryllupsfest, kom brudgommen og hans forældre mig i møde på en måde, jeg aldrig vil glemme. Den stoute gamle mand tog mig om halsen og kyssede mig på begge kinder og sagde nogle ord, som jeg ikke forstod. Så skjulte han ansigtet i sine hænder og brast i gråd. Jeg ved ikke, om jøderne føler dybere end vi andre, men jeg har ofte følt mig betaget og overvældet af, så stærkt og umiddelbart de giver udtryk for taknemlighed. Mere end 8 år efter kan jeg glæde mig over stadigt gentagne beviser fra jøderne på, at heller ikke de har glemt, hvad der dengang skete. — —

Der blev efterhånden trængsel i husene omkring stationen, medens vi ventede på skib. Til vor store skuffelse viste det sig umuligt at komme i forbindelse med skipperne. Om den båd, der skulde kunne have plads til vore jøder fra Lyngby, og for hvis skyld vi var kommet herop, vidste ingen besked, og i det hele syntes der at være gjort meget lidt for at organisere hjælpen for de flygtende. At dette ikke skyldtes brist på god vilje, blev os klart allerede den første aften; herom var jo selve det hus, som vi fyldte til den sidste centimeter gulvplads, et talende vidnesbyrd, og som Petersens på Stationsvej var der flere, hvad vore erfaringer i de følgende dage godtgjorde.

TANKER PÅ ET HALMLOFT

Sent ud på aftenen kom der telefonisk besked, at gestapo foretog husundersøgelser langs kysten, og vi fandt det derfor nødvendigt at forlade huset og søge ind i landet. Vejret var meget ubehageligt, stærk blæst, piskende regn, bælgmørke. Målet for vor vandring var en bondegård 2-3 km inde i landet tilpas langt fra landevejen. Vi kom ind i

stalden, derfra ad en smal stige op på loftet, hvor vi havde fået tilladelse til at overnatte i halmen. Undervejs var et par ældre og svagelige jøder og en højgravid kvinde blevet indlogeret i et nærmere liggende hus; vi andre indrettede os så bekvemt som muligt på vort loft, ialt henved et halvt hundrede mennesker. Som så ofte senere fik jeg her lejlighed til at beundre den ro, hvormed jøderne bar deres skæbne. Et lille barn græd en kort stund, ellers var der intet tegn til nervøsitet end-sige fortvivlelse. Jeg forstod ikke, hvorledes det var muligt at sove under disse forhold, men jøderne slumrede hurtigt ind, tilsyneladende trygge og fredfyldte som børn.

Måske er et vist fatalistisk drag, nedfældet gennem årtusinders oplevelser af denne art, et grundelement i jødens sind. I dagene før razziaen havde vi med forbløffelse iagttaget i Lyngby, hvor sorgløst, ja let-sindigt ud i det helt uansvarlige de kunde optræde under alvorlige forhold. Som da engang nogle af dem, der nu lå og sov på loftet, da de kedede sig ved den nødtvungne indesiddens i stuerne gik ned ad gaden i flok og følge og tog opstilling overfor Sorgenfri, hvor de med interesse iagttog de tyske skildvagter foran slottet, selv i øvrigt genstand for lige saa interesseret opmærksomhed fra en dansk nazist, der boede i samme gade som de. De forstod ikke, at deres værtsfolk bebrejdede dem deres letsindighed, og endnu mindre, at man samme dag flyttede dem hen i et andet kvarter af byen. Den nat på halmloftet følte jeg kun beundring for deres stilfærdigt resignerede hengivelse i skæbnen. Beundring, endda med en vis fornemmelse af misundelse, grundet i en ubestemt følelse af underlegenhed overfor disse uheldige børn af et forfulgt folk, viet til lidelse og truet af undergang. For medens jeg lå og lyttede til deres rolige åndedrag under søvnen, følte jeg, at de havde en skat imellem sig, hvis værd ikke var til at måle for os andre, og som måske knap stod klar for dem selv: et fra deres gammeltestamentlige forfædre, gennem deres blodige historie nedarvet fællesskab i troen og sammenhold i håbet, som gav dem tryghed under alle livets forhold. Denne bevidsthed om at tilhøre det fælles *bet abot*, fædrenes hus, det udvalgte folks store familieskab, er den faste krystal i jødedommen og i den enkelte jødes sjæl. Jeg vidste vel, at der er religionsmodsatninger mellem de ortodoxe og de andre, og klasseskel og skranker mellem rig og fattig, og jeg lærte siden, at også blandt de strengt troende kendte man kunsten at bære kniven i ærmet. Men gennem alt, hvad jeg dengang og senere oplevede sammen med de ikke-assimilerede jø-

der, i de mørke dage og nætter på kysten, i dagliglivet med børn og unge i den danske flygtningeskole i Lund, ved sabbaterne i familie og synagoge, i den ortodexe »forlægning« i Helsjøn ved Gøteborg, hvor jeg levede nogle dage med et par hundrede af de frommeste blandt de fromme, mærkede jeg med undren og ærbødighed denne enhed i det væsentlige, som har bevaret det jødiske folk gennem næsten 2000 års landflygtighed. Jeg ser vel det besynderlige og for udenforstående ofte forargeligt urimelige i de ortodexe kosherbestemmelser, men jeg glemmer ikke, fordi jeg har oplevet det, at alt dette er for de mennesker hellig tradition, der ligesom mønster religionens kostelige skat fra skriften og gudstjenesten ud i dagliglivets småmønt og derigennem på een gang knytter forbindelsen mellem himmel og jord og virkeliggør fællesskabet mellem de troende, bogstavelig talt hver time af dagen.

Kredsen på loftet i Humlebæk udgjordes af ret få, men børnerige familier. De står så levende for mig; med flere har jeg bevaret forbindelsen, og ingen vil forhåbentlig tage mig ilde op, at jeg giver efter for trangen til at skrive deres navne:

Her lå hr. Katzenstein, dansk lærer i hebraisk i Hamburg, omgivet af kone og næsten alle børnene, en blomstrende flok på 14, Ella med de pragtfulde strålende øjne og de levende træk, den stilfærdige Ruth og de gnistrende sorte drenge Rafael og Benjamin og de mange andre. Ikke underligt, at familiefaderen var stolt, både af flokkens størrelse og kvalitet. Den første aften jeg besøgte ham i Lyngby hos Prior, hvor han boede med en af drengene, betroede han mig, at det store mærkeår i hans ægteskab var 1924. »Det var det år, vi ingen barn fik«. — Samme fredag eftermiddag mødte jeg gennem hr. Meier, der også slumrede med sin familie på loftet, for første gang den ortodexe jødedom uden for litteraturen. Hr. Meier boede hos en familie på Nybrovej og sad, da jeg trådte ind i hans stue, med en utændt cigar mellem fingrene. »Må jeg bede Dem være så god at tænde min cigar«, sagde han. Det gjorde jeg selvfølgelig gerne. »For jeg må jo ikke selv«, tilføjede han forklarende. Jeg forstod ikke rigtig? »Jo, sabbaten er jo nu begyndt ved solens nedgang, og man tænder ikke ild på en sabbat«. Det havde jeg vist læst før. »Men det går altså nok an, at jeg tænder cigaren, og når den er tændt, har De lov at ryge den?« spurgte jeg. »Ja, gerne. Af samme grund må jeg måske bede Dem, hvis De ikke ønsker at sidde i mørke, selv at tænde lyset«. Da jeg efter en hyggelig samtale, hvorunder jeg lærte meget om religionen, som var mig nyt og forbavsende,

sagde farvel, også til den 9-årige Abraham, der havde siddet i stuen ved siden af og glædet sig over sit tændte sabbatslys, spurgte jeg hr. Meier: »Men hvis De nu, uden at tænke på at sabbaten var begyndt, af vanvare var kommet til at tænde Deres cigar selv, hvad vilde De så have følt?« »Så vilde jeg have følt i min samvittighed, at jeg havde begået en stor synd, fordi jeg havde krænket Guds bud til mit folk. — Vil De være så venlig at huske at slukke lyset i entreen, når De går, og også inde hos Abraham. Jeg ved ikke, om hr. Nielsen kommer hjem i aften, og det vil jo være meningsløst, om lyset brænder hele natten til ingen nytte.«

Hr. Meier og hans familie hørte vist nok til de meget lovlydige blandt de troende; men dette bevises egentlig ikke af det anførte eksempel. Hos en dansk jødefamilie i Sverige var jeg en aften til sabbat og oplevede her en episode, der viste mig, at der er forskellige grader af »fromhed«, og at andre følger en strengere fortolkning af Moselovens forbud mod at tænde lys på helligdagen:

Man havde bedt mig komme inden det klokkeslet, hvor sabbaten begyndte, og bad mig strax gøre familien den tjeneste at slukke lyset i den tilstødende stue, når jeg gik efter festen, men derimod lade det brænde i entreen. Jeg undrede mig lidt over, at man fandt det nødvendigt at instruere mig før festen om det, jeg først skulde gøre ved dens slutning, men jeg forstod snart, at det måtte hænge sammen med en mere nøjeregnende overholdelse af loven, end jeg før havde mødt. Da vi satte os til bords, bad husherren mig venligt, lidt forlegent, om at tage min hat på under måltidet — i andre familier havde man anerkendt mig som gæst ved sabbaten uden forpligtelse til at følge forskrifter, der jo ikke kunde have nogen personlig betydning for en ikke-jøde. Jeg kunde selvfølgelig ikke have noget imod at tildække mit hoved med en hårhat, siden jeg ikke som mine mandlige venner havde kalot. Jeg afstod også gerne fra at ryge — der måtte jo ikke tændes ild på sabbaten. Hvad der derimod generede mig noget var, at jeg ikke kunde undgå at mærke, at der herskede en tydelig uoverensstemmelse mellem ægtefællerne, ikke mindst i deres syn på religionen, og at man ustandselig, når man løb varm under diskussionen, appellerede til mig som en art opmand i striden. Et smigrende, men tungt ansvar at lægge på en stakkels »shabbas goi«, hvis pligter ellers er begrænsede til at udføre det, som fromheden forbyder de troende selv at gøre på sabbaten. Jeg husker ikke enkeltheder, kun at mit skøn vistnok i alle til-

fælde var til gunst for den mindst fromme af de to parter, konen. Det er iøvrigt det eneste tilfælde, hvor jeg ikke i jødiske venners kreds har følt mig helt grebet og indoptaget i den forunderlige blandingsstemning af højtid, hygge og munterhed, som er sabbatens velsignelse for de troende. Da jeg gik, havde jeg glemt mit løfte fra før. Jeg bemærkede vel, at værten, da jeg sagde farvel, så mærkeligt indtrængende på mig; men da han intet sagde, åbnede jeg døren og gik ud i gangen. I det samme for han ud efter mig og greb mig i ærmet, idet han udstødte mærkelige lyde, omtrent som »umm, umm, umm!« Jeg må vist have set noget desorienteret ud, i hvert fald fandt fru en det nødvendigt at forklare mandens adfærd: »Ja, hr. lektor! Det er jo besværligt, når man er så from, at man ikke engang har lov at bede Dem slukke lyset.« Jeg skyndte mig at slukke — men i entreen! »Um, um, um!« den store mand summede omkring mig som en humlebi og baskede med dækvingerne i retning af dagligstuen: det var jo dér, der skulde slukkes! Så endelig forstod jeg vinket og opfyldte mit ansvar overfor familiens lysregning.

Jeg anfører disse par selvoplevede træk af den ortodoxe jødedom i fuld bevidsthed om, at de hos ikke-jøder vil vække undren og måske forargelse, som jeg selv i sin tid mødte dem med forbavelse. Ikke alle kan forsones sig med den selvfølgelighed, at jøder må have lov at være anderledes end vi andre i deres tro og religiøse skikke og traditioner, og at et folk, der gennem halvtredie årtusinde har hentet sin kraft og trøst i lovens ord, må have samme ret som tilhængere af andre religioner til at have afvigende meninger indbyrdes om fortolkning og opfyldelse af deres hellige skrifter. Overfor kritik fra kristen side i så henseende kan der med rimelighed henvises til, hvad der inden for kristendommen findes af vidt forskellige dogmer og religiøse skikke, som danner skel mellem kirkesamfundene. — Og hvordan er iøvrigt vor egen religion set med de andres øjne?

En aften drøftede jeg disse spørgsmål med en god bekendt, af jødisk afstamning, men så vidt jeg ved uden noget personligt forhold til religionen. Hun fortalte da, at hun for nylig havde overværet en dansk folkekirkelig gudstjeneste med altergang. »De kan ikke forestille Dem min forbavelse, da jeg hører, at præsten, idet han uddeler vinen og brødet, siger: »Det er Jesu Kristi legeme, og det er Jesu Kristi blod«. Jeg vilde ikke tro mine egne øren! Han sagde, de skulde spise Jesu kød og blod! Så vidt jeg forstår, er nadveren et væsentligt led i de kristnes

tro. Men må jeg så spørge Dem: Kan De nævne mig noget træk i den ortodexe jødedom, der for den udenforstående må synes så absurd som dette?» Jeg er stadig svar skyldig på dette spørgsmål. —

Den af jøderne på loftet i Humlebæk, der gjorde det dybeste indtryk på mig, var gamle Fuchs. Jeg ser endnu for mig den næsten 80 år gamle mand, som han rank og ubesværet steg op ad stigen til loftet, lille, firskåren, kraftig som en mand i sin bedste alder, med den næsten rynkefri, klare ansigtsfarve, de milde rolige øjne og med det hvide fuldskæg lysende i den sparsomme belysning fra staldlygten. Fuchs var schæchter af profession, altså menighedens slagter, uddannet i sit fag på jødiske skoler i Polen, højt agtet for retsindighed og lærdom. Når han satte sig og fortalte talmudlegender og udlagde loven, flokkedes de andre på hug i kreds omkring ham med lysende øjne, og i sådanne øjeblikke kunde de tilsyneladende glemme alt omkring sig.

Når jeg tænker tilbage på disse scener fra loftet, forstår jeg, at den ånd endnu er levende i det jødiske folk i dag, som fandt udtryk i kvinden fra Sunems stolte ord, 2. Kongebog, kap. 4., da hun afslog profeten Elias' tilbud om at lønne hende med kongelig gunst og gave: »Jeg bor her trygt midt iblandt mine stammefrænder«. Hvad behøvede hun mere!

Blandt mine jødiske venner fandtes også Davids forældre og søskende. De var med den øvrige herboende danske familie de sidste overlevende af en stor slægt; omkring 200 af dens medlemmer, alene på faderens side, havde endt deres liv i de nazistiske gaskamre i Polen. Nu sov de her i halmen med truslen om den samme skæbne over deres hoveder, »trygt midt iblandt deres stammefrænder«.

Selv lå jeg uden søvn, plaget af pinefulde tanker. Hvorledes skulde dog udgangen blive af dette? Og hvad adkomst havde vi til at tage ansvaret for disse menneskers skæbne? Alene en god vilje, som tusinde andre danske, ellers ingen — og i hvert fald langt ringere mulighed for at hjælpe end mangfoldige andre med lokalkendskab og praktisk greb på den slags arbejde. Vi kendte jo næsten intet til egnen, endnu mindre til dens befolkning og havde ingen forbindelse med fiskerne, der skulde hjælpe os. — Jeg lå og stirrede op gennem sprækkerne i taget ud i det sorte, tomme mørke og søgte at holde underkæben i ro. Det generede mig, at jeg hakkede tænder, så det måtte kunne forstyrre de sovende omkring mig. På vejen ud fra huset på Stationsvej var jeg gået på hovedet i en dyb grøft og var blevet våd til skindet, og jeg var nu

kommet til at ligge på et bart stykke af gulvet, blot dækket af min regnfrakke. Den unge Schmidt, der lå bag ved mig, må have hørt mig — se kunde han ikke — og dækkede mig omhyggeligt til med halm; men det hjalp ikke stort. Den gode vilje — og så det tænderklaprende ansvar, det var alt, hvad vi havde. Jo, og så jødernes blinde tillid, for blind måtte den være, siden de ikke forstod, hvor lidet vi magtede! . . . Om det nu gik, som jeg i min fortvivlelse syntes, det måtte gå, at jøderne blev fanget, fordi vi ikke duede! Jeg vovede ikke at tænke tanken til ende . . . Og så på den anden side: Nogen måtte jo tage ledelse og ansvar, og det var nu altså, ved en tilfældighed eller en tilskikkelse, faldet i vor lod. Duelig eller ikke duelig: her var ingen anden menneskelig mulighed end at gøre, hvad vi evnede, og så håbe på, at det måtte lykkes, trods alt, også på trods af os selv! — Foreløbig måtte vi have lov at tage det som et godt varsel, at vi var kommet lykkeligt herop. Det var tydeligt, at tyskerne ikke kunde være særlig ivrige og i hvert fald ikke særlig grundige eller opfindsomme i deres eftersøgninger, siden der ikke var vagt ved stationen. Blot en enkelt gestapomand eller stikker kunde have gjort en mægtig fangst!

De natlige overvejelser på loftet blev kun afbrudt af de hyggelige lyde fra hestene i stalden neden under, og når en af loftets gæster vendte sig i halmen. Et par gange kom en af vore medarbejdere med melding fra kysten — men hver gang blot med negativ besked: der vilde ikke denne nat blive tale om overfart.

Ved 5-tiden forlod jeg gården for at tage det tidlige morgentog til København.

FINANSPROBLEMER

Det stod mig ved min afrejse fra loftet i Humlebæk klart som resultat af nattens overvejelser, at vort arbejde nu var gået ind i en ny og afgørende fase: De mennesker, vi havde ført til Humlebæk, var vi forpligtet til at hjælpe over fra dette sted; om fornødent måtte vi selv tage initiativet til at organisere transporterne og helst i så stort et omfang, at der kunde blive mulighed for ad denne vej også at redde de mange, der allerede havde meldt sig til »kontoret« i Lyngby, foruden dem der uafhængigt af os søgte overfart fra kysten

deroppe. Men for at dette kunde lykkes blev det nødvendigt at sætte ind på tre punkter: Vi måtte finde frem til fiskere og skippere, som kunde og vilde påtage sig sejlads i større stil; der måtte skaffes penge til betaling for dem, der ikke selv evnede at betale for turen, og endelig måtte vi søge at finde et langt større antal aktive medarbejdere både i Humlebæk og Lyngby.

Foreløbig vidste jeg intet om, hvordan alt dette skulde gennemføres, men jeg følte, at jeg for mit vedkommende kunde gøre mere gavn i dagens løb gennem mine forbindelser i Lyngby og København end ved det egentlige transportarbejde på kysten; her måtte yngre og mere lokalt kendte medarbejdere gå i spidsen. Blandt de jødehjælpere, jeg havde truffet ved min ankomst, havde jeg særlig sluttet mig til en yngre mand, som var kommen herop for et par dage siden for at hjælpe sin gifte søsters jødiske familie. Han syntes godt orienteret på stedet, var ivrig for sagen og gav mig fra første færd indtryk af at være en mand, som man fuldt ud kunde stole på. Inden jeg forlod loftet, vækkede jeg ham og gav ham ved det svage lys fra hans lommelygte, hvad jeg havde af indsamlede penge, ialt 13.000 kr., og bad ham bruge af dem, hvis der skulde byde sig en lejlighed for overfart i løbet af dagen. Man vil undre sig over en så letsindig omgang med store beløb; men hertil er kun at sige, at sådan er nu engang vilkårene for den slags arbejde. Hele jødehjælpens økonomi kunde kun baseres på personligt tillidsforhold. Man modtager og udbetaler penge uden at give eller modtage kvittering endsige føre nogen som helst form for regnskab, fordi intet skriftligt måtte forefindes, som i givet fald kunde komme tyskerne i hænde.

Det er hyppigt blevet kritiseret, at fiskere og skippere, der sejlede med jøder, beregnede sig stor fortjeneste for transporten — undertiden opgives flere tusinde kroner for hver passage — medens det af alle betragtedes som en selvfølge, at jødernes hjælpere på land arbejdede uden nogen form for vederlag, og ofte har man hørt disse fremhævet på søfolkenes bekostning. Uden at ville forsvare, hvad der faktisk er forekommet af ublu udbytning i visse tilfælde, finder jeg det nødvendigt her at understrege, at det var almindelig anerkendt blandt jødehjælpere, at de, der sejlede, havde krav på at få deres arbejde godt betalt. Deres risiko var betydelig større end alle andres. Blev de opsnappede, mistede de deres existensgrundlag, båd eller skib, rent bortset fra den direkte livsfare, der kan være forbundet med den slags ar-

bejde. Jeg husker fra en forhandling nogle dage hen i oktober en udtalelse fra en yngre fisker, der havde sejlet for os et par gange, men senere havde nægtet at gå over. På mit spørgsmål, hvorfor han havde opgivet et arbejde, som han havde påtaget sig for at hjælpe de ulykkelige mennesker, og som i øvrigt, i forhold til hans normale fortjeneste, havde været meget indbringende, svarede han, at han havde lovet sin kone ikke at fortsætte. Hendes nerver kunde ikke holde. Sidste gang, han havde sejlet, var det kommet til skudvexling mellem gestapo og et par sabotører, der havde været med jøderne om bord. Da jeg tilbød, at vi i fremtiden vilde sende sabotørerne over ad særlige ruter, gik han ind på at genoptage arbejdet.

Hovedregelen i transporterens finansiering måtte selvfølgelig være, at jøderne betalte for sig selv og også hjalp dem af deres lidelsesfæller, der ikke havde penge nok. Men allerede den første aften havde det vist sig, at der var ret mange fattige, og forholdsvis få som havde råd til at betale større beløb for de andre. I enkelte tilfælde manglede det unægtelig også på vilje; jeg husker eet eksempel:

Da jeg efter befrielsen var kommet tilbage fra landflygtigheden i Sverige, fandt jeg i mit skrivebord en sparekassebog, mærket med nummer og lydende på 1.000 kr. Jeg ringede til den københavnske sparekasse og bad direktøren tage imod bogen og give den videre til ejermanden, idet jeg gjorde opmærksom på, at den sikkert var kommet i min besiddelse som betaling for en transport. Sparekassens direktør kunde bekræfte rigtigheden heraf. Han opgav mig navnet på den pågældende jøde og gengav hans fremstilling af sagens sammenhæng: Han var kommet om bord i skibet efter at have betalt de 500 kr., der krævedes for overfarten, men da de var kommet et stykke ud i sundet, havde skipperen standset farten og forlangt, at de ombordværende skulde betale alt, hvad de havde af penge eller værdier, ellers vilde han sejle tilbage med dem igen. Den ulykkelige mand havde derfor måttet afgive sine sidste midler i form af sparekassebogen.

Jeg ytrede til denne fremstilling, at den umuligt kunde være rigtig; for hvordan kunde det forklares, at bogen nu fandtes i min skrivebordsskuffe, hvis den grimme skipper havde afpresset ham den på sundet? Sagens opklaring lod ikke vente længe. Samme formiddag fik jeg besøg af Bjarne Sigtryggsson, gruppens leder af overfarterne fra Humlebæk. Jeg refererede, hvad jeg havde hørt; Sigg huskede strax sammenhængen: Det var en af de første transportdage. Båden lå klar

til at sejle, prisen var 500 kr. for hver. Da det som sædvanlig viste sig, at en del af jøderne ikke ejede dette beløb, henstillede Sigg, at de, der havde penge til overs, hjalp de andre. Den herved fremkomne sum var dog ikke tilstrækkelig, hvorfor man igen måtte bede om hjælp. En af jøderne gjorde da opmærksom på manden med sparekassebogen. På opfordringen til at afgive bogen til fordel for sine lidelsesfæller erklærede han, at han havde betalt sin »billet« med de fem hundrede kroner og ikke agtede at yde mere. Sigg tog derefter 500 kroner frem, rakte ham dem og sagde: »Værs'go! Her har De Deres penge igen. Vognen holder herude og kan med det samme køre Dem tilbage, hvorfra De kom!« Metoden viste sig virkningsfuld; manden afleverede omgående bogen. Om man vil, foregik altså her en form for pengeafpresning, som nu efter hjemkomsten konverteredes til en art tvungen opsparing, idet jeg indleverede bogen til sparekassen. — Historien kan tjene ikke alene som eksempel på fremgangsmåder, som vi dengang betragtede som både nødvendige og berettigede i den givne situation, men også som en advarsel mod kritikløst at fæste lid til de ikke få historier, der fortalte om hensynsløs udbytning fra skippernes side af deres værgeløse ofre blandt passagererne.

Den økonomiske side var i øvrigt ikke den mindst mærkværdige af jødetransporternes historie. Fra sognepræsten i Lyngby, pastor Krohn, fik jeg, da jeg om morgenen kom tilbage fra Humlebæk, tilbud om at foretage indsamling til arbejdet. Ved samme lejlighed bragte han mig en bunke dåbsattester, udfyldte men med sognepræstens navn og kirkes stempel, som jeg kunde bruge efter behag i tilfælde, hvor det var formålstjenligt at kunne præsentere et ikke-jødisk navn — et af de mange eksempler der viser, hvorledes vi i hine dage færdedes i en verden hinsides de gængse begreber om lov og ret, med en selvfølgelighed der under normale forhold må forekomme chokerende.

Jeg modtog med tak både tilbudet og attesterne. På sin vej rundt i sognet kom pastor Krohn også hos tømmerhandler Johannes Fog og bad om et beløb til lektor Bertelsens transporter. »Lektor Bertelsen, hvem er det?« spurgte tømmerhandleren. Da Krohn forklarede, hvad han vidste om personen og sagen, gav Fog ham 2.000 kr. og tilføjede: »Sig til ham, at jeg står i forskud med et lån på 10.000 kr.« Og idet præsten forlod kontoret, råbte han efter ham: »De kan godt sige 20.000!« I den følgende tid voxede transporterne med rivende hast. De 20.000 var snart brugt. Men Fog var god at trække på; der var

ikke gået 10 dage, før jeg foruden de 2.000 kr., jeg havde fået som gave til arbejdet, havde lånt 148.000 kr. af ham. En aften, da vi skulde have en større overfart, kom han selv med pengene som sædvanlig, på cykel i øsende regn. »De er s'gu en hård kreditor«, sagde han, da jeg tog imod ham på trappen; »her jager De en gammel mand en sen aften ud i det hundevejr! Først måtte jeg fra mit hjem ud til bankbestyreren; han var ikke hjemme, jeg fandt ham i et selskab poker i vold. Derfra cyklede vi ud til bankkassereren — der skal jo være to af bankens folk til stede ved større kontante udtræk — og så ned i boxen. Her har De pengene. De forlangte 20.000, men jeg kender Dem jo efterhånden, så for nemheds skyld har jeg taget 30.000 med.« »Ja tak«, svarede jeg, »jeg får dem vel nok brugt. Men efterhånden bliver det her jo til temmelig mange penge, og De er vel klar over, at jeg ejer intet som helst ud over min løn ved skolen. Men det ordner sig forhåbentlig, om ikke før, så når tyskerne er ude af landet. Og om ikke andre betaler Dem, så må den danske stat vel gøre det til den tid.« »Ja, det vil jeg skam også håbe«, sagde Fog og lo hjerteligt, »ellers ser den jo gal ud.« Tømmerhandler Fog er vistnok og var vel også dengang en velhavende mand, men han måtte dog skaffe pengene i banken ved lån; heller ikke for ham var 148.000 kr. en klatskilling.

Heldigvis blev det ikke nødvendigt at henvende sig til staten — det havde næppe heller givet resultat. Der var ikke gået ti dage, efter at lånet var stiftet, før jeg havde tilbagebetalt alle 148.000 kr., samtidig med at transporterne holdtes i gang og stadig krævede betydelige beløb. Pengene kom ad mærkelige veje fra dengang hemmelige kilder. En dag fik jeg besøg af afdelingschef Skat Rørdam. Vi havde kort tid forinden i hans villa i Sorgenfri haft et ret livligt ordskifte under en drøftelse af transporterens organisation, men var dog skiltes i venskabelighed. Om jeg havde tænkt, at han var kommet for at fortsætte diskussionen, tog jeg fejl. Afdelingschefen trak en pakke op af lommen, indsvøbt i gråt indpakningspapir. »Jeg har hørt, at De skylder tømmerhandler Fog penge«, sagde han, »her er et afdrag.« Pakken indeholdt 70.000 kr., 140 »plovmand«.

Jeg finder her anledning til at rette en misforståelse i dr. Jørgen Gersfeldts i øvrigt sympatiske omtale af Lyngbygruppens virksomhed i hans bog »Sådan narrede vi gestapo«. Når han omtaler mig som en mand, »der ikke havde andre indtægter end sin gage fra skolen«, og som derfor, om jeg skulde tilbagebetale en personlig gæld på 150.000

kr., »havde måttet arbejde og sulte resten af sit liv«, er det — Gud bedre det — kun alt for sandt. Men den tanke, at jeg personlig heftede for beløbet, var rigtignok aldrig for alvor opstået hverken hos Fog eller mig. Det var ham, der tog hele risikoen. Det er også derfor, jeg har følt trang til at tilegne tømmerhandler Fog denne fremstilling. Hans indsats var afgørende for sagen i en kritisk periode. Men at øse penge ud til selv det bedste formål er en prosaisk og ufestlig ting. Det var os andre, der havde oplevelsen, spændingen, jeg havde nær sagt: fornøjelsen. Han fortjener en stor del af æren, om ellers nogen gør det.

I øvrigt er det underligt at tænke tilbage på menneskers forhold til penge i denne besynderlige tid: En morgen på hjemvejen fra Humlebæk efter en natlig transport stod jeg sammen med David og Prior i mellemgangen i S-toget fra Klampenborg. Vi talte om det, der optog vore tanker, så sagte som altid, når man drøftede den slags. Det er ikke tænkeligt, at nogen kan have hørt vor samtale. Inde i vognen rejser pludselig en dame sig op, går lige hen til mig og siger: »Vil De have nogle penge?« »Ja tak!« Hun tog så sin pung op af tasken, lagde hele dens indhold af pengesedler over i min hånd og satte sig tilbage på sin plads uden et ord. Jeg mindes ikke at have set hende hverken før eller siden.

Denne lille tildragelse er en af de mange, der viser, at tanken om det, der foregik ved de danske kyster, og viljen til at hjælpe de forfulgte ligesom lå i luften. Bidragene til transporterne strømmede ind fra alle sider, f. ex. også fra skoleelever — jeg mindes her min egen skole, Statsskolen i Lyngby, og et anseligt beløb fra Tønder Statsseminarium — men det tager tid at samle 1000 kr. ind, hvis pengene skal komme fra 100 forskellige kilder, og her gjaldt det mere end nogen sinde, at hurtigt hjælp er dobbelt hjælp.

Min første tanke, da tilmeldelser af ubemidlede jøder begyndte at tage fart, var under det da herskende departementchefstyre at gå til selve regeringsmagten, i dette tilfælde samlet i een enkelt person, departementschef Dige i finansministeriet. Jeg gjorde det i tryk forvisning om, at han vilde hjælpe, om det på nogen måde var muligt. Jeg blev heller ikke skuffet. Som ventet mødte jeg den varmeste forståelse, da jeg forklarede ham mit ærinde; men een ting blev mig med det samme klart: at direkte hjælp fra statskassen var utænkelig. Hvis tyskerne fik færten af, at der fra staten blev ydet hjælp til formål, der gik direkte imod tyske interesser, vilde det kunne få de alvorligste følger

for hele det danske samfund, og tyskerne kontrol med vort pengevæsen var på den tid så indgående, at det vilde være yderst vanskeligt at kamuflere udbetalinger til hjælp til jøderne. På den anden side fandt vi begge den tanke utålelig, at den danske stat havde måttet betale en million kroner i bod for en tysker, der var blevet dræbt under urolighederne i Odense kort forinden, medens nu mange forfulgte jøder stod i fare for, hvis ikke de nødvendige midler blev tilvejebragt, at blive udleveret til en skæbne, som alle anså for værre end døden.

Uden at have fået noget tilsagn fra departementschefen ud over et løfte om, at han vilde gøre sit bedste for at finde en udvej, gik jeg fra ham med et håb grænsende til forvisning om, at den økonomiske side af jødehjælpen lod sig ordne. Mit håb blev ikke beskæmmet. Det var ikke blot privatmænd, der som tømmerhandler Fog ydede store beløb til hjælpearbejdet, men vi blev inden længe også rigeligt forsynede fra andre kilder.

En nærliggende tanke var det at søge hjælp hos selve den jødiske kapital. Efter Davids tilskyndelse tog jeg ud til en mand, der havde nær forbindelse med jøderne, og om hvem man vidste, at han havde kendskab til et formentlig rigt hjælpefond under Mosaik Troessamfund. Denne udmærkede mand gav udtryk for den dybeste medlidenhed med de ulykkelige mennesker; selv sled han dag og nat, sagde han, for at hjælpe, men da vi kom til pengespørgsmålet, erklærede han, at det omtalte fond i hvert fald ikke kunde røres: Pengene her var båndlagt til ganske bestemte formål og skulde ligge rede, til jøderne engang vendte tilbage. Jeg indvendte, at de netop nu kunde være til større nytte end på noget andet tidspunkt, og at jøderne, hvis de blev fanget og deporteret, sandsynligvis aldrig vilde få lejlighed til at bruge kapitalen efter dens bestemmelse. Javel — men den sag kan nu ikke ændres, svarede den venlige mand beklagende. Desuden administreredes pengene af en meget højtstående person, »og De kan nok forstå, at en sådan mand har hensyn at tage både til sig selv og de mange, fuldmægtige, sekretærer og kontorister og hvad ved jeg, der arbejder på hans kontor, og derfor heller ikke for deres skyld kan tage risikoen ved den slags ulovlige transaktioner.« På vor anmodning om at opgive os den høje mands navn, for at vi selv kunde henvende os, erklærede han, at det kunde han ikke tjene os med; han havde lovet intet at røbe.

Vi tog derfra med en utilfredsstillende fornemmelse af, at jødernes kristne »venner« vist ikke altid forstod situationen i hele dens alvor.

Men i det hele var det os dengang svært at forstå, at man ikke fra jødernes egen side havde stillet den fornødne kapital til rådighed. Forklaringen herpå fik jeg hos en kendt københavnsk sagfører, hos hvem jeg hentede et beløb til transporterne: Det nævnte fond måtte ikke gerne bruges i større omfang, fordi det ikke var muligt at finde antagelige påskud for pludselige store udtræk. Og hvis tyskerne fik nys om, at en betydelig jødisk kapital, bestemt for andre formål, på denne måde blev anvendt til flugten, var det overvejende sandsynligt, at man omgående ville konfiskere al jødisk ejendom, således som det var sket i flere andre lande. Jeg var meget taknemlig for denne oplysning. Det argument, hvormed indsamlere undertiden blev affærdiget: lad jøderne selv betale og hjælpe deres egne, de har jo penge nok, kunde lyde bestikkende, men skyldtes altså ukendskab til forholdene, måske også en mindre forståelig og mindre tilgivelig mangel på hjertelag. De par gange jeg hørte bemærkningen, så jeg for mig billedet af druknende mennesker, gamle, unge, kvinder og børn, og i passende afstand, så de ikke generedes af de druknendes skrig om hjælp, en flok passivt interesserede iagttagere: »Lad dem klare sig selv! Hvad vedkommer de os? De kunde jo selv i tide have sørget for redningsbælter!«

For øvrigt har den nuværende formand for Mosaisk Troessamfund, direktør Karl Lachmann, fortalt mig, at han sammen med den daværende formand, højesteretssagfører C. B. Henriques, fra Sverige havde sendt illegalt bud til den ikke-jødiske administrator af Troessamfundets midler i Danmark om at udbetale 2 millioner kroner til støtte for danske flygtningeorganisationer. At arbejdet økonomisk måtte gennemføres ved hjælp fra anden side, kan således i hvert fald ikke lægges jødernes egne tillidsmænd til last.

Hele dette spørgsmål må i øvrigt ses i sammenhæng med jødeforfølgelsens særlige karakter i Danmark: I modsætning til nazismens hjemland og flere andre af tyskerne besatte lande, hvor forfølgelsen på livet var kulminationen af en udvikling, der formede sig som en systematisk fortsat begrænsning af jødernes menneskelige og borgerlige rettigheder, slog man her i landet ned med djævelsk pludselighed. Ingen kunde med nogen sikkerhed forudse, hvad der vilde ske i det hitlerske »mønsterprotektorat«, og der blev ikke levnet de ulykkelige nogen mulighed for i fællesskab at træffe deres forholdsregler mod en situation, som man andre steder kunde vide vilde komme med næsten historisk nødvendighed. Lige til ganske få dage før razziaen blev det af de øver-

ste danske myndigheder tilrådet jøderne ikke at forsøge at ordne en almindelig flugt for ikke at risikere at tiltrække tyskernes opmærksomhed — og netop derved provokere en forfølgelse. Selve tanken om en organiseret masseflugt måtte på forhånd synes håbløs: Den eneste mulighed for tilflugt var Sverige; men alle både og skibe, der ikke var i brug i erhvervsøjemed, var som før omtalt blevet fjernet fra de danske kyster. Og det var først efter at forfølgelsen var en kendsgerning, at den svenske ambassadør i Danmark Dardell foranledigede, at hans regering gav tilsagn om asyl for alle danske jøder i Sverige. »Vi vidste«, skriver direktør Lachmann i et brev, hvor han minder om dette forhold, »at man havde modtaget nogle sneve eller måske 100 flygtninge, men der er dog et stort spring derfra og til at modtage 6.000 mennesker. Så længe vi var samlede i København, kunde vi slet ikke vide, at man i Sverige vilde modtage alle de danske jøder; jeg i det mindste anså os for fortabte.«

Dette kan der stadig være grund til at fremhæve overfor de bedrevidende, der endnu som dengang bebrejder jøderne, at de overlod redningsarbejdet til andre.

Tanken om at lade de flygtende selv betale for hinanden indbyrdes søgte vi i den første kaotiske og pengeknappe tid at virkeliggøre på vor egen måde. Det var den altid idérige David, der fremsatte planen, og den forekommer mig stadig i al sin enkelhed både praktisk og under de herskende vilkår fuldt forsvarlig: De jøder, der gerne vilde betale både for sig selv og deres lidelsesfæller, overdrog os i visse tilfælde fuldmagt til at disponere over deres bohave og anden ejendom, og samtidig afleverede de nøglerne til deres hjem og forretninger. En enkelt af fuldmagterne lod vi gå til en københavnsk sagfører, der havde påtaget sig at ordne den slags forretninger for jøder, der frygtede, at deres ejendom her som i Tyskland vilde blive konfiskeret af tyskerne, når de flygtede. I de øvrige tilfælde administrerede vi dem selv. (Det drejede sig næsten udelukkende om møbler og marskandisvarer, der tilhørte Davids familie). Vi samlede effekterne i et lokale på Fælledvej, og en af mine medarbejdere, der for øvrigt selv drev forretning med auktionsvarer, påtog sig at sortere og sælge det brogede lag. Kun ting, som vi skønnede havde personlig værdi, lod vi opbevare til jødernes tilbagekomst. De ved salget indkomne penge indsattes foreløbig på en hemmelig konto i Lyngby Bank for hver af ejerne under mærke, som kun bankdirektøren og jeg kendte. Men da det viste

sig, at vi ret hurtigt kom til penge på anden vis, lod vi beløbene på bøgerne være urørte, således at de kunde være til rådighed, når jøderne vendte tilbage, med mindre det skulde vise sig nødvendigt senere at hæve pengene og bruge dem efter deres oprindelige bestemmelse.

Jeg nægter ikke, at denne side af organisationens virksomhed var mig ret ubehagelig, selv om den var foranlediget af jøderne selv og i øvrigt efter forholdene syntes mig nyttig, ja nødvendig. Ved mit besøg hos den tidligere nævnte overretssagfører fandt jeg anledning til at spørge om hans mening som jurist. Jeg havde strax det indtryk, at han var temmelig betænkelig, og så hans øjne blive større og større under min redegørelse. Men med eet rejste han sig fra skrivebordet, slog mig fornøjet på skulderen og udbrød: »Det er s'gu det eneste rigtige!« Og så gav han mig 7.000 kr.

Vi fik altså, dels gennem passagererne selv, dels gennem indsamlinger, dels fra fonds, offentlige eller private, de penge, vi skulde bruge og flere til. Blandt vore leverandører i så henseende tænker jeg med særlig taknemmelighed på lægerne i Domus Medica og på fhv. statsminister Vilh. Buhl, hos hvem vi hentede store beløb i hans lejlighed på Christianshavn. Ikke sjældent var vi i stand til at støtte andre organisationer og enkeltransporter; således betalte vi 50.000 kr. til et skib på Islands Brygge, 55.000 kr. til en organisation, der påtog sig at aftage vore transportanter i Humlebæk, hvad jeg senere vender tilbage til. 10.000 kr. fik en student, som manglede dette beløb til en transport fra København. Også dr. Gersfelt i Snekkersten forsynede vi ved et par lejligheder med penge.

Episoden med studenten må jeg omtale nærmere, idet den giver en tiltrængt forklaring på et træk i dr. Gersfelts før omtalte bog, som illustrerer det tillidsforhold, der herskede mellem jødehjælperne:

»En dag«, fortæller dr. Gersfelt, »da der på Rockefeller Institutet, hvor hele personalet med professor Ege og hans frue i spidsen var med i hjælpearbejdet, var kommet meddelelse om, at der kunde ventes razzia på instituttet, havde de implicerede forladt lokalerne og spredt sig i Fælledparken og på de omliggende veje. Professorinden, der spadserede frem og tilbage på Juliane Mariesvej, blev pludselig antastet af en ukendt mand, der spurgte, om det var professorinde Ege. Da svaret var bekræftende, trak han 10.000 kr. op af lommen og afleverede dem, hvorefter han forsvandt. Nogle minutter efter kom der en anden ukendt mand, og historien gentog sig.

Professorinden gik om bag et cykleskur og stoppede pengene ind under sin roll-on, hvorefter hun fortsatte sin indbringende spadseretur. Lidt efter dukkede en tredje mandsperson op, og hun begyndte allerede at glæde sig, da han spurgte, om det var professorinde Ege. Denne mand vilde dog ikke aflevere penge — tværtimod. Han skulde hjælpe et hold jøder af sted og stod og manglede 10.000 kr. — Han fik ordre til at vende ryggen til, og et øjeblik efter havde professorinden til hans store forbløffelse fremtryllet det manglende beløb.«

En del af mystikken i dette lille kapitel af den nyere Danmarkshistorie er jeg i det lykkelige tilfælde at kunne hæve:

Historien begynder på Nørreport Station. Jeg var taget ind til byen for efter anmodning af en slægtning til en professor ved universitetet at skaffe hans frue forbindelse til Sverige. Idet jeg går op fra stationen, kommer David, hvem jeg havde sat stævne der, hen til mig sammen med en ung student, der var i tydeligt ophidset tilstand. Det viste sig at være en af Davids studiekammerater fra Landbohøjskolen, som var kommet i vanskeligheder med penge til en transport. Der var 20 passagerer. Båden lå sejlklar ved Langebro, men prisen var 20 tusinde kroner, og han havde kun de 10. »Kan vi skaffe ham de penge med det samme?« spurgte David. »Javist, men så kommer I til at tage med ud på Rigshospitalet«, svarede jeg og kappede en taxa. Jeg gik først til professoren: »Hvor er Deres frue, så skal vi sætte hende over!« Professoren oplyste, at hans kone var kommet af sted dagen før; han havde netop fået en buket blomster fra Sverige, det aftalte tegn, der fortalte ham, at fruen var lykkeligt ankommen. »Så giv mig lige 10.000 kr. Her er en student, der skal bruge dem til en transport.« »Ja gerne, om jeg havde dem. Men min kone fik hele min kontante beholdning med til rejsen.« Så gik vi over til Ege på Det fysiologiske Institut, og jeg forklarede ham sagen. Professoren vendte bunden i vejret på cigarkassen. Den indeholdt kun 3.500 kr. »Så kommer De til at have tålmodighed«, forklarede jeg studenten, »til vi kan få pengene ind fra Lyngby.« Jeg ringede så fra instituttet til min kone og bad hende omgående sende en mand ind med beløbet. Medens vi ventede, viste professor Ege mig sit kartotek for transporterne. Det indeholdt alle ønskelige oplysninger i forbindelse med hjælpearbejdet, udtrykt i kemiske og fysiologiske formler efter et system, der for enhver anden end dets opfinder vilde være det rene volapyk. Selv om gestapo havde haft en

stab af fysiologer og kemikere, vilde det være dem umuligt at dechifrere det righoldige kartotek.

Pludselig blev der givet alarmmelding over hele instituttet om razzia af hipofolk. Vi ilede ned ad bagtrappen og kom ad underlige veje over på Rigshospitalet; foruden instituttets funktionærer og os andre var der også en del jøder, der blev ført derover fra deres skjul i kælderen. Selv kom jeg ind på hospitalets skadestue, hvor jeg iførtes en lægekittel og strax trådte i funktion. Jeg fik overdraget en lægesprøjte og nærmede mig med professionel doktormine en mand med indbunden arm, der skulde have en indsprøjtning mod stivkrampe. I det samme kom jeg i tanker om, at jeg på instituttet havde glemt min hat og overfrakke, der indeholdt en lommebog, som ikke gerne måtte falde i urette hænder. Dette har muligvis reddet mandens liv. Jeg opgav både ham og sprøjten, greb fat i en ung læge, der kunde se ud til at have en bedre samvittighed end jeg, og bad ham gå over på professor Eges kontor og skaffe mig de truede ejendele. Men så var der jo stadig pengene til studenten! Manden med armen forsvandt nu totalt fra min bevidsthed. Med instituttet besat af hipo vilde sendemanden fra min kone gå lige i løvens gab! Jeg bad en anden af lægerne gå over og finde en mand, der kom med 10.000 kr. til Ege eller mig — andet signalement kunde jeg ikke give; jeg vidste jo ikke, at min kone havde sendt Juel-Christensen, en af gruppens faste støtter med speciale i det økonomiske. I så fald vilde jeg ikke have været i forlegenhed for et signalement: høj, meget kraftig, mørkhåret og rødmosset, rolig, let flegmatisk af fremtoning; mundheld, når han med et fornøjet smil slog sig på brystlommen og afleverede indsamlede penge: »Gysser! Kys på kinden!«

Det hele gik efter ønske. Den først sendte læge kom tilbage iført min frakke og med min hat bukket sammen i inderlommen i stedet for lommebog og papirer, som en behjertet klinikdame havde tilintetgjort, før hun selv forduftede fra instituttet. Læge nr. 2 spændte mig noget længere på forventningens pinebænk. Til gengæld bragte han, da han omsider kom tilbage, hilsen og tak fra studenten; han havde truffet ham i hospitalsgården, ude af sig selv af nervøsitet for pengene til transporten, senere, efter sit besøg på instituttet, hvor han intet så eller hørte til manden fra Lyngby, havde han mødt ham på Juliane Mariesvej, glædestrålende på vej mod Langebro med de nys erhvervede 10.000 kr. i lommen. — Først efter min hjemkomst fra Sverige efter befrielsen er-

farede jeg, da jeg en dag traf studenten på gaden, at pengene var nået frem rettidigt, og transporten var forløbet lykkeligt.

Om fru Eges rolle som mellemed oplystes jeg først gennem Gersfelts beretning. Jeg beklager, at jeg kun har været i stand til at løse mysteriet omkring de første 10.000. Opklaringen af de nærmere omstændigheder ved de sidste må være forbeholdt fremtidens historiske forskning. Det er ikke tænkeligt, at der foreligger fejl i overleveringen; fru Ege har overfor mig bekræftet, at der faktisk skete to indbetalinger med det nævnte beløb. En mulighed for en forklaring er, at der er sket en expeditjonsfejl i Lyngby, så beløbet er sendt to gange med to forskellige personer. Teorien forekommer mig afgjort usandsynlig. Min kone, der var sjælen i foretagendet på Buddingevej, som fru Ege og hendes mand var det på Juliane Mariesvej, plejede ikke at tage fejl. Skulde det undtagelsesvis være sket i dette tilfælde, overdrager jeg herved professor Ege og frue de 10.000 kr. Vi havde som nævnt det nøjeste samarbejde gennem hele oktober 43 og udvexlede både transportanter og penge. Om jeg mindes ret, endte jeg med at skylde Ege 25.000 kr. Eller også var det omvendt — jeg husker det ikke rigtig. I hvert fald kan de 10.000 være et afdrag. For en ordens skyld.

Den lille historie, som Gersfelt har givet anledning til at genopfriske og supplere, har også et efterspil. For studentens vedkommende førte besøget på Rigshospitalet til et fortsat illegalt arbejde under professor Ege og hans frue, også efter at jødetransporterne var ophørt. Det resulterede, efter hvad han fortalte mig, i et kraniebrud under et gestapoforhør med det resultat, at han, da tyskerne nødigt lod folk dø i fangenskab efter behandling under forhør, blev indlagt på hospitalet og underkastet hjerneoperation. Han kom sig og levede resten af tiden under jorden.

Min egen udgang af dramaet var lidt ynkelig, men medtages for fuldstændigheds og belærings skyld. Efter at have ombyttet tegnet på min lægelige værdighed, den hvide kittel, med jakke og frakke, besteg jeg en sporvogn for at tage hen på Fælledvej 15, hvor vi, som før antydet, havde vort udsalg af jødeboer. Jeg havde været i Humlebæk om natten og havde det sidste døgn hverken fået søvn eller mad. Dette i forbindelse med den nys overståede spænding er det vel, der har bevirket, at jeg med eet sank sammen i sporvognen; jeg tror, med skam at melde, jeg faldt om på bagperronen. Den venlige konduktør fik mig bragt til bevidsthed — heldigvis var der så godt som ingen andre

passagerer — og da vi forlængst havde passeret Fælledvej, anbefalede han mig at tage med til Bispebjerg og der stige om til en linje 16 ad Nørrebrogade. Jeg husker også, at han hjalp mig over i sporvognen på Bispebjerg. På vejen fra stoppestedet til Larkings, min medarbejders butik, følte jeg mig dårlig igen, og jeg har vist gjort et temmelig medtaget indtryk, da jeg omsider kom ind i forretningen. I hvert fald, Larking og hans kone behandlede mig med den største omsorg, anbragte mig i baglokalet på et blødt leje af marskandiservarer, gammelt tøj fra et af jødeboerne under vor forvaltning, og hældte et stort glas tør skotsk whisky på mig. Det er en drik, jeg altid har afskyet. Nu erfarede jeg, at den kan have en helt ud vidunderlig virkning: jeg følte kræfterne svulme og modet vende tilbage, tilværelsen fremstillede sig for mig i de lyseste farver. Som nydelsesmiddel er jeg stadig ude af stand til at forstå whiskyens tiltrækning; den minder mig ubehageligt om en genstridig kakkelovn fra mine første ungdomsår. Men som medicin være den hermed anbefalet på det bedste — som det sidste, opmuntrende resultat af hin bevægede dags personlige erfaringer.

FIDUSMAGERE

Det kunde ikke undgås, at den måde, hvorpå hjælpearbejdet under de givne vilkår administreredes, kom til at frembyde fristelser for mindre befæstede sjæle. Alligevel var risikoen for tab ved svig ikke så stor, som man skulde tro. Kredsen af medarbejdere var næsten udelukkende folk, som jeg enten kendte godt personlig, eller om hvem jeg havde fået oplysninger, der garanterede deres pålidelighed. Transporternes kapital administreredes fra »hovedkontoret« på Buddingevej under min kone, og de i Humlebæk indsamlede penge af ledelsen på hotel »Gylfe«, og der blev ved alle udbetalinger aflagt personligt mundtligt regnskab. Alligevel var der i de første bevægede dage under forfølgelsen eksempler på, at man søgte at fiske i rørte vande; men i Lyngby-gruppens arbejde konstateredes kun et par enkelte tilfælde af svigagtighed:

En ung mand med et fremmedklingende navn, L, kom en dag ud på Buddingevej og bad om at låne penge til en båd, der skulde sendes gennem studenternes gruppe på Regensen, som han tilhørte, og med

hvem vi havde en del samarbejde. Min kone havde pengene, men da hun ikke kendte manden, afslog hun foreløbig lånet og henviste sagen til min afgørelse, når jeg kom hjem. Jeg ringede ind på Regensen flere gange, men traf ingen af gruppen hjemme. Da jeg kendte manden fra arbejdet i Humlebæk og ikke, efter mine indtryk deroppe, havde grund til at nære mistanke til ham, gav jeg min kone besked om at udbetale ham beløbet, hvis han kom i min fraværelse, og mod at han gjorde rede for de nærmere enkeltheder ved deres påtænkte anvendelse. Vi stod her som så ofte overfor valget: skal vi vove pengene eller risikere jøderne. Og her valgte vi altså galt. »Studenten« fik pengene, 20.000 kr. med pålæg om at levere dem tilbage, så snart hans gruppe kunde afse dem, og i øvrigt snarest give os beretning om transportens forløb. Da der var gået et par dage, og vi intet hørte fra ham, tog jeg ind på Regensen. Det lykkedes mig denne gang at træffe gruppens ledere, studenterne Langhoff og Kildebye; ingen af dem havde ringeste kendskab til den unge mand med det mærkelige navn, og gruppen havde ikke anmodet om penge fra Lyngby.

Hvis fyren ikke havde været lige så dum, som han var fræk, er det muligt, at han kunde have beholdt alle pengene; forholdene var på den tid ikke gunstige for eftersøgninger af personer, der bedrog illegale organisationer. Jeg gav foreløbig besked til min kone om, hvis han henvendte sig i telefonen om flere penge, at bede ham komme ud og hente dem selv i løbet af dagen, og gik derefter ned og anmeldte det forefaldne hos politiet. Det skete ikke uden en vis betænkelighed: sagen tålte efter sin natur ikke godt offentlighed, og hverken min kone eller jeg havde tid til lange retsmøder. På begge punkter blev jeg beroliget. Man garanterede mig på stationen, at hele affæren skulde blive behandlet i fortrolighed, rapporten skulde intet indeholde om gruppen i Lyngby eller overhovedet om jødetransporter, og politiet vilde, om man anså manden for fremdeles at være farlig i den slags arbejde, sørge for, at han blev uskadeliggjort, enten ved at holde ham inde-spærret, så længe det var nødvendigt, eller eventuelt sende ham til Sverige og lade svensk politi internere ham.

Foreløbig gjaldt det om at få fat på fyren. En stor vanskelighed ved eftersøgningen var det, at jeg ikke kunde huske det sjældne navn helt nøjagtigt, så en gennemgang af protokoller og albums, som man strax iværksatte, foreløbig måtte blive resultatløs. Indtil videre måtte vi håbe på, at han vilde indfinde sig af sig selv på Buddingevej; det

vilde jo så være en let sag for politiet at tage sig af ham. Netop under mit besøg på politistationen ringede L til Buddingevej og antydede noget om en ny transport. Min kone foreslog ham at komme ud og hente pengene samme eftermiddag, men omtalte ikke, at han ved samme lejlighed vilde blive præsenteret for gruppens nye medarbejdere, et par opdagere fra kriminalpolitiet. Sådan gik det nu heller ikke. Kun et par timer efter min henvendelse på stationen kom to kriminalbetjente ned på Buddingevej og foreviste os et fotografi, i tre positioner, fra deres album. Om vi kendte det ansigt? Ja, det var ham! Samme eftermiddag blev han pågrebet i Nansensgade, hvor han havde aftalt at mødes med en af mine medarbejdere kl. 4. Ved afhøringen og undersøgelsen på hans bopæl viste det sig, at af de 20.000 kr. var de 10.000 i behold. 8.000 kr. havde han anvendt til en jødetransport, og hans opgivelser herom var så detaljerede, at politiet ikke fandt grund til at tvivle på sandheden. De resterende 2.000 kr. havde han brugt til forskellige omkostninger ved transporten, påstod han. Iøvrigt havde han været meget angergiven; han havde grædt og anklaget sig selv som det usleste menneske, værdig til alle ordentlige folks foragt.

L's tidligere mellemværende med politiet var en affære i provinsen med plattenslageri og assurancesvig. I denne nye sag mente man, at han ved overraskelsen i Nansensgade havde fået en så alvorlig forskrækkelse, at han ikke vilde blive farlig for os i fremtiden, og politiet tilrådede derfor at lade affæren være afgjort med den advarsel, han havde fået. Vi fra vor side havde al mulig grund til ikke at gøre mere ud af sagen end politiet fandt nødvendigt, og var glade for, at hovedparten af pengene var reddet for gruppens arbejde eller af den utro tjener selv anvendt til deres rette formål.

Politiets indtryk af L var, også på grundlag af tidligere rapporter om ham, at han ikke var nogen forbrydernatur, men en svag karakter og en fantast med psykopatiske træk. I Humlebæk havde han ved forskellige lejligheder vist sig nyttig; i det hele er jeg overbevist om, at han i arbejdet ved kysten var oprigtig besjælet af viljen til at hjælpe de forfulgte. Det er hos folk af hans type først »dagen derpå«, under det normale livs vilkår, når tanken om de mange penge der var i om-løb trænger sig i forgrunden for indtrykket af de ulykkelige mennesker, at planer om at lave fiduser fremstår.

Langt farligere og mere utiltalende end den karaktersvage fantast var de hajer i menneskeskikkelse, der fulgte i jødernes kølvand og ky-

nisk spekulerede i deres ulykke. De er et element i billedet, som ikke bør tilsløres, men som nødvendig skulde fortone det indtryk af transporterne, som for mig selv er det blivende: at her forenedes danske mænd og kvinder af alle samfundslag i et uselvisk arbejde i menneskehedens tjeneste:

Henimod slutningen af oktober kom det os for øre, at 7 jøder fra Humlebækegnen var blevet bedraget for 21.000 kr. ved en transport. Skønt sagen ikke direkte vedkom os i Lyngbygruppen — overfarten var vistnok sket, før vort arbejde deroppe var kommet i gang — følte vi os dog foranlediget til at undersøge den nærmere. Det lykkedes at skaffe navne og adresser på de to skippere, der havde sejlet turen, og vi sendte nu bud til dem om at give møde på Bellevue Strandhotel. De blev tilsagt til kl. 11,30, præcis, og det blev dem betydet i lakoniske vendinger, der lod ane det værste, at de stod sig ved at følge ordren! Minsandtten kom de — på klokkeslet! Retten blev strax sat i et dertil egnet lokale, som direktør Sørensen stillede til vor rådighed.

Til stede var foruden de »anklagede« fem af gruppens medlemmer. De to indstævnte syntes stærkt trykkede af situationen. De var meget nervøse, og vi troede at se den onde samvittighed lyse dem ud af øjnene. Men her skulde ikke dømmes på fornemmelser og vage indtryk! Den strenge retfærdighed, legemliggjort i en fabrikant, to grosserer, en hotelportier og en lektor trådte strax i funktion med den ene grosserer som forhørsdommer og retsformand og de andre som meddomsmænd, hyllede i en kukluxklanagtig sky af tavshed, som nu og da flængedes af spørgsmål, der skar som et lyn gennem det uhyggesvangre mørke.

De anklagede aflagde uventet hurtigt tilståelse, endda uden brug — hvad de efter deres mine at dømme havde ventet — af revolver, tommelfingerskruer eller andre redskaber i den sydfra indførte forhørsteknik. Til gengæld var resultatet både glædeligt og overraskende. Det viste sig nemlig, at vi havde taget helt fejl i vor umiddelbare bedømmelse af vore to landsmænd! I virkeligheden var de fromme og rænkøse som duer! Deres eneste forseelse var, at de i den givne situation også havde været lige så enfoldige som de bibelske fugle. Og det er dog egentlig ikke nogen forseelse. Snarere kunde man måske sige, at de havde været bytte for et ulykkeligt sammenspil af omstændigheder, som de umuligt kunde drages til ansvar for — hævdede de. Der var blevet truffet aftale, fortalte de, med de syv jøder om en natlig sejlur til Sverige for en samlet billetpris af 25.000. En pæn pris, men også

en pæn båd og pæne skippere! Tid og sted for afrejsen var fastsat, pengene betalt. Da vilde deres onde skæbne, at de fik maskinskade, så de blev forhindrede i at sejle den nat! Og hvad værre var: Deres agent på land spillede den følgende dag de intetanende skippere det puds at træffe en ny aftale med de samme jøder om en ny overfart, denne gang på endnu billigere vilkår, nemlig 21.000 kr. Kort sagt: Da de med den gode samvittigheds fred i sindet efter vel udført dåd vender tilbage fra Sverige, opdager de til deres forbløffelse, at de havde 21.000 kr. mere i tegnebogen end de skulde efter den oprindelige aftale. Det var frygtelig ærgerligt! Vi forstod, at det indtrufne uheld næsten helt havde ødelagt deres glæde over den gode gerning. For hvad skulde de stille op med pengene? Jøderne var jo i Sverige, og det var altså umuligt at betale dem tilbage. Her mente vi at måtte tilbyde vor assistance. Vi foreslog dem at overlade beløbet til os, så skulde vi drage omsorg for, at deres passagerer fik det tilbage, om ikke før så ved deres hjemkomst til Danmark. Men — sådan kan det gå, når uheld er ude: pengene var ikke længere disponible! I deres fortvivlelse havde skipperne sat dem fast i et hus og en båd. Nu var for alvor gode råd dyre: vi gav dem det råd at skrive under på et dokument, som, underligt nok, var blevet udformet og maskinskrevet inden retshandlingen. Det indeholdt en erklæring om, at de tilsammen havde fået 21.000 kr. mere end aftalt for en overfart, og at de ønskede — eller stod der måske: forpligtede sig til? — at indbetale 10.500 kr. hver i 12 månedlige rater på landsretssagfører Federspiels kontor. Mærkeligt nok viste de ikke tegn på større glæde eller blot lettelse, da de skrev under. Det skuffede os vel lidt, men afholdt os ikke fra at bringe det højtidelige dokument ind til landsretssagfører Federspiel. Når vi valgte ham, var det fordi jeg få dage forinden på hans kontor havde haft en samtale med ham, hvoraf fremgik, at han selv arbejdede med jødetransporter. Federspiel tog personligt imod papiret og lovede også at indkassere pengene fra vore to venner.

Jeg så dem ikke i to år, og gid jeg aldrig havde set dem siden! Så kunde jeg have sluttet historien her med den morale, som jeg havde nedfældet i mine optegnelser om dem i Sverige kort tid efter vort møde; dengang glædede jeg mig over episoden på Bellevue som »et eksempel på, hvorledes en nærmere undersøgelse af en grel historie om svindel kan føre til en forklaring, der viser mennesker fra en bedre side end ventet«. Nu må jeg i sandhedens interesse fortælle historien

til den bitre ende og derefter indlemme den i mine bristede illusioners fyldige arkiv:

Omstændighederne var, da vi mødtes anden gang, de samme som på Bellevue, dog med de forskelle i nuancerne, der fulgte af, at vi var kommet under normale retstilstande. Skuepladsen var atter en retssal, men denne gang på Københavns domhus. De medvirkende var en rigtig dommer og domsmænd, og der var både anklager og forsvarer, selv var jeg indstævnet som vidne. De anklagede derimod forekom mig strax uforandrede, ligesom da skumle af ond samvittighed og bange anelser; men denne gang sporedes ingen som helst lysning i deres træk under retshandlingens forløb. Dertil var der heller ingen anledning. Sagen var den samme som i 43, men der var kommet nye momenter til i fortsættelse af processen på Bellevue, og det var fortsættelsen, der var alvorlig:

Omtrent samtidig med mødet på Bellevue var der i den svenske radio blevet udsendt meddelelse om, at 7 jøder var blevet bedraget af to danske skippere under overfart til Sverige. Man havde dengang endnu ikke forstået på den anden side sundet, at illegale transporter altid måtte behandles med diskretion. Blandt andre enkeltheder var også navne og adresser på de to transportører blevet opgivet i radioavisen, naturligvis med det resultat, at skipperne blev arresterede af det tyske politi, ikke fordi man havde til hensigt at hjælpe de bedragne jøder til at få deres penge, men fordi man her mente at have hold i en illegal rute.

Under opholdet i arresten erfarede de to danskere, at landsretssagfører Federspiel befandt sig som fange i samme fængsel. Han var for anden gang blevet sat fast under mistanke for illegal virksomhed, og heri så hans noble landsmænd deres chance. De anmeldte Federspiel som meddelagtig i vor gruppes aktion og opnåede herved både at blive den ubehagelige fordring på de 21.000 kr. kvit og samtidig at erhverve en nyttig godvilje hos det tyske politi. En ransagning af landsretssagførerens kontor bragte gældsbeviset for dagen, desværre på et for Federspiel meget ugunstigt tidspunkt: beviset mod ham havde indtil da været svagt, men nu fik man her sort på hvidt for hans tysk fjendtlig virksomhed. Det gik så, som det var at vente: stikkerne blev frigivet, og Federspiel blev anbragt først i gidseltog i Jylland og derefter i Frøslevlejren. Men som så ofte i hine dage blev også her efterspillet det artigste: de to fidusmagere, som begge tidligere havde været straffet, fik

i byretten en dom på henholdsvis 4 og 5 år, og om jeg husker ret, appelleredes den til skærpe ved landsretten.

— Jeg havde, strax da jeg efter min hjemkomst fra Sverige så sagen omtalt i bladene, ringet landsretssagfører Federspiel op og beklaget, at jeg som Lyngbygruppens leder i en vis forstand var skyld i hans modgang hos tyskerne, men Federspiel svarede, at han jo personlig havde givet tilsagn om sin medvirken og derfor også selv måtte tage ansvar og risiko. Det glædede mig meget. Hvordan det gik med jødernes penge, forekom mig nu ret underordnet. Jeg ønsker, de har fået dem, men håber, at de ellers klarer sig foruden. I øvrigt kan man vel også mene, at 21.000 kr. var en beskedent bod for den tåbelighed at give meddelelser af den art til den svenske radio. — — —

Men siden vi nu taler om fidusmagere:

Under et besøg hos en nær ven og medarbejder fra Lyngbygruppen, flere år efter krigen, fortalte han mig om en pinlig samtale, han nylig havde haft med en jødisk dame, som havde været med som passager i »den store transport« på 230 fra Humlebæk. »Hun påstod«, sagde han, »at I var gået rundt og havde tilskyndet jøderne til at betale mere end de 500 kr. rejsen kostede for hver, under foregivende af, at den danske krone ikke var mere end 7 øre værd i Sverige. Jeg svarede hende selvfølgelig, at det umuligt kunde være rigtigt, hun måtte huske fejl. Og det er da heller ikke sandt, vel?« »Nej«, svarede jeg, »det passer ikke helt. Vi sagde ikke, at kursen var 7, men 4 øre. På den måde har jeg sandsynligvis indkasseret adskillige tusinde kroner i Humlebæk«. Min ven så betænkelig på mig, jeg tror, han var noget rystet. »Det lyder fantastisk«, sagde han, »men I var vel i al fald i god tro?« »Så vidt jeg husker: ja. Det var noget, vi mente at vide, et forlydende, der lå i luften deroppe, og som vi betragtede som sikkert. Men i øvrigt — selv om vi havde vidst, at det ikke passede, havde vi nok, som forholdene var, sagt det alligevel. Men vi kan jo prøve at spørge David, hvad han siger«, foreslog jeg, »og lektor Norrild«. Vi blev let enige om at kære de to som vor moralske højesteret. Jeg ringede til David. »Kan De huske, at vi i Humlebæk, de første aftener når vi indkrævede penge, sagde, at den danske krone var næsten uden værdi i Sverige?« »Ja«. »Hvor meget angav vi som kronkursen derovre?« »4 øre«. »Vidste De på det tidspunkt, at det ikke var rigtigt?« »Så vidt jeg husker, var jeg i god tro, men ellers måtte vi vel have sagt det alligevel, når det var nødvendigt. Hvad ellers? Man kunde

da ikke lade mennesker blive fanget og ført til Tyskland, fordi de ikke selv havde penge til at betale flugten!« Norrild svarede ganske i overensstemmelse med David, det forekom mig endda med et anstrøg af indignation over, at berettigelsen af vor handlemåde i den givne situation overhovedet kunde drages i tvivl.

»Alting flyder«, sagde den vise Heraklit. Det gælder også borgerlige love og hævdvundne moralske normer. Den, der i arbejde for menneskers vel må kæmpe imod den ondskab, som bruger alle midler, må også i visse situationer påtage sig ansvaret for at bruge midler, hvis berettigelse kan drages i tvivl af dem, der ikke selv har oplevet situationen. Et tungt ansvar og en farlig lære, ikke langt fra den såkaldte jesuitiske: Hensigten helliger midlet. Selve lovens håndhævere gik i de dage imod loven; politiet tilbød at fængsle folk uden grundlovsforhør og tog forbryderne ud af fængslet imod lov og dom, præster og læger udstedte falske attester, og apotekere uddelte medikamenter uden hensyn til lovbestemte recepter. Dette vil måske blive forstået og tilgivet efter omstændighederne, også af de strengt moralske. Men mange vil næppe kunne forstå, at man også for jødernes skyld lærte sine børn at lyve og i givet fald kunde føle sig tvunget til at bedrage selve de mennesker, som man vilde hjælpe. Og hele den forrykte måde, hvorpå vi i øvrigt, tvunget af omstændighederne, omgikkes penge, måtte volde ordentlige mennesker, der hørte om det, alvorlig betænkelighed. At folk, for hvem 100 kr. normalt var et betydeligt beløb, smed om sig med 10.000'er, som om det var småpenge, vil altid synes mærkeligt, også for de pågældende selv, og de færreste vil huske eller senere kunne helt begribe den forvirrede og fantastiske situation, der nødvendigvis gjorde en sådan fremgangsmåde. Der var andre end jødernes hjælpere, der havde travlt i de dage: moralens selvbestaltede vogtere, de altid ivrige — og altid passive — kritikere, der stod udenfor og vidste alting bedre, sladderens skandalelystne kolportører af typen: det er ganske vist! for man havde hørt det hos en urtekræmmer i Hellerup. Jødehjælper, hvis virksomhed dengang medførte tab på ejendom og frihed og årelang landflygtighed med afsavn af familie, venner og erhverv, har oplevet, at deres personlige hæderlighed blev draget i tvivl af vildfremmede mennesker. Når alt kommer til alt, var faren for at lide skår i almindelig borgerlig anseelse måske den største risiko for dem, der i jødehjælpens tjeneste bekæmpede gestapo. Hvis man med rette kan tale om, at der i jødeforfølgelsens dage blev bragt ofre af danske medborgere, er dette vistnok et af de tungeste.

HUMLEBÆKRUTEN

Humblebæk fortjener et blad i jødehjælpens historie, ligesom det tidligere har spillet en rolle i danmarkshistorien. Det var jo ved Humlebæk, Karl den 12. gik i land under den stor nordiske krig. Nu dannede stranden heroppe udgangspunkt for en dansk invasion i Sverige, af en anden art, men under måske ikke mindre spændende og farefulde vilkår.

Stedet syntes i flere henseender ideelt til illegal transport. Sundet er her forholdsvis smalt; turen over til svensk farvand nord for Hveen tager normalt for en fiskerbåd næppe mere end tre kvarter. Havnen i Humlebæk var ganske vist uegnet for hemmelige udskibninger, da den var under tyskernes kontrol, men broer og mindre moler langs kysten viste sig meget anvendelige for vort formål. Især den lange mole ved teglværkerne i Nivå oplevede en trafikal renæssance, som den vist aldrig havde drømt om.

Det var derfor ikke mærkeligt, at mange jøder af sig selv søgte til Humlebæk, især efter at sydligere liggende ruter havde måttet opgives helt eller delvis. Normalt kunde en god rute ved sundet kun bruges i få dage. Når trafikken voxede, øgedes også tyskernes mistænksomhed, kontrollen skærpedes, og det blev nødvendigt at flytte butikken. Vistnok havde der, før vi kom derop fra Lyngby, været flere transporter fra Humlebækegnen, men kun spredt og i ganske små partier. Det var tydeligt, at et gennemgribende organisationsarbejde blev nødvendigt, om det skulde lykkes at få de efterhånden hundreder af flygtninge sat over, der havde samlet sig ved kysten, i stationsbyen og på det tidligere omtalte halmloft.

Den første aften, vi var deroppe, foregik så vidt jeg ved ingen overfarter, i hvert fald ikke af større omfang. Jøderne måtte forblive natten og den følgende dag i deres skjul, og hjælpernes bestræbelser måtte sættes ind på dels at sørge for deres forplejning, dels at forberede udskibninger de følgende nætter i størst muligt omfang og under de mest betryggende former. Nogle lotter, som lektor Norrild og hans kone skaffede til veje, tog sig af forplejningen af jøderne på loftet og andre steder, hvor de ikke var indkvarterede i private hjem. De særlige vanskeligheder, der var forbundet med bespisningen af de ortodokse jøder med deres specielle spiseregler, løstes så godt som det efter omstændighederne var muligt. Den almindeligt gældende rationering voldte intet

besvær, da flygtningene afgav alle deres rationeringskort. De vilde jo, hvilket udfald vore redningsbestræbelser ellers måtte få, ikke have brug for dem på længere sigt.

Endnu den følgende aften var det ikke lykkedes at organisere transporter i større stil; kun et par mindre fiskerbåde modtog passagerer blandt jøder, der kunde betale prisen. Jeg husker, at jeg i Lyngby blev ringet op fra huset på Stationsvej i Humlebæk og anmodet om, når jeg kom derop, at medbringe 3 kr. til biografbilletten. Det betyder i det kodesprog, der anvendtes i telefonen, 3.000 kr. til overfarten. Jeg kørte omgående af sted. Da jeg kom derop med dagens indtægt fra indsamlingen i Lyngby, 3.500 kr., fandt jeg den lille familie, som havde bedt om pengene, hensunket i dyb fortvivlelse. En fisker havde været der og tilbudt plads i sin båd, mod at de betalte 1.000 kr. hver. Da de ikke havde penge, havde de telefoneret til Lyngby i stedet for at henvende sig til de folk af gruppen, der fandtes i byen, endda i samme hus. Jeg var nu altså kommen for sent, og de kunde ikke komme i biografen denne gang — andre havde købt billetterne. Jeg trøstede dem, så godt jeg kunde, og lovede, at de skulde komme over ved den første lejlighed, der bød sig; og som det næsten altid var tilfældet, faldt jøderne hurtigt til ro igen.

Det var mig i øvrigt påfaldende, så stor forskellen var mellem jøderne i de overfyldte stuer på Stationsvej, og den gruppe jeg havde forladt om morgenen på halmloftet. I modsætning til den mærkelige fredfyldte ro, hvormed de andre i enigt fællesskab bar deres skæbne, var stemningen her præget af den største fortvivlelse og ophidselse. Luften genlød af gråd og jamren, iblandet monotont fremmulede hebraiske bønner. Men også her bekræftedes min tidligere erfaring, at et venligt og med fast overbevisning udtalt løfte om, at vi nok skulde hjælpe dem, kunde have en næsten mirakuløs virkning; jøderne blev rolige og tilsyneladende fortrøstningsfulde. Ingen spurgte, hvorfra vi havde denne overbevisning, og ingen syntes at forstå, at den var lige så løst svævende i luften, som deres egen fortvivlelse var rodfæstet i en grufuld virkelighed.

I en af stuerne kom jeg midt op i en bevæget familiescene: Et par familier havde truffet aftale med en fisker om en overfart; der kunde netop være plads til dem alle, 8 mennesker, og prisen var 10.000 kr. Da de tilsammen kun havde 8.500, bad man mig om at give dem de resterende 1500 kr. Den ene familie bestod af et par unge forældre og

en lille pige, og jeg så med det samme, at konen ikke var jøde. Desuden forstod jeg af deres ordskifte, at hun egentlig ikke ønskede at rejse. Jeg afslog derfor til mandens store fortvivelse at betale pengene, idet jeg forklarede, at de midler jeg rådede over alene var beregnet til at hjælpe jøder; kun heljøder var i øjeblikket i direkte livsfare, og jeg så mig derfor ikke i stand til at hjælpe den unge kone og hendes barn. Derimod var jeg villig til at betale, om man i stedet vilde give plads for to jøder. Samtidig tilbød jeg manden, da han fortalte mig, at de havde opsagt deres lejlighed og solgt deres møbler for at skaffe penge til overfarten, at tage mig af hans kone og barn og sikre deres tilværelse, til familien kunde samles igen. Mit tilbud forøgede kun hans ophidselse. »Vil De tage ansvaret for at skille en fader fra barn og hustru!« råbte han anklagende og hulkende, og da jeg svarede, at jeg, som forholdene var, måtte bære dette ansvar, nægtede han at rejse. »Så hellere i gaskamret!« skreg han og slog hovedet og armene mod væggen i vildeste oprør. Konen derimod tog situationen påfaldende koldsindigt; jeg mente endog at spore hån i hendes stemme, da hun sagde til ham: »Selvfølgelig rejser du. Du finder dig såmænd nok til rette i Sverige uden os«. Det viste sig da også, at han ret hurtigt kom til fornuft. Selskabet suppleredes med to andre af de tilstedeværende jøder, og de manglende 1500 kr. blev betalt. Nogen tid efter erfarede jeg, at de alligevel ikke var kommen over denne aften, men et par nætter senere med en af vore transporter.

Den følgende aften havde Lyngbygruppen sin første transport fra Øresundskysten. Kort efter, at jeg atter fra huset på Stationsvej var kommet ud på halmloftet til vore venner der, blev det meddelt fra en forbindelse i Helsingør, at et større antal jøder vilde kunne sendes over fra et nærmere angivet sted på Nordre Strandvej samme aften. Det blev anslået, at 11 både skulde kunne føres over med plads til 15 i hver. Transporten til udskibningsstedet skulde foregå i lastbiler, hvoraf to fra Humlebæk var stillet til vor rådighed.

Blandt de mange billeder i mit minde fra hine dage står situationen fra bondegården i Humlebæk den aften så levende, at det aldrig vil kunne udslettes. Vi måtte jo laste den høje vogn med mennesker, som var det kvæg eller sække, løfte og hale dem alle, gamle, kvinder og småbørn, op fra bagsiden eller over den høje ræling og anbringe dem sam menkrøbne eller udstrakte i lag på bunden, således at ingen nåede op over vognens sider. Det hele foregik i dybeste tavshed, uden en klage;

men netop det ganske udramatiske, den tilsyneladende selvfølghelighed, hvormed vi behandlede mennesker som dyr eller døde ting, gav den mørke scene et skær af rystende uhygge. Hertil bidrog også omgivelserne: den skumle ladebygning, oktobernattens mørke, der kun svagt mildnedes af en gryende måne bag regnskyerne, og skæret fra lygten i den halvt åbne stalddør. Vi vilde jo kun det bedste for disse mennesker. Alligevel faldt ordene fra Jesajabogens 53. kapitel mig ind: »Han blev knust og bar det stille, han oplod ikke sin mund som et lam, der føres hen at slagtes, som et får, der er stumt, når det klippes — han oplod ikke sin mund«. Jeg tror, at jeg den aften oplevede, hvad det vil sige at hade, stærkere end ved nogen anden lejlighed. Jeg hadede vore undertrykkere, fordi de nødte os til at behandle mennesker på den måde og tvang os til den nedværdigelse at måtte smugle danske medborgere ud af vort eget land, som var de forbrydere, og samtidig nagedes jeg under den uendeligt lange tur ad Strandvejen gennem Helsingør af den stadige tanke: hvad om gestapo kommer? Vi havde, våbenløse som vi var, ingen mulighed for at hindre, at et par tyskere kunde tage alle vore jøder. Endnu, 8 år efter, kan jeg efterføle hele det kompleks af sorg, had, frygt og knugende afmagts- og skyldfølelse under et overmægtigt ansvar, som fyldte mig den aften på turen til Sommariva.

Da vi ankom til det opgivne sted, blev vi modtaget af to unge mænd, der bød os indenfor i husets forstue, medens lastvognene med jøderne blev holdende udenfor på gaden. Her mødte os strax en stor skuffelse: Der sejlede ikke som opgivet 11, men kun een båd, som kunde medføre en halv snes passagerer. Prisen var 15.000 kr., som skulde betales før udskibningen. Vi havde småt med penge, og min medarbejder Bjarne Sigtryggsson, der som den praktiske forretningsmand førte forhandlingerne, erklærede strax vilkårene for uantagelige. Efter et kort ordskifte afgjorde han sagen ved at lægge 10.000 kr. på bordet og slå næven i bunken med et smæld: »Så meget kan I få — og ikke en øre mere; så må I selv om, om I vil sejle eller ej!«

Det viste sig, at Siggs taktik var rigtig. Fiskeren var selvfølghelig lige så interesseret i at få sin båd fyldt, da den nu lå derude, som vi, og hans repræsentanter på land gik uden videre indsigelse ind på vort tilbud. Pengene blev betalt, og vi gik nu ud for at udvælge passagererne. Jeg forklarede jøderne, hvorledes stillingen var, og foreslog, at den før nævnte familie med de mange børn blev de først udtagne. Ingen

havde noget herimod at indvende, og da det viste sig, at der endnu var plads til overs, udvalgte den familie med de tre medlemmer, som jeg aftenen i forvejen havde lovet skulde blive reddet ved første lejlighed. Det blev ialt 15-16 jøder, der nu førtes gennem bryggeridirektør Parkovs have ned til den smalle bådebro, hvorfra de i en robåd sejledes ud til den ventende fisker.

Her oplevede vi da for første gang at se vore jødiske venner gå i båden og stævne mod den svenske kyst, der med sine strålende lys drog jøderne imod sig, som i sin tid det forjættede land havde tiltrukket deres forfædre. Ingen, som ikke har været med ved en udskibning, er vistnok i stand til at forestille sig de følelser, der fylder dem, der bliver tilbage og ser den fuldtlastede båd glide af sted mod frelsen og friheden: raseri over menneskelig ondskab, medlidenhed, og sorgen over de forfulgte ulykke, spændingen, uvisheden og det pinefulde ansvar, ansvaret!, men også pligten og den løftende og styrkende fornemmelse af venskab og sammenhold om opgaven — alt udløses i en mærkelig, ubeskrivelig følelse af lykke, når arbejdet er ført til ende. Da vi gik op fra broen, og de to unge mænd vadede i land, lagde jeg mærke til, at den ene af dem gik og græd. Jeg havde i forvejen ikke haft alt for megen sympati for ham og hans kammerat og ikke stolet helt på hans forsikringer om, at alene skipperen var interesseret i den høje betaling. Nu rakte jeg ham hånden og sagde tak for hjælpen. Han støttede den anden hånd på min skulder og udbrød: »Det er s'gu ikke til at holde ud. De stakkels mennesker — og de satans tyskere! Pas på Dem selv, ellers ta'r de Dem. Her er min adresse. Hvis det kniber, så kom herop, vi skal nok sætte Dem over. Og det skal ikke koste Dem noget!« Sådan følte altså han det, den ukendte kammerat fra Helsingør. Hans navn har jeg glemt, og adressen rev jeg itu. Men ham selv vil jeg huske.

Lastvognene med de tilbageblevne jøder var strax kørt tilbage mod Humlebæk for at søge nye muligheder for overfart eller, om det mislykkedes, vende tilbage til hjemmet på loftet. Selv tog jeg med en medhjælper ind til Helsingør for at søge at skaffe flere penge til arbejdet. Ialt havde vi henvend 20.000 kr., men det stod os klart, at dette vilde være ganske utilstrækkeligt, hvis der i løbet af natten skulde blive så mange og store transporter, som vi håbede efter vort første held. Min tanke var, at vi trods det sene tidspunkt skulde søge at komme i forbindelse med banker eller sparekasser i Helsingør, og at vi

ved at forklare direktørerne situationen måtte kunne bevæge dem til at skaffe os yderligere 20-30 tusinde kroner mod den samme sikkerhed, jeg nogle dage senere ydede tømmerhandler Fog i Lyngby: et fortrøstningsfuldt håb om, at pengene nok vilde blive betalt tilbage på en eller anden måde. Jeg kendte ganske vist ingen af de pågældende pengemænd, og for øvrigt heller ingen andre mennesker i Helsingør, men jeg regnede foreløbig med at finde hjælp og forståelse for sagen hos en skolemand. Altså søgte vi efter rektor for Helsingør Gymnasium, rektor V. A. C. Jensen, en temmelig vanskelig opgave for chaufføren i det tætte mørke. Vi fandt omsider rektorens villa og blev heller ikke skuffede i vore forventninger. Rektor Jensen og hans frue tog imod os med stor venlighed, og rektoren syntes, da jeg forklarede ham vort ærinde, slet ikke at finde tanken urimelig, men lovede at hjælpe os. Mens fruene serverede the, ringede hendes mand rundt til den ene efter den anden af direktørerne for de lokale pengeinstitutter for at bede dem komme og betjene den nye kunde. Desværre viste det sig, at ingen af dem var hjemme. Det var den første aften efter udgangsforbudets ophævelse, og begivenheden er åbenbart blevet fejret i byens højere cirkler. Rektoren kendte ikke de pengestærke mænds omgangskreds og sendte derfor bud efter sin inspektør, der formodedes at være bedre orienteret i så henseende, men også lektor Rohdes forsøg på at finde en af dem i telefonen blev uden resultat. Hvad egentlig må beklages; måske det havde forhøjet glæden over den genvundne frihed for det selskabelige livs udfoldelse, om rektoren havde bedt direktøren lige gå op i banken efter 25.000 kr. og bringe dem til en mand fra Lyngby, der stod og manglede dem. Eller havde vi virkelig fået dem? Jeg lader det hidtil ubesvarede spørgsmål gå videre til de pågældende. Inderst inde tror jeg det — eller troede det i al fald dengang. I de dage var alt muligt, når det drejede sig om at hjælpe forfulgte jøder, måske også det ellers utænkelige, at en bank låner penge ud på den slags vilkår.

Jeg kom tilbage til Humlebæk ved midnat og fandt efter nogen søgen gruppens øvrige medlemmer ved kysten. Vore forsøg på i løbet af natten at få forbindelse over sundet viste sig frugtesløse, bortset fra en enkelt lille transport, og humøret stod lavt, da Sigg og jeg ud på morgenstunden søgte ind på »Gylfe« for at få lidt søvn. Et par timer efter, da jeg skulde med morgentoget til Lyngby, vækkede jeg Sigg og bad ham gå med ind til to andre medlemmer af gruppen, der sov i

naboværelset. Vi tilkaldte desuden Villumsen, hotelværtindens søn, og holdt så et kort krigsråd på sengekanten. Jeg foreslog, at vi nu organiserede arbejdet i Humlebæk fra grunden, og henstillede, at der valgtes en leder, der skulde have den fulde myndighed på stedet, med ansvar overfor organisationen i Lyngby. Det glædede mig meget, at de tre andre strax enstemmigt udpegede Sigg som den bedst egnede; jeg kunde ikke tænke mig noget bedre valg, efter det indtryk jeg i et par begivenhedsmættede dage og nætter havde fået af den unge mand.

Der kom nu mere plan og fart i arbejdet. Interessen hos den stedlige befolkning aktiviseredes. Mange unge medvirkede som vagt, bud, vejviser og ved meldetjeneste. Jøderne blev indkvarterede, for så vidt de ikke boede hos private, i teglværkerne ved Nivå; også vore jøder flyttedes fra det trygge, men alt for fjerne halmloft ind i Olsens teglværk. Disse store bygninger var meget velegnede til deres formål. De var næppe mere komfortable end loftet, tværtimod, men de frembød med de mange mørke rum gode skjulesteder og lå fremfor alt ganske nær ved udskibningsstedet. Hvorledes teglstene i værket kunde bruges i kritiske situationer til at skjule beboerne, omtales i Jens Nyskovs vedføjede skildring. Forbindelsen med fiskere og skippere kom nu også i fastere former, tidspunkter og steder for udskibningerne blev fastlagt og bestemte priser aftalt. Også tilstrømningen af jøder reguleredes; f. ex. sendtes i de følgende par dage ingen jøder op fra Lyngby, men de holdtes tilbage i deres kvarterer, til Humlebæk var aflastet for sin overskudsbefolkning.

De største transporter foregik med en skonnert, der tilhørte en sten-fisker. Han havde, fortalte han mig, tidligere været dykker i Nordafrika og oplevet eventyrlige ting; under den spanske borgerkrig havde han sejlet i to år med det samme skib som her, snart for Franco, snart for »de røde«. Uden at lade sig hæmme af uvedkommende partihensyn havde han dengang gjort store forretninger og på et vist tidspunkt været ejer af 2 millioner kroner — sagde han. 3 måneder efter ejede han »ikke fem flade ører«. Det tør antages, at jødetransporterne har bragt ham økonomisk på fode igen, i hvert fald har han hurtigt indset, at det lønnede sig bedre at sejle med jøder end at fiske sten — og han havde også her let ved at anlægge rent forretningsmæssige synspunkter uden sentimentale hensyn. På den anden side var han ikke urimelig med prisen. 500 kr. pro persona, og så fik vi endda rabat på særlig store leverancer. For transporten natten mel-

lem den 8. og 9. oktober, den som vi i gruppen plejer at kalde »den store transport«, fik han kun 100.000 kr., skønt der vitterligt var 230 passagerer om bord. Til gengæld kan det diskuteres, om han sejlede. Da skibet skulde afgå fra Nivåmolen ved 12-tiden, viste det sig, at motoren ikke kunde starte, og indtil kl. 5 om morgenen lå skibet og skyllede uden for molen med sin levende last under dækket. Ikke underligt, at nerverne efterhånden var på bristepunktet, både hos jøderne og deres hjælpere på land. Først sent ud på natten lykkedes det at få fat i en mand på stedet, en ældre fiskeskipper, der både evnede og var villig til at hjælpe. »Den store transport«, der sandsynligvis er både den største og mest dramatiske i de danske jødetransporters historie, er skildret i tillægget af Jens Nyskov, som på gruppens vegne gjorde turen med.

Fiskeskipperen, der hjalp os, skulde efter aftalen have 25.000 kr., der skulde betales af skonnertens fører, men da transporten var lykkeligt gennemført, nægtede manden at betale. Sagen endte med, at vi af vore midler gav fiskeren, hvad vi evnede, 17.000 kr., og anviste resten hos den anden. Det blev altså ialt 117.000 kr. for en enkelt overfart.

Nivåskipperens fordring på den illegale stenfisker i Humlebæk var ikke det eneste dubiøse i forbindelse med denne mindeværdige person. Et sted fortæller Holberg, at han i Frankrig har haft fornøjelsen af at rejse to dage med en forhenværende mexikansk sørøver, »og jeg fik af ham meget at vide, som enten ikke findes i bøger eller ikke er tilstrækkelig fyldigt behandlet«. Holberg vilde i ikke mindre grad have nydt min »mexikaner« i Humlebæk. Han var os ubestrideligt en nyttig mand; han havde et skib, og han var villig til at sejle. Og ind imellem kunde han på sit syngende ømål spinde en ende om sit omskiftelsesrige liv så godt som nogen sørøver. Hvad der herom er fremkommet, især gennem pressens omtale af hans bedrifter under frihedskampen i den sidste del af besættelsestiden, er vist »tilstrækkelig fyldigt behandlet«; her skal kun berøres hans virksomhed i jødehjælpens tjeneste — som et lille bidrag til denne mærkelige tids karakteristik.

Om selve den store transport henviser jeg til Nyskovs beretning. Det lønner sig muligvis for den interesserede at sammenholde den med den skildring af samme natlige oplevelse, som findes gengivet i Torben L. Meyers bog »Flugten over Øresund«; det ses derved, hvorledes den samme tildragelse opleves og tydes af henholdsvis en transportør og en passager. Selv har jeg intet at fortælle. Jeg laa den nat i min

seng i Lyngby efter at have indtaget en maximal dosis sovemidler for at neutralisere virkningen af de ferietabletter, der i længere tid havde holdt mig i gang uden ret megen nattesøvn.

Min mexikaner sejlede vistnok ialt 4 ture for vor gruppe i Humlebæk; sidste gang var den nys omtalte; for en af de andre fik han 70.000 kr. Da jeg om morgenen efter den dramatiske nat fik referatet af Norrild og Prior, der begge havde været medvirkende paa stranden, gik jeg straks over til direktøren for Burmeister & Wain, der boede skrås overfor på Buddingevej, og fortalte om den genstridige motor. Direktør Carstensen sendte samme formiddag en af værftets folk derop, ydermere blev hele skibet synet af selve Den tekniske Højskoles lærer i skibsbygning professor Prohaska, som derefter kunde sige god for dets anvendelighed. Det var en gammel og af sit tidligere rederi udrangeret skude, som skipperen efter egen opgivelse i sin tid havde købt for 25.000 kr. Man skulde tro, at han ikke havde grund til at klage, hverken over betalingen eller den tekniske service, der blev ydet ham og hans skib gennem gruppen; men det gjorde han, i hvert fald over det første. Omtrent 7 år efter vort samarbejde i Humlebæk har jeg modtaget en skrivelse, hvori han anmoder mig om at fremsætte forslag til afvikling af min gæld til ham i forbindelse med hans virksomhed i Humlebæk.

Det var ikke alene motoruheld, der var skyld i, at tanken om en ændring af transporterens form i de følgende dage beskæftigede os meget stærkt. Gestapoafdelinger fra Helsingør havde i den sidste tid gjort kysten omkring vore udskibningssteder mere udsat, og selv om vi — imod tidligere sædvane — havde sikret den store transport med bevæbnet dansk politi og kunde regne med lignende støtte i fremtiden, havde vi fornemmelsen af, at situationen var ved at tilspidse sig til en krise: Turde vi fortsat tage ansvaret for samlede transporter efter så stor målestok, eller skulde vi gå tilbage til at sejle med mindre både med tilsvarende mindre risiko? Eller flytte til et andet og mindre udsat sted ved sundkysten eller Kattegat? Eller måske allerhelst overlade transporterne til andre organisationer — om vi ellers kunde finde dem — der vilde og kunde påtage sig arbejdet og risikoen og dermed lette os selv for den stadig mere knugende byrde af ansvar?

Den følgende søndag (den 10. oktober) havde jeg en længere drøftelse med mexikaneren. Han havde vist på fornemmelsen, at jeg tænkte på at flytte forretningen og tilbød nu sin tjeneste til det sidste.

På Olsens teglværk befandt sig 67 jøder, der var kommet til efter den store transport, og dem foreslog han at vi skulde sætte over samme eftermiddag. Ganske vist blæste der en stærk pålandsvind, nærmest storm, så det vilde være umuligt at ro over til skibet fra molen; men han anbefalede en metode, hvorefter man, så vidt jeg forstod, kunde trække bådene over ved hjælp af tove, nemt og uden risiko! Jeg stillede mig absolut afvisende. Dels sejlede vi ikke om dagen, sagde jeg, dels tog vi ingen chance med nye eksperimenter i østenstorm, og endelig overvejede jeg efter hændelsen forrige nat en nyordning af hele transportarbejdet.

Mexikaneren var kendeligt forarget og skuffet over min vrangvilje. Om det var mest for jødernes skyld, eller hans tanker var hos de 33.500 kr., som nu gik ham forbi, kan ikke siges med sikkerhed, men jeg er ikke utilbøjelig til at tro det sidste. Hverken mine medarbejdere eller jeg har nogen sinde mærket, at han nærede synderlig interesse for sine passagerer, men desto stærkere for deres penge. Her som i Spanien under borgerkrigen arbejdede han åbenbart efter princippet »forretning er forretning«. Stemningen var nærmest kølig, da vi skiltes.

Umiddelbart efter denne samtale fik jeg besøg på »Gylfe« af en toldassistent fra Humlebæk. Han havde tidligere været os nyttig under transporterne og meddelte os nu, at han havde en god og sikker forbindelse til Sverige: Smeden heroppe havde fået overdraget at reparere en af de tyske patruljebåde; han var nu ved at være færdig med arbejdet, og båden skulde prøvesejles på tirsdag uden passagerer, men smeden mente, at den lige så godt kunde gøre nytte ved denne lejlighed: Hvis vi vilde holde jøderne parat på molen tirsdag eftermiddag, vilde han lægge ind og tage dem med til Helsingborg. Det lod sig høre! At sende danske jøder til Sverige i tyske patruljebåde var jo det rene Tordenskjold! Og så tilmed ganske gratis, selv benzinen betales af tyskerne! Jeg regner det for en af mit livs skuffelser, at vi alligevel ikke kom til at bruge den nye transportforbindelse. Forholdene gjorde det nødvendigt, at vi allerede om mandagen flyttede fra Humlebæk — men jeg har ofte sendt piratsmeden fra Humlebæk en venlig tanke, selv om jeg aldrig traf ham personlig.

Med Mexikaneren derimod fornyede jeg bekendtskabet i Sverige et års tid senere, og efter befrielsen ved forskellige lejligheder herhjemme. Men det er en sørøverhistorie for sig, som ligger uden for rammen af denne fortælling.

HUSET MED DE BLÅ GARDINER

Efter razziaen natten til den 2. oktober skete der en forvandling med rækkehuset nr. 33 A på Buddingevej. »Huset med de blå gardiner«, som David kaldte det, blev i løbet af den første halvdel af oktober til en ilsomt voxende summende myretue af mennesker, der myldrede ud og ind i jødehjælpens tjeneste. Telefonen kimede ustandseligt om dagen og hyppigt om natten, og vort kvartalsabonnement for samtaler i den tid steg fra laveste til højeste taxt. Langt hen ad gaden til begge sider var Buddingevej en vognpark, og forhaven og naboernes fortov var fyldt med cykler. Efterhånden vænnede vi vore medarbejdere til at parkere bilerne på pladsen ved kirken og den tilstødende gade, men ellers gjorde vi lidet eller intet for at skjule, hvad der foregik i det lille hus. Tværtimod var det vort ønske, at det skulde blive almindeligt kendt, at rejsebureauet her var åbent til enhver tid for enhver, der følte sig nødsaget til at tage billetten til Sverige. Vi var vel opmærksomme på risikoen, men håbede, at vi, om tyskerne skulde komme os på sporet og lukke butikken, måtte have fået tid til at gøre et nyttigt stykke arbejde forinden. En vis forsigtighed udvistes altid i telefonen af hensyn til mulig aflytning; jøder omtaltes ikke, men bøger, Carlsberg og Tuborg, biografbilletter m. m. Det kunde forøvrigt være besværligt nok. Jeg husker, at Sigg en dag havde en telefonisk samtale på Buddingevej og herunder hensatte vore øvrige medarbejdere i målløs beundring ved den sikkerhed, hvormed han manøvrerede med leveringer på gulvskrupper, spande, tøjklammer m. m. Mage til fantasi og åndsnærværelse havde man ikke oplevet! Beundringen slog over i munterhed, da Sigg, der var grosserer indenfor isenkram, oplyste, at det var en forretningsforbindelse, han havde talt med.

Vore børn blev sat i pleje hos cand. pharm. Ulf Møllers på Emil Pipersvej. Et særligt sikkerhedshensyn blev taget til jøderne. Fra den dag, Humlebæktransporterne begyndte og dermed vore egne jødiske logerende forsvandt, og indtil besættelsens ophør, har ingen jøde bortset fra David så vidt jeg ved sat sin fod i vort hus. Hvilket jeg her finder grund til at fremhæve. Både under gruppens arbejde og efter dens sammenbrud med arrestation af adskillige af dens medlemmer og landflygtighed for flere har jeg hørt bebrejdelser, fordi vi ikke udviste større forsigtighed, hverken i Lyngby eller oppe i Humlebæk, hvor

det også var almindelig kendt på egnen, at der på hotel »Gylfe« var en lokal central for transporter med hovedkontor i Lyngby. Men også i Humlebæk gjaldt det som en ubrydelig regel, efter at arbejdet var blevet organiseret, at jøderne blev anbragt alle andre steder, end netop hvor gruppen havde kvarter, således at et gestapobesøg på »Gylfe« (som i øvrigt næsten hørte til dagens orden) ikke kunde bringe nogen flygtende i direkte fare — lige så lidt som på Buddingevej.

Samtidig med det stigende antal jøder meldte sig et tilsvarende behov for medarbejdere ved transporterne. Det var et af de problemer, der løste sig uden vanskelighed, så at sige af sig selv. I løbet af ganske få dage havde vi foruden vore oprindelige medsammensvorne fra før razziaen en kreds af både unge og ældre Lyngbyboere, som stillede sig til rådighed, for manges vedkommende med opgivelse af alt andet arbejde: rigsdagsbetjent Jens Nyskov-Sørensen, som var husvært for min nære tysk-jødiske ven professor Berendsohn og hans familie, Bjarne Sigtryggsson, den nuværende docent ved Kunstakademiet Axel Rode, som fra sin barndom havde et særlig godt kendskab til Humlebækegnen, bibliotekar Skov Nielsen fra Holte, de to brødre Niels og Knud Andersen og den førstnævntes kone, jordemoder fru Smidt Andersen. Lektor Norrild og professor Prohaska fra Sorgenfri var især virksomme ved kysten, sammen med Sigg, Nyskov og Prior, for at lede arbejdet i de kaotiske dage i Humlebæk ind i fastere former, medens de øvrige havde deres væsentlige opgave i at ledsage jøderne i bilerne fra deres logi til udskibningen ved kysten. En værdifuld hjælp fik vi fra mine elever blandt det års studenter på Statskolen: Leif Eriksson og Niels Wang, begge nu civilingeniører, Anders Thykiær, som er arkitekt, Ole Nielsen, senere søofficer, den lange »Mester«, nu læge Erik Sandøe, Ole Norgaard, sportsmanden med det gode, glade smil, der omkom som flyverløjtnant ved nedstyrtning med en jetjager i Vestjylland; Henning Madsen var student af forrige årgang, nu præst. Også den dansk-schweiziske komponist Berg fra Rungsted ofrede sig helt for transportarbejdet.

Lidt senere sluttede fabrikant B. O. Weeke og grosserer Juel-Christensen fra Jægersborg Allé sig til. Det blev især arbejdet på den senere rute fra Smidstrup strand, der kom til at nyde godt af Weekes ukuelige initiativ og optimisme og Juel-Christensens evne til at forhandle med den stedlige gruppe — og ikke mindst af begges gode forbindelser med de kilder, hvorfra pengene flød til det illegale hjælpearbejde. I denne

sammenhæng må også nævnes en af pionererne i Lyngbygruppens virksomhed, rektor Bøgh, der fra een kilde alene skaffede os 55.000 kr.; et større beløb fik vi også gennem rektor fru Bo, hvis mand, min kollega ved Statsskolen lektor Bo, var gruppen en nyttig mand ved en bestemt lejlighed, der senere skal omtales.

En helt uundværlig kraft i arbejdet var dr. Strandbygaard. Mange vil huske hende fra de dage, i den gendarmblå spadseredragt, oftest med hænderne i jakkelommen og et venligt og lunt smil på læben. Med den ro, der under alle forhold ligesom varmede ud af hendes person og tonede gennem den dybe stemme med det vestjyske tonefald, var hun ved sin blotte nærværelse en tiltrængt nervelise. Det blev meget snart en fast regel, at dr. Strandbygaard i sin lille benzinvoan kørte op til kysten for at bistå ved udskibningen med sin lægesprøjte og beroligende midler, ledsaget af een eller to blandt de ledende i gruppen, som medbragte pengene til betaling af overfarten. Det var vist også gennem dr. Strandbygaard, jeg kom i forbindelse med Christian Jensen, Boslundvej 93 i Husum, og ingeniør Magius på Fynsvej i Lyngby. De blev vore faste forbindelser i månedens første halvdel, når det drejede sig om at fragte sabotører, i henhold til det tilsagn, jeg havde givet om kun at sende jøder som passagerer til fiskerbådene i Humlebæk. Det var et krævende og farligt arbejde, de to havde påtaget sig. De gange, jeg mødte dem personligt, fik jeg det indtryk, at de var af et hårdere stof end vi andre; så vidt jeg ved, var de allerede da deltagere i frihedskampen i forreste linje. De kom også til at betale prisen, begge i form af grov tortur.

En af de virksomste blandt de unge var »Ordonnansen«. Egentlig var han skomager — ortopædisk skomager! I øvrigt altså ordonnans, en finere charge inden for søspejderne. Som sådan var han vant til at bringe bud og ordrer til søs med speciale i kajakroning. Nu kørte han i taxa og var ikke billig; engang betalte vi en regning for ham på 800 kr. for bilkørsel. Alligevel tror jeg, han var pengene værd. To gange var han os til særlig nytte: Det var gennem Ordonnansen, at politiet fik fat i L. og dermed de 10.000 kr., han havde franarret os. Selve hans omgang med L. tyder ikke på større menneskekundskab, hvad jeg ikke skal bebrejde ham; men rent ud sagt var det dengang mit indtryk, at Ordonnansen ikke var kommet helt ud over spejderstadiet og nærmest betragtede vore forehavender som en spændende terrænleg. Men vågen og ivrig var han og med gode forbindelser på kysten. Da-

gen efter at jeg flyttede transporterne fra Humlebæk til Smidstrup, kom Ordonnansen i sin taxa til Lyngby for at få nye opgaver. Jeg fortalte ham, at vi nu ikke længere, da vi arbejdede med en organisation på nordkysten, havde brug for hans assistance, og takkede ham for godt samarbejde. Han spurgte, om han ikke fortsat kunde være os til hjælp på en eller anden måde — han havde også visse personlige kontakter til gestapo i Helsingør. »Udmærket! Lad så Gestapojuhl og hans folk vide, at nu begynder vi for alvor med transporterne fra Humlebæk. Sig ham, at fra nu af sejler vi dag og nat, og at de, hvis de koncentrerer sig om Humlebæk, kan gøre glimrende fangst«. Det var lige et job for Ordonnansen! Hans blå øjne lyste, og hele hans lille tætte person strålede af eventyr og ansvarsbevidsthed. Jeg ved intet nærmere om hans virksomhed; men sikkert er det, at vi under overfarterne fra Smidstrup ikke så noget til »de lysegrønne« fra Helsingør, troligt nok fordi de efter Ordonnansens anvisning havde fuld beskæftigelse i Humlebæk.

— — —

En særlig oplevelse var Grethe i Skoven, indehaverske af et hotel med restaurant i omegnen. Jeg opsøgte hende en søndag formiddag i begyndelsen af oktober; jeg havde hørt, at hun skjulte jøder.

Man forstod strax man kom indenfor, at tyskerne ikke var velsete gæster her. Overalt så man små plakater på dørene til køkken, baglokaler og andre gæsterne uvedkommende steder, med »Zutritt verboten!« Jeg traf Grethe i hendes smukke lejlighed oven over restauranten. Hun var i velpressede buxer med dybe lommer, hvori hun kunde begrave hænderne op til albuerne, lang sweater og lyst drengelhår om det kække unge ansigt. Hendes cocktail var god og stærk, komponeret med sans for det virkningsfulde ligesom hun selv.

Vi kom strax til »forretningerne«. Grethe havde ikke flere jøder på lager. Hotellet havde vist sig at være et lidet hensigtsmæssigt sted for opbevaring. For et par dage siden var en større gestapoafdeling kommet på razzia. De omringede huset og teede sig meget ophidset. Sex af dem dansede krigsdans omkring Grethe med de ladte pistoler i kredsløb om hendes lille person: »Hände hoch!« Grethe strakte arme. »Vi ved, at De huser dette jødepak. Det nytter ikke, De nægter. Hvor er de skjult?« Grethe nægtede. Hun bad dem vist også rejse fanden i vold; tyskerne blev i al fald meget vrede: »Sig det! Sig det! Nu, med det samme! Og godvilligt! De må vide, vi har midler til at tvinge Dem!«

Grethe vidste stadig intet som helst om jøder. »De lyver! Det skal komme Dem dyrt at stå, om vi selv skal finde dem. Betænk Dem vel!« Grethe havde intet at betænke.

Så begyndte ransagningen. Den blev foretaget med tysk grundighed. Kælderen først og så opefter. Den mindste af gestapomændene blev knebet gennem trækkanalerne i murene, dog uden at finde den mindste lille jøde. Da man nåede op på loftsetagen, hvor hotelpersonalet havde deres værelser, tilkaldte Grethe efter ordre alle tjenestefolkene. Der manglede bare een, en stuepige, som var taget til byen og havde nøglen til sit værelse med sig. Det vidste Grethe, men ikke tyskerne. Hun stillede sig på den smalle gang foran døren til pigens værelse, gjorde sin spinkle krop så bred som muligt ved at slå ud med begge arme, og råbte: »Det tyske politi mistænker os for at gemme jøder. Luk jeres døre op!« Dørene sprang op, tyskerne myldrede ind på begge sider af Grethe og fandt ingen. Hvilket ikke var sært: de 8 jøder sad inde i pigeværelset bag døren, som Grethe dækkede med sin person. — Det var jo ubegavet af tyskerne, men jeg kunde dog under Grethes fortælling på dette punkt meget vel forstå dem. Når hun engang imellem standsede sin langskridtede gang over gulvtæppet og rettede sine lynende øjne som revolvermundinger mod mig, fandt jeg det nærmest selvfølgeligt, at de nidkære gestapomænd havde mere øje for Grethes person end for døren til hendes piges værelse.

De vrede mænd måtte altså gå med uforrettet sag, men under svære eder og trusler. Samme nat flyttedes jøderne. Allerede dagen efter kom tyskerne igen og var meget ubehagelige, hvad sikkert også Grethe har været. Jeg mindes ikke at have truffet nogen, der i den grad udstrålede forbitrelse over nazisternes grusomheder mod jøderne, som Grethe i Skoven. Særlig var hun vred på Hitler. Når hun talte om ham, slog hun gnister som en leydnerflaske. »Fanden gale, lektor! Fanden gale! siger jeg. Han er den lede satan selv. Men ved De, hvordan vi skal straffe ham, det udyr! Han fortjener ikke at dø som andre mennesker! Jeg har tænkt meget over det og har fundet metoden. Vil De høre? De kender en pålægsmaskine, ikke? Af den slags, man har i slagterbutikkerne. Hitler skal i pålægsmaskinen! Vi skærer ham i skiver så tynde som silkepapir. Fanden gale, lektor! Så får han, hvad han har godt af!«

Jeg besøgte Grethe et par år senere sammen med min kone, vistnok i befrielsesåret, en sen aften i december. Hun var nu værtinde i et me-

get 2. klasses hotel og sad under vor samtale i sit store skumle køkken og lavede julepynt til restauranten. Hun så 20 år ældre ud. Bouke'ten var gået af cocktailen, tilbage sad en træt og noget forknyt og ensom lille kone. »Jeg forstår det ikke, som det går efter befrielsen. Gør du det, Gerda, eller kan De forklare mig, lektor? Jeg måtte snart efter gestapos besøg flytte fra hotellet og gå under jorden. En tid boede jeg i en lejlighed på Vesterbro og havde et slags pensionat for sabotører og andre illegale. Enkelte af dem blev skudt — jeg glemmer ikke, da de kom med Leif Schønemann fra Geels bakke — et par andre blev pint. Det var værre. I kender det med neglene og den slags. Eller de døde i Tyskland. Tyskerne fandt til sidst min lejlighed. De slog døren ind — heldigvis var vi ikke hjemme — og masede det hele — ikke en splint tilbage! Jeg har nu forsøgt at oparbejde en forretning her. Men jeg får kun to kg pålæg om måneden. Det forslår jo ingenting, når man skal leve af at sælge smørrebrød. Så købte jeg sort, som de allesammen gør, og så blev jeg altså meldt og fik 30 dage i spjældet. 30 dage!«

Grethe forstod ikke, at lovens strenge arm rammer og bør ramme alle, der overtræder dens grænser. Frihedskamp for sig og smørrebrød for sig! Jeg tror ikke, jeg forsøgte at forklare Grethe denne selvfølgelighed, dengang kunde jeg vist heller ikke selv forstå den. Tværtimod tror jeg endda, jeg fandt Grethes reaktion ganske rimelig:

»Aftenen før jeg skulde ind og sidde, mente jeg, der måtte foretages noget særligt. Jeg bestemte mig for en kæfert, der skulde vare spjældtiden ud — 30 fulde dage! Ja, så drak jeg mig så drønende kanonfuld, at jeg hverken kunde gø eller gale! De måtte bære mig ned i bilen til arresten. Hvad var der ellers at gøre? Jeg forstår ingenting. Gør I?« Der var dengang mange andre end Grethe, der ikke forstod. Vilde det have krænket retsfølelsen i det danske folk, om Grethe var blevet benådet under hensyn til sin fortid under besættelsen? Eller ser vi måske netop i dette tilfælde en højere gengældelses ret? Hun, som havde tænkt så stygt om Hitler! Nu fik han heltedøden i en bunker i Berlin, og Grethe kom i en vis forstand i pålægsmaskinen. »Denn alle Schuld rächt sich auf Erden«. — Pragtfulde Grethe! — — —

Også efter at Lyngbygruppen havde begyndt med sin egen rute, bevarede vi forbindelsen med andre organisationer, oftest på den måde, at vi overtog passagerer fra dem eller omvendt, ligesom også en vis økonomisk udveksling fandt sted; især havde vi som tidligere omtalt et

meget nært samarbejde med professor Ege og hans frue, men også gennem lægerne på Kommunehospitalet og Bispebjerg sendte vi i en periode adskillige af vore »klienter«. Fra de allerførste dage af oktober mindes jeg at have været i forbindelse med direktør Thorvald Madsen og fru Else Zeuthen om at aftage jøder, der var tilmeldt i Lyngby. Dr. Gersfelt i Snekkersten og studentergruppen på Regensen var ligeledes gode kolleger i den fælles sag.

I takt med organiseringen af overfarterne fra kysten blev også arbejdet på Buddingevej lagt i faste rammer. Så snart der kom besked fra folkene ved udskibningsstedet om tidspunkt og antal af passagerer, der kunde føres over, ringedes der til jødernes kvarterværter om at være parat til at afrejse med vore biler og medarbejdere. Regelen var, at de jøder, der havde deres hjem i København og omegn, blev boende i deres skjul, medens tilrejsende blev indkvarterede hos familier i Lyngby indtil afrejsen til kysten. Der var lagt rigelig beslag på gæstekamre og sovesofaer i Lyngby, og det er mange, der mindes milde husmødres stilfærdige hjertelighed og gæstfrihed i hine dage.

De fleste, der i oktober 43 færdedes på Buddingevej, må have været klar over, hvad der foregik bag de blå gardiner, og enhver, der havde blot den fjerneste berøring med arbejdet derinde, vidste, at det samlende midtpunkt var min kone. I en fremstilling af Lyngbygruppens virksomhed er det ikke muligt at fortie hendes indsats. Omgivet af sin stab af medarbejdere, til stadighed op mod en halv snes stykker, holdt hun de mange tråde i faste hænder. Den omstændighed, at man af sikkerhedshensyn måtte undlade at gøre notater eller i hvert fald begrænse dem til det absolutte minimum og anbringe dem på mærkelige steder, bl. a. i marginen af et bind af Bjørnsons samlede værker, gjorde ikke opgaven lettere. Jeg ved, at mange, der så min kone i funktion, har undret sig; adskillige bemærkede vel også, at efterhånden som dagene gik og nätterne, oftest uden at der levnedes hende blot et par timers sammenhængende søvn, blev hun tynd og lidt mørk under øjnene. Hendes hjem var i de dage en korridor. Alle kom med bud til eller gik med ærinde fra min kone, ind imellem den kimende telefon, som også hun alene fuldt kunde passe, fordi hun alene vidste fuld besked; men jeg tror ikke, at nogen har set hende blot et øjeblik opgive sin holdning af uimponeret ro og venlighed, og næppe nok, at hun har taget fejl af navne, telefonnumre eller adresser.

Et særligt problem var det at skaffe det tilstrækkelige antal biler

med sikkerhed for, at chaufførerne var pålidelige. Her havde vi god støtte af en fortegnelse, vi havde fået fra kollegagrupper i København, over både folk, man kunde stole på, og dem, man burde undgå. Idet den suppleredes med numre og navne fra vor egen erfaringskreds, var der som regel tilstrækkeligt til at dække vort behov. I enhver transport til kysten med jøder fulgte en af vore medarbejdere; kun hvor det drejede sig om sabotører, lod vi chaufføren køre alene uden ledsagelse fra gruppen, og dette arbejde, der efter sin natur var særlig farligt, besørgedes af særligt udvalgte vognmænd, især Sølje fra Lyngby og Kjeldsen fra København. Sølje var kendt af mange i gruppen fra før transporterne; han blev vor mest brugte chauffør, gennemført sikker og pålidelig, altid parat og oplagt på ethvert tidspunkt af døgnet. Kjeldsen blev knyttet til gruppen ved en tilfældighed, men blev hurtigt uundværlig; ligesom Sølje fortsatte han efter jødeforfølgelsernes ophør med illegale transporter lige til befrielsen.

Kjeldsen står for mig som idealtypen af en københavnsk taxachauffør. Jeg mødte ham første gang en dag, da jeg var inde i byen for at hente bidrag til transporterne, i den første travle uge af oktober. Det var svært at få en taxa, og da det omsider lykkedes, erklærede chaufføren, at han kun kunde være til rådighed med sin generatorvogn i tre kvarter. »Det er også tilstrækkeligt«, svarede jeg og bad ham køre ned på Slotsholmen, hvor jeg skulde have en samtale med Skat Rørdam fra Sorgenfri og derefter med en kontorchef i indenrigsministeriet, som jeg havde truffet dagen forinden i et tog fra kysten, også i et flygtningeanliggende. Idet jeg kom tilbage til bilen, sagde jeg ganske kort: »Og så til Lyngby!« Virkningen af disse enkle ord var nærmest eksplosiv. Den lille satte mand med det joviale runde, rødmossede ansigt brød ud i voldsom protest, udtrykt i vendinger, der dårligt harmonerede med de stilfulde omgivelser i kancelliets nærhed. »Ikke på vilkår! Så må De tage en anden vogn! Jeg sa' jo udtrykkelig, at jeg kunde køre for Dem i tre kvarter og ikke et minut længere. Nu er der gået en halv time, og De kan da vel for fanden begribe, mand, at man ikke kan køre til Lyngby og tilbage igen på eet kvarter!« Jeg havde travlt, og der var ringe udsigt til at få en anden bil. Et øjeblik var jeg i tvivl om, hvad jeg skulde gøre. Så valgte jeg at springe ind i vognen, smække døren i og råbe til den vrede chauffør: »Hold nu kæft og kør! Det her gælder mange menneskers liv«. »Den er fin!« sagde Kjeldsen i et fuldstændig andet tonefald. »Nu er jeg klar på, hvad det drejer sig

om, og fra nu af kan De råde over mig helt og fuldt, nat og dag! — Ja, De har ret. Det er noget satans svineri, de grønne laver i de her dage. Jeg kender ikke meget til jøder, men det strider s'gu mod min religion og mod min moral, at her jager man mennesker som rotter. De skulde vide, hvad jeg har oplevet i de sidste dage!« Og så fortalte han, hvorledes han, når han kørte med jøder til bådene, havde oplevet, at forældre, når de små børn begyndte at græde, havde bragt dem til tavshed ved at »kvæle« dem med hånden presset mod deres mund, så de besvimede, og atter, når de vågnede til bevidsthed, havde gjort dem rolige ved det samme middel. Strax vi kom til Lyngby, blev Kjeldsen af min kone noteret på chaufførlisten med streg under — til gensidig nytte og glæde, så længe gruppen eksisterede. En enkelt episode kan være illustrerende for både samarbejdet og manden:

En dag fik jeg gennem fru Roslet fra Lyngbyport besked om, at en ung arbejder fra Søborg, der var stærkt efterlyst som sabotør, skulde sættes over; han sad skjult i en benzintank på Hovedgaden og var meget nervøs, også for sin kones skyld, der var jøde og endnu befandt sig med deres lille barn i Søborg. Jeg sendte en af vore medarbejdere ud med en bil efter konen og barnet og ringede så efter Kjeldsen. Han kom omgående, og jeg forklarede ham, at det drejede sig om en sabotør, og at han alene måtte tage sig af ham, hente ham i benzintanken, afvæbne ham, hvis han havde våben og føre ham til båden i Smidstrup, hvorfra vi på det tidspunkt sejlede. »Den er fin«, sagde Kjeldsen, »den klarer vi nemt«, og det gjorde han også. Jeg var selv ved udskibningsstedet og tog imod dem, da de kom, kort før den sidste robåd gik af til skibet. Det var hen på aftenen, og i mørket så jeg en spinkel, lys ung mand, noget bleg og medtaget, men taknemlig og rørt over at være blevet hjulpet så langt!« Nu går De i båden der«, sagde jeg til ham«, og når De kommer ud på skibet, der ligger derude, vil De træffe en ung kone og en lille pige, som nok vil blive glade for at se Dem«. Så kom han til at græde. Kjeldsen og jeg var også glade, men vi måtte skynde os hjem; der var i de dage spærretid fra kl. 8, og en gasgeneratorvogn var ingen hurtigløber. Professor Eges var den aften deroppe med en af deres transportere, og da de havde en benzinvogn, tog jeg med dem og deres medarbejdere til Bellevue, hvor vi agtede at overnatte. Vi ankom lige rettidigt til hotellet, Kjeldsen først nogle minutter over 8. »Nu er den jo gal, Kjeldsen«, sagde vi til ham, »for det er jo spærretid. Hvordan vil De nu komme hjem i aften?«

Kjeldsens runde ansigt blev med eet aflangt og fåret: »Spærretid? — Spærretid? Hva' er det for noget? Det kender jeg ikke noget til. Jæ er dum som snåt. Jæ har gået i Brønshøj kommuneskole. Hva' forstår jæ mig på spærretid?« Og så kørte Kjeldsen til København i spærretiden.

Professor Ege har fortalt mig, at Kjeldsen blev deres mest betroede chauffør i det illegale arbejde indtil befrielsen. Selv har jeg ikke truffet ham siden jødetransporten, men Brønshøj kommuneskole har siden den aften rangeret meget højt i mine forestillinger om storkøbenhavnske skoler.

Af andre københavnske medarbejdere, der kom ind i Lyngbygruppen ved en tilfældighed, fortjener Larking en særlig omtale: Speedy Larking, oprindelig akrobat, nu — efter et fald fra kuplen — artist med speciale i mundharmonika og et nummer med roterende tallerkener og de mest usandsynlige kortkunster. Desuden havde han forretning på Fælledvej med musikinstrumenter og gamle ting. Jeg traf ham en af de første oktoberdage hos Prior, hvor han var tilkaldt af hr. Katzenstein for at hjælpe ham med at ordne forskelligt i anledning af familiens forestående flugt til Sverige. Uden at kende det fjerneste til den lille venlige mand, der præsenterede sig med sit altid belevne: »Larking, f'nøjelse«, tog jeg strax mod hans tilbud om bistand ved transporterne, da vi på hjemvejen fulgtes ad mod stationen. En mand, der af en jødisk fader til 14 børn får overdraget omsorg for familiens ejendom under disse forhold, måtte uden videre godtages.

Larking blev os især nyttig ved to lejligheder. Han realiserede de før omtalte boer efter anmodning fra et par jødiske familier til fordel for transporterne, og han hjalp os på et område, som var os næsten lige så vigtigt som penge: Det viste sig snart, at når mennesker skal arbejde hårdt, ofte uden søvn og regelmæssig mad, er stimulanser en nødvendighed. Fra apoteker Sodemann på Hovedgaden havde jeg allerede fra starten af transportarbejdet fået meddelelse om, at hvad som helst vi havde brug for af medikamenter, sovepiller, beroligende midler, mecodrin m. m., kunde vi hente gratis og i ubegrænset mængde på Svaneapoteket. Vi tog selvfølgelig med glæde mod tilbudet; dr. Strandbygaard fik på den måde alt, hvad hun behøvede af den art ved udskibningerne af jøderne, og vi andre havde især nytte af de opkvikkende »ferietabletter« og blev også rigeligt forsynede med midler, når det kneb at skaffe os den søvn, som de anspændte forhold

kunde tillade. Men desværre handlede apoteket ikke med tobak, og for mange af de unge, både i Lyngby og Humlebæk, var cigaretter under disse forhold noget nær en livsnødvendighed. Fra anden side har jeg hørt, at store tobaksfirmaer stillede sig gratis til rådighed for transportgrupper; i Lyngby var vi uvidende herom, men søgte at tilfredsstille vort behov ud over de knappe personlige rationer på anden måde. Her viste Larking sig også nyttig. Gennem særlige forbindelser skaffede han os store mængder af cigaretter og shagtobak, købt på den sorte børs, tilmed af en SS-mand, for ialt 2300 kr. Det var dyrt og ikke godt, men af en forbavsende virkning. Det er den eneste gang, jeg har handlet, om end gennem mellemmand, på den sorte børs og med tyskerne i Danmark, men sjældent har jeg givet penge bedre ud til et nyttigere formål. Vore medarbejdere, der led under træthed og tobakshungerens kvaler, lavedes op af den undergående røg, og vi havde så rigeligt, at vi også kunde lade kolleger fra andre organisationer nyde godt af vor overflod. Senere, da jeg efter Lyngbygruppens ophævelse kom til Sverige, havde jeg et par pakker med af den dyrt købte urt, som jeg tilbød de ældre elever ved den danske skole i Lund. Min gave blev, da de havde smagt den første af cigaretterne, venligt, men energisk afvist som absolut uanvendelig. Herovre var man bedre vant. Livets nydelser er jo lige såvel som dets kvaler underkastet relativitetens lov.

Langt den største del af danske jøder er i vore dage bosiddende i København og omegn. Men de, der boede i provinsen, var i lige så stor fare under forfølgelsen. En del af dem tog ind til hovedstaden og kom tidligt til Sverige sammen med deres københavnske lidelsesfæller; men andre, som ikke havde forbindelser til transportgrupper, var ofte ulykkeligt stillede. Så snart transporterne begyndte at aflastes for den pludselige og voldsomme tilstrømning fra hovedstaden, måtte det blive en opgave at oplede jøder ude i landet, som endnu var tilbage, og vi gik derfor i gang med at organisere et så vidt muligt landsomfattende eftersøgningsarbejde, begyndende med Sjælland.

Da det rygtedes, at en gruppe af jøder i Nordvestsjælland havde foretaget et mislykket flugtforsøg fra Ods Herred og siden havde befundet sig i vanskeligheder, ringede jeg til højskoleforstander Uffe Grosen på Vallekilde, som mentes at kende til sagen, og vi aftalte, at han skulde komme til Lyngby og drøfte enkeltheder. Grosen viste sig at være manden, som både jøderne og vi havde brug for. Dagen efter

vor samtale ankom han med en fyldt rutebil — og i øvrigt medbringende 5.000 kr. til billetten; af vanlige sikkerhedshensyn førtes passagererne ikke til Buddingevej, men omladedes, efter at have fået en hjertestyrkning hos lektor Bo's, fra deres hus på Christian Winthersvej i personbiler, som førte dem direkte til overfartsstedet.

På lignende måde var det rygtevis blevet os meddelt, at der i Vordingborg fandtes jøder, der forgæves havde søgt mulighed for flugt. Vi savnede alle konkrete oplysninger og havde ingen forbindelser i byen; alligevel tog Kleener derved for at undersøge, om vor bistand var tiltrængt. Herman Kleener var stud. mag., nær afslutningen af sine studier, og min tidligere elev fra gymnasiet i Silkeborg. Jeg traf ham tilfældigt en dag, da jeg kom kørende på Frederiksberg Allé, og råbte ham an, og da der ikke var tid til forhandling på stedet, lod han cyklen blive stående mod et træ og kørte med mig i bilen til Lyngby . . . Fra det øjeblik var han en af gruppens mest betroede mænd, med et bid som en ilder i de opgaver, ofte de vanskeligste, der blev ham overdraget.

Det lykkedes Kleener både at finde de vordingborgske jøder og føre dem gennem hele øen til båden ved Smidstrup strand, et stykke detektivarbejde, der næsten stod på højde med hans indenfor gruppen berømte jagt på den nuværende bibliotekar ved Mosaisk Troessamfund, Julius Margolinsky. Det var David, der havde udkastet den tanke, at vi, om vi kunde komme i forbindelse med Margolinsky, måske kunde få oplysninger og adresser på jøder, der endnu ikke havde haft lejlighed til at flygte. Vi vidste på forhånd intet andet om bibliotekarens opholdssted, end at han befandt sig et eller andet sted i Danmark. Kleener fandt hans spor og forfulgte det fra sted til sted — hvad i øvrigt blev særlig besværligt derved, at den eftersøgte optrådte under forkledning, dæknavne og med eller uden skæg — og fandt ham »under jorden« på Dianalund Sanatorium.

Også gennem David fik jeg oplysning om de såkaldte chaluzim, d. e. unge udenlandske »pionerer« af begge køn, der i Danmark blev udannet som landbrugere med udvandring til Palæstina for øje, og som på den tid i et antal af henvend 400 var anbragt i forskellige egne af landet (det var i øvrigt Margolinsky, der havde organiseret dette arbejde). En kendt mand fra et område i Jylland, hvor der mentes at være særlig mange chaluzim, erklærede sig på mit spørgsmål ganske uvidende om jøder på hans egn og derfor ude af stand til at hjælpe os,

hvorfor jeg sendte en af gruppen, Knud Andersen, derover for at undersøge sagen. Resultatet blev i organisationens senere stadium en ret stor »export« af jødiske landbrugere, som forhåbentlig senere har kunnet opfylde deres kald i det nye Israel.

Det er jo ellers ikke almindeligt, at jøder i Danmark er beskæftiget ved landbruget. Jeg husker et enkelt tilfælde, hvor jeg havde en for mig meget interessant samtale med en vestjysk husmand, heljøde, i hans logi hos fru Finsen i Lyngbygården, samme dag vi kørte ham til kysten. Han var fra Kibæk og hed David Hudan, i øvrigt student fra Viborg og efter befrielsen forfatter af den selvbiografiske »Fra Haifa til Hammerum Herred«, en dybtgående og meget velskrevne skildring af den psykologiske spænding mellem jøden og jyden, efter mit skøn på højde med de bedste jødeskildringer i vor litteratur.

Gennem lektor Thiesen, vor genbo på Buddingevej, som bl. a. var gruppen til stor nytte ved at stille sin telefon til rådighed for samtaler, der under ingen omstændigheder måtte aflyttes, blev det oplyst, at der i Ryomgård på Djursland befandt sig en jødisk dame, syg og nedbrudt af ængstelse for sig selv og sine pårørende. Hun blev afhentet med toget og efter en dags ophold hos fru Hemmingsen på Buddingevej sendt over med en af professor Eges transporter.

Blandt vore mest prominente passagerer fra provinsen må nævnes en fange fra Horsens Statsfængsel. En dag kom der henvendelse fra Horsens med anmodning om at tage os af den ene af fængslets to jødiske fanger. Han havde en del af sin straffetid tilbage, men havde i fængslet vundet personalets sympati i så høj grad, at man nu ønskede at sikre ham overfor den mulighed, at tyskerne skulde finde på også at gennemsege de danske fængsler, således som det undertiden skete med hospitalerne. Manden fra Horsens blev modtaget med åbne arme sammen med den ledsagende fængselsbetjent af Niels Andersens i deres lejlighed på Ulrikkenborg Plads. Jeg håber, han i Sverige og siden har påskønnet den service, der blev ydet ham både i Horsens og Lyngby.

Det står stadig for mig som noget af et under, at vi ikke i et eneste tilfælde havde tab under transporten til kysten, lige så lidt som ved overfarten til Sverige. Ganske vist undgik vi altid at lade bilerne køre umiddelbart efter hinanden og sørgede for, at færdselen skete ad så mange forskellige veje som muligt; men på de store transportdage kunde det umuligt undgåes, at trafikken mellem Lyngby og Humlebæk

måtte virke påfaldende. To gange var det nær gået galt, på samme dag og samme sted. Da en af vore biler med grosserer Bruné fra Virum som ledsager kom kørende ad vejen uden for Hørsholm, blev han standset af en tysk vagtpost: »Hvem er De?« Bruné opgav sit navn. »Hvem er han?« tyskeren pegede på en af passagererne på bagsædet. »Han hedder Søren Kierkegaard«. »Hvor skal De hen«. »Til fødselsdagschokolade hos tante Malene i Usserød«. »Bitte fahren!«. Hvorefter Bruné fortsatte turen med selskabet til tante Malene. — Senere på eftermiddagen standsede de »Lange P.«, stud. med. Bent Petersen, en lys klippe af ro, ligevægt og sundt humør; han døde under sit arbejde i frihedskampen som tjenestegørende på et jysk sygehus. Denne gang forlangte tyskerne, at alle skulde stige ud til visitation. Petersen gjorde indvendinger, men forgæves. Så forsøgte han med en stor pengeseddel, den blev vredt afvist. »Alle aussteigen! — Schnell!« Da skete der noget, som måske også fortjener at huskes som en note til tyskernes synderegister i Danmark: Lange P. vender sig om og peger på nogle små mørke hoveder. »Seien Sie doch Menschen. Wir haben ja Kinder mit!« Tyskeren kastede et blik derom. Så smækkede han døren i: »Weiter fahren!«

I den første tid var det så godt som udelukkende heljøder og enkelte sabotører, der førtes til Sverige, senere også en del halvjøder. Da vi hyppigt fik henvendelser fra deljøder i forbindelse med rygter om, at tyskerne agtede at udvide rammerne for forfølgelsen, efter sigende fordi det magre resultat i første omgang havde vakt Hitlers raseri, henvendte jeg mig i udenrigsministeriet hos daværende afdelingschef Hvass. Som svar på mit spørgsmål om rigtigheden heraf gav han mig en duplikeret kopi, som han forsynede med ministeriets stempel, af brevvekslingen mellem udenrigsministeriets direktør Svenningsen og dr. Best angående reglerne for »die Judenaktion« i Danmark. Best henviste her til de såkaldte »Nürnberglove«, hvorefter kun heljøder, der ikke var gift »arisk«, faldt ind under aktionerne, og hertil føjedes i brevet den lidet betryggende oplysning, at disse regler var de »bisher« — hidtil — gældende, også i Danmark. Man ønskede i ministeriet ikke at udtale sig ud over, hvad der fremgik af brevet; heller ikke lederen af visumkontoret, kontorchef v. Linstow, som jeg opsøgte i hans hjem, mente sig i stand til at bedømme, hvorvidt andre end heljøder efter dette måtte regnes for at være »i farezonen«. Jeg tog derfor det standpunkt, når jeg blev spurgt til råds af »deljøder«, at vise dem brevet fra

Best og tilråde og tilbyde overfart, hvis de følte sig truede. Vistnok var udsigten til måske mangeårig landflygtighed i Sverige ikke opmuntrende, men dog at foretrække, syntes jeg, fremfor en tilværelse herhjemme under stadig frygt for deportation til Tyskland.

— — —
Virksomheden på Buddingevej antog i løbet af det første par uger stadig større, men også fastere former. En stor hjælp for min kone var det, at det besværlige problem med kosten for os selv og vore medarbejdere løstes ved bistand udefra. Da vi ikke havde fast hushjælp, »lånte« vi først den unge pige hos fru juveler Dragsted på Engelsborgvej, siden også fru rektor Bøggs, indtil maden til sidst leveredes og anrettedes fra frk. Ulffs husholdningsskole på Christiansvej.

Vi kunde vist gerne have fortsat på denne måde, om ikke jeg omkring midten af måneden havde fået et brev, der nødvendiggjorde en omlægning af arbejdet. Fra en bestemt kilde i Sorgenfri, som ved flere lejligheder havde vist sig særdeles godt underrettet, fik jeg en kort meddelelse om, at der af en vis gruppe danske nazister blev foretaget husundersøgelser hos jødehjælpere, og at man ved anvendelse af tortur søgte at tvinge dem til at opgive navne og adresser på andre organisationer. Jeg opsøgte samme aften politikommisær Mouridsen og viste ham brevet. Han sendte omgående politibetjente, som natten igennem patruljerede uden for huset på Buddingevej og Norrilds og Prohaskas huse i Sorgenfri, men allerede næste dag flyttede vi efter politiets fornyede indtrængende henstilling »forretningen«. Overfor den nu truende mulighed, at en større bande af nazister kunde bringe ikke blot vort, men flere andres hjælpearbejde til sammenbrud, mente jeg at måtte bryde den linje, der fra første færd havde været fulgt: at lade huset på Buddingevej være centralen, så længe transportarbejdet foregik.

Dr. Strandbygaard havde flere gange foreslået at henlægge organisationens forvaltning til hendes mere diskret beliggende villa på Caroline Amaliesvej. Nu tog jeg imod tilbudet, og den sidste halvdel af måneden havde gruppen sit faste tilhold hos dr. Strandbygaard, men fungerede og lededes i øvrigt ganske som hidtil. Min kone og jeg fraflyttede også huset på Buddingevej og boede om natten på Bellevue Strandhotel. For vort vedkommende var den nye tilstand for så vidt en forandring til det bedre, som vi nu havde lejlighed til at sove uforstyrret om natten. Hvad derimod den tilsigtede betryggelse af trans-

portarbejdet angår, kunde flytningen måske betegnes som et tvivlsomt fremskridt. Hverken værtindens legendariske ro, hendes assistent, frk. Christiansens husmoderlige omsorg, eller de smukke stuer, der gennemstrømmedes af de Strandbygaardske kattes fredfyldte spinden, formåede i længden at dække over, hvad der foregik bag kulisserne. Medens vi andre passede vor virksomhed som rejsebureau i dagligstuen, havde Strandbygaard i spisestuen møde med folk fra den egentlige frihedsbevægelse. Hendes hus og have var undergravet med våben og sprængstoffer, og på de samme gulvtæpper, hvor vi mødtes med vore medarbejdere, havde i dagene forinden husets skiftende logerende, som faldskærmsjægerne »Holger den Første« og »Holger den Anden«, ligget med deres kort og tegninger over fabrikker i København, der arbejdede for den tyske krigsindustri, og som man den følgende dag kunde læse om var sprængt ved natlig sabotage.

FRA ØRESUND TIL KATTEGAT

Som flere gange berørt følte jeg mig fra den første aften i Humlebæk stærkt tyngt af ansvaret ved at have påtaget mig en opgave, som jeg syntes jeg savnede naturlige forudsætninger for at løse, men alligevel ikke havde kunnet afvise. Også efter at arbejdet i Humlebæk, takket være mine gode medarbejdere, var lagt i fastere leje, lå det stadig i min tanke, om man kunde finde frem til en organisation, som kunde overtage vor transportvirksomhed og føre den videre med mindre risiko for jøderne. Men de forsøg, vi gjorde i så henseende, gav intet resultat. Nogle af mine medarbejdere, som jeg sendte ind for at studere transporterne fra Københavns havn, berettede, hvorledes de havde set jøder blive ført i båden midt om dagen gennem en stimmel af tilskuere, hvoriblandt en del tyske soldater. Det lød ikke betryggende. Selv tog jeg en dag ind og gik ned i Sydhavnen for at tale med lederen af en organisation og med kaptajnen på det skib, som få dage forinden havde sejlet med en større transport, som vi havde finansieret. Manden var restauratør og udførte — hvad jeg også erfarede fra anden side — et fortrinligt arbejde; men de ydre forhold stod efter min vurdering langt tilbage for Humlebækkruten. Jøderne blev alle samlede i restaurationen før ud-

skibningen; om ikke i selve restaurationslokalet, hvor vi nu sad og drøftede mulighederne ved en kop kaffe, medens nabobordet var optaget af et selskab af grønklædte soldater, så i hvert fald i samme bygning og i samme etage. Og vistnok var det en let sag at føre dem tværs over gaden og havnesporet ned til skibet, der lå lige ud for restaurationen, men da vi kom om bord, følte jeg mig noget rystet over, hvad kaptajnen fortalte om den sidst afgåede transport. Skibet sejlede med brunkul til Polen og medtog jøder til Sverige. Man brugte den fremgangsmåde at skjule dem forude i vandtanken, men da åbningen derned var ganske smal, var skjulestedet kun egnet for børn og tynde unge mennesker; hvorledes man gemte de andre, husker jeg ikke, muligvis i kulrummet. Det kritiske øjeblik var altid det tyske søpolitisk besøg om bord, når papirerne skulde påtegnes før afsejlingen. Ved sidste transport, fortalte kaptajnen, var det nær gået galt, idet nogle af børnene i vandtanken forude havde givet sig til at græde højt, netop mens tyskerne var om bord. Ganske vist var det lykkedes at overdøve dem ved at lukke spildedamp ud og sætte motorerne til tovværket i gang, men jeg kunde under beretningen ikke lade være at sammenligne med vore egne transportforhold, og jeg var ikke i tvivl om, at jeg måtte give Humlebæk prisen: det afsides teglværk ved kysten, den ensomt beliggende Nivåmole i nærheden med rige muligheder for at skjule sig i rør og buskads, hvis man skulde blive overrasket under den natlige udskibning. Og så undgik man frem for alt her oppe at ulejliges tyskerne med visiter i vore skibe. Der er vist aldrig sket ulykker ved overfarter fra København; men efter besøget i Sydhavnen stod det mig klart, at skulde jeg overgive transporterne til andre, kunde det ikke blive til en organisation, der sejlede fra hovedstaden.

Foreløbig var der ikke andet at gøre end at fortsætte arbejdet som hidtil og stadig være på vagt overfor nye muligheder. En stor opmuntring fik jeg derved, at civilingeniør Kampmann, der var ansat på Den tekniske Højskole, sluttede sig til gruppen. Han havde tidligere virket ved en anden større organisation, hvor arbejdet havde været udspecialiseret uden egentlig samling under en bestemt ansvarlig overleder. Dette, mente han, medførte en vis usikkerhed i arbejdet, og han troede på det punkt at finde et fortrin i Lyngbygruppens organisation. Jeg kan ikke nægte, at denne anerkendelse af vort arbejde glædede mig meget, også fordi hans tilslutning vilde betyde en værdifuld forøgelse af medarbejderstaben. Om Kampmann allerede på det

tidspunkt var aktiv i frihedskampen, ved jeg ikke. Senere læste jeg i Sverige, at han var blevet fængslet efter skudvexling i sin bolig i Høje Skodsborg; han blev underkastet grov mishandling og var blandt dem, der sad fangen i tagkamrene på Shellhuset og befriedes under det engelske flyverangreb.

Den 11. oktober om formiddagen ringede professor Prohaska mig op fra Den tekniske Højskole og bad mig komme derind. Han meddelte mig her, at han den foregående aften havde opholdt sig på Olsens teglværk, da en generatorbil fra København var standset op uden for indgangen, og en mand, der navngav sig som kontorchef ved et københavnsk rederi, som arbejdede med jødetransport, forlangte at få lektor Bertelsen i tale. Prohaska forklarede, at jeg ikke var til stede, og bad om at få fjernet vognen, der stod og brummede med ilden fra generatoren lysende ud i mørket, som vilde den forkynde for alverden, at her var jødernes skjulested. Man kørte så et stykke bort fra teglværket, og manden fra rederiet meddelte nu Prohaska, at man i København var betænkelig ved trafikforholdene i Humlebæk og henstillede, at transporterne blev overdraget til en anden organisation, som arbejdede sydpå under formentlig mere betryggende former. Prohaska, der kendte mit syn på sagen, gav gruppens foreløbige tilsagn om at overlade arbejdet til de andre, og det blev aftalt, at den nye organisation, hvis jeg accepterede, skulde hente vore jøder samme mandag eftermiddag. I og for sig krydsede denne ordning vore nyeste planer, idet der var truffet aftale med politiet og havnemyndighederne i Humlebæk om en overfart fra selve havnen. Alligevel gik jeg gerne ind på det københavnske forslag, mest fordi tyskernes stærkt stigende interesse for hotel »Gylfe« og for Nivåmolen og dens omgivelser gjorde situationen deroppe stadig vanskeligere og dermed tanken om at flytte stadig mere påtrængende. Det var derfor med en følelse af befrielse, jeg efter samtalen på Lærestalten kørte op til »Gylfe« sammen med ingeniør Kampmann for endeligt at likvidere ruten efter dens bevægede tilværelse. Humlebæk-ruten havde i den forløbne uge transporteret c. 600 passagerer og kunde siges at have gjort sin skyldighed. Og nu måtte den altså gå.

Afviklingen fandt sted samme aften — men rigtignok på en anden måde end vi havde tænkt os. Sent hen på eftermiddagen kom en bil til hotellet med 3-4 yngre mænd. De var repræsentanter for gruppen, der skulde overtage vore jøder, og medbragte, så vidt jeg husker, en

skriftlig fuldmagt. Jeg udbetalte dem, i henhold til aftalen, så godt som hele vor beholdning af penge. Umiddelbart efter kom den første af bilerne, der skulde bringe jøderne til det nye overfartssted. Jeg spurgte chaufføren og ledsageren, hvorfra de kom. »Fra København«. Hvor mange biler kunde vi vente? »Ca. 20«. Det var et passende antal; vi havde 67 jøder indlogeret på teglværket. Hvor agtede de sig hen? »Til Gjorslev på Stevns«. Ad hvilken vej? »Den direkte, ad Strandvejen gennem København og videre over Køge«. Alle, efter hinanden? »Ja!« Det lød i mine øren ikke godt. Vi var vant til altid at lade bilerne køre ad forskellige veje, og her så jeg i tanken en korttege af vogne med jøder ad Strandvejen og videre efter hinanden den lange vej til Stevns! Havde jeg før følt mig glad og lettet, mærkede jeg nu under den korte samtale hele den gamle uro vende tilbage og ansvarets vægt med dobbelt tyngde. Hvorledes kunde jeg forsvare at overlade jøderne til en i mine øjne så dilettantisk behandling? Og på den anden side: hvad var der at gøre? Aftalen var jo klar og pengene betalt. — Midt under mine fortvivlede overvejelser kom pludselig en ung mand ilsomt ind i lokalet og forlangte at tale med mig. Med en åbenhed, der var usædvanlig under sådanne forhold, nævnede han sit navn: Erik Bennike. Han forklarede kort, at han lå med en transport ved Smidstrup, som skulde afgang om halvanden time. Skibet var betalt og parat til at medtage alle vore jøder, når de kunde bringes over til kysten med det samme. Det lød på een gang utroligt og dog i den unge mands knappe fremstilling aldeles overbevisende. — I den folkelige jødedom har jeg mødt den tro, at et menneske kan være en »engel« for et andet menneske. Den unge premierløjtnant og civilingeniør kom som en sådan af himlen sendt engel eller — som i den klassiske tragedie — en »deus ex machina«, der løser den tragiske konflikt, når ingen jordiske muligheder findes. Fra det øjeblik jeg mødte ham, var jeg ikke i tvivl om, hvad jeg skulde gøre. Sjældent eller aldrig har et menneske virket så stærkt på mig som Erik Bennike ved den magt, der umiddelbart udgik fra hans personlighed. Det næsten drengagtigt ungdommelige ansigt med de mørke levende øjne lysende af intelligens og god vilje, hele skikkelsens fortættede præg af målbevidst styrke og indre myndighed, gav mig med det samme den fornemmelse, at jeg her stod overfor en personlighed af usædvanligt format. Den bog, som er udgivet om ham efter hans død af hans venner og fæller fra frihedskampen, og udtalelser fra andre, der kendte ham, har bekræftet rigtighe-

den af dette indtryk. Der er for mig ingen tvivl om, at ved Erik Bennikes død for gestapos kugler i Nyhavn den 18. april 1945 mistede vi en af vort lands meget betydelige unge mænd.

Bennikes besøg på »Gylfe« blev afgørende for Lyngbygruppens virksomhed i resten af oktober 43. Efter at have givet besked til Villumsen om at dirigere de biler, der ventedes at komme fra København, til Smidstrup med jøderne fra teglværket, kørte jeg i den nylig ankomne københavnerovogn sammen med den unge officer til vort nye overfartssted ved Kattegat. På vejen standsede vi ved et hus i Humlebæk og tog en jødisk familie med, bestående af forældre og to voksne børn. Blandt vore mange passagerer mindes jeg ikke at have truffet nogen familie så medtaget af anstrengelser, lidelser og skuffelser under deres forsøg på at vinde frem til det frelsende skib. De havde siden razziaen været flere steder ved kysten både ved sundet og havet uden resultat, var blevet frataget deres penge uden at blive hjulpet, havde i Gilleleje oplevet den store panik i forbindelse med tilfangetagelsen af de 90 jøder på kirkeloftet dér, og var i bogstavelig forstand blevet jaget over stok og sten, over gærder og pigtrådshegn, fortvivlede indtil fuldkommen selvopgivelse. To gange, fortalte de, havde de haft deres gift fremme for i fællesskab at unddrage sig deres forfølgere, men i begge tilfælde havde man opgivet det i sidste øjeblik på sønnens forslag om at prøve endnu en chance. Erik Bennike førte dem, da vi kom til Smidstrup, direkte til båden. Deres taknemlighed over nu at blive reddet var overvældende.

Hvert år siden den aften har jeg den 11. oktober modtaget en buket blomster fra familien. Jeg tager imod den med glæde, men sender den i tankerne videre til Erik Bennikes grav. Han reddede den dag ikke blot denne lille familie, men ved at knytte forbindelsen mellem Lyngby og Smidstrup lettede han vejen for adskillige hundrede forfulgte mennesker på deres flugt mod friheden.

Medens Bennike var ved stranden, ringede jeg til Gylfe for at høre, hvorledes det gik med afsendelsen af jøderne fra teglværket. Villumsen oplyste, at der var kommet et par af de københavnske biler, men førerne henviste til deres ordrer fra den anden organisation og var ikke villige til at køre til Smidstrup. Midt under samtalen blev vi afbrudt — det var til at blive desperat over! Få minutter efter blev jeg ringet op fra »Gylfe«. Mere end halvdelen af bilerne var nu kommet, men der var stor forvirring og ophidselse over de modstridende or-

drer. Jeg bad Villumsen indtrængende gøre københavnernes forståeligt, hvad der stod på spil: Skibet her kunde medtage alle vore jøder, dets afgang kunde forhales endnu en time, og alle jøderne kunde nå frem, hvis chaufførerne gjorde deres pligt! De, der nægtede at følge mine ordrer, vilde blive draget til ansvar for de menneskeliv, de herved bragte i fare! Bennike sekunderede mig med ildnende ord, og Villumsen må både have forstået og refereret os med al ønskelig tydelighed, for et øjeblik efter ringede han igen og meddelte, at nu kom de med alle vore gæster fra Humlebæk.

Fra denne aften var Lyngbygruppen nøje forbundet med organisationen i Smidstrup. Da skibet var afsejlet mod Höganäs — alle bilerne nåede rettidigt frem med undtagelse af de to sidste, hvis passagerer så indkvarteredes i sommerhuse og sendtes over næste aften — havde jeg en samtale med lederen af overfarterne, købmand Lassen, i hans lille hus ved vejen til Gilleleje. Han skildrede kort og klart, hvorledes arbejdet deroppe var organiseret; vi aftalte vilkårene for vort samarbejde, og resten af måneden blev Lassens små stuer centrum for Lyngbygruppen i Smidstrup, på samme måde som »Gylfe« havde været det i Humlebæk.

SMIDSTRUPRUTEN

Det er næppe tænkeligt, at der har eksisteret illegale transportgrupper, der var bedre organiseret end den i Smidstrup. Foruden købmand Lassen bestod organisationen fortrinsvis af folk fra Gilleleje, en kommunelærer, en fabrikant, den lokale kystbetjent, politibetjenten og den forhenværende, nu afdøde distriktslæge Vilstrup og enkelte andre. Alt var nøje gennemtænkt og fungerede med næsten mekanisk præcision og militærisk disciplin — det var ikke for intet, at hovedmanden for udskibningerne, købmand Lassen, var tidligere befalingsmand i hæren. De ydre forhold var ideelle. Mellem bakkerne og de udstrakte nåletræsplantager lå flere hundrede sommerhuse, og Lassen havde nøglerne til de fleste, således at jøderne her kunde afvente skibets ankomst og om fornødent overnatte. At finde frem blandt de mange huse til netop dem, der var beboet af flygtende, vilde for uvedkommende være en opgave af omtrent samme art som at finde en knappenål i en høstak, og for yderligere at forebygge besøg af uønskede personer,

specielt fra gestapos kvarter i Gilleleje, var på vejen mellem Smidstrup og Gilleleje udsat vagt- og meldeposter, som rapporterede alt mistænkeligt til Lassen og hans medarbejdere. Med fiskere og skippere i Gilleleje var truffet faste aftaler om priser og fremgangsmåde. Når tidspunktet for udskibningen nærmede sig, og man kunde begynde at høre skibets tøffen fra øst, førtes passagererne hurtigt fra deres logi i sommerhusene gennem plantagen ned til dens udkant ved den temmelig smalle strandbred. Også her var de udmærket dækket. Selv for en skarp iagttager var det vanskeligt i blot få skridts afstand at skelne menneskelige skikkelser i det tætte mørke mellem træerne. Forbindelsen til skibet besørgedes af Lassen, idet han oppe fra en af bakkerne med glimt fra sin lygte anviste skipperen derude stedet for udskibningen. Ellers var brug af ild og lys strengt forbudt, og samtaler førtes kun i hviskende tone. Så snart skibet ankrede op, blev jøderne hurtigt ført over strandbredden ned til den lille mole eller hofde og herfra videre i robåde ud til det ventende skib. Som overalt, hvor den slags arbejde foregik, var også i Smidstrup disse minutter de egentlig kritiske, men på grund af den hurtighed og præcision, hvormed overførelsen fandt sted, og de sikkerhedsregler, der var gennemført, kunde transporterne altid fuldføres i ro, og jeg mindes ikke, at nervøsiteten hos vore passagerer heroppe nogen sinde har givet sig kendelige udtryk.

Ved overflytningen til Smidstrup var Lyngbygruppen billedlig talt endelig kommen i smult vande efter de stormfulde, nerveslidende dage i Humlebæk. Hver gang jeg tænker tilbage, står disse aftener ved Sjællands nordkyst for mig i en mærkelig, højtidelig, uforklarlig glans. Det var, som om naturen ved stranden, den mørke himmel og havet med den eventyrligt stærke morild omkring båd og årer, når de satte fra land og roede ud mod skibet, på mystisk måde passede som rammen om billedet og på samme tid var et symbol på den stemning, der under jødeforfølgelsen fyldte mange danskes liv. Lysende ild over et natmørkt hav.

Lignende oplevelser kendes fra andre kyster. En aften fulgtes vi som sædvanlig nogle stykker op fra stranden i Humlebæk, efter at arbejdet var til ende. Hver gik i sine egne tanker; man hørte kun motorens stadig fjernere tøffen over mod den svenske kyst. Pludselig siger Larking: »Ved De, hvad jeg synes man føler, hr. lektor Bertelsen?« — Larking var altid omhyggelig i det formelle — »Måske, men sig det

alligevel, Larking«. »Jeg synes s'gu, man føler trang til at smide sig ned på vejen og sige tak!« Jeg håber, at Larking, hvis han læser dette, vil tilgive mig min indiskretion. Men jeg synes, kære ven, at du den aften sagde noget meget væsentligt.

Samarbejdet med Smidstrup varede, til Lyngbygruppen opløstes.

Efterspørgselen var i den sidste uge aftagende, men vi havde dog næsten hver aften een større eller mindre båd i fart til Höganäs, efterhånden med forholdsmæssigt stigende antal halvjøder og illegale og, forekommer det mig, påfaldende mange blinde, døvstumme, alderdomssvækkede og på anden måde invalide heljøder. Ruten fungerede til det sidste næsten så regelmæssigt, som var den en ordinær turist-rute med fast fartplan. Forhåbentlig har den fortsat længe på samme måde, efter at vi fra Lyngby gik under jorden og dermed mistede kontakten. Jeg fik forbindelse med købmand Lassen igen i Sverige ved et julekort fra den danske brigade derovre. Også han havde altså til sidst måttet prøve overfarten som passager. Han og hans hjælpere fortjener at huskes i den illegale trafiks historie.

SAMMENBRUDDET

Lyngbygruppens virketid strakte sig over en måned. Så brød den sammen; i virkeligheden er der grund til at undre sig over, at det ikke skete længe forinden, i betragtning af at vi fra Buddingevej havde arbejdet så åbenlyst, så at sige for offentlighedens øjne.

Årsagen var den sædvanlige: en stikker. En dag i slutningen af oktober henvendte en mand sig gennem en mellemmand hos Villumsen på hotel »Gylfe« og anmodede om at få forbindelse til Sverige. Han var sabotør og var nødt til at flygte. Villumsen, som ikke følte sig sikker på manden, tilkaldte Bjarne Sigtryggsson, som på det tidspunkt forlængst var vendt tilbage til sit arbejde og sin bolig i Lyngby, og sammen tog de sabotøren i forhør. Det viste sig at være en yngre mand, o. 40 år, temmelig høj, slank, smalt hovede, regelmæssige træk, ret velklædt. På spørgsmålet, om han var bevæbnet, viste han sin revolver. Om han havde penge til overfarten? Ja, han kunde præstere 10.000 kr. Dette påfaldende store beløb var i og for sig mistænkeligt, men man var fra transporterens tid vant til at tænke i store tal, og de

to jødehjælpere øjnede her en mulighed for at betale den førnævnte fisker det meste af de 8.000 kr., han havde fået mindre end den oprindeligt aftalte pris for sin hjælp under den store transport.

Tidspunktet for overfarten blev nu fastsat, og den 28. oktober om aftenen lagde en fisker med sin båd ind til broen ved »Gylfe« for at hente sabotøren. Et par andre illegale, der var kommet derop for at søge overfart, fik lov at gå gratis med. Idet den formodede sabotør, der i virkeligheden var identisk med gestapomanden Paul Hennig, den dansk-tyske hovedmand for jødeforfølgelserne, gik ned imod båden, tog han pludselig sin lommelygte frem og signalerede, og nogle gestapofolk, der havde holdt sig skjult i nærheden, begyndte omgående at fyre løs på Villumsen og Sigg og deres ved hotellet forsamlede hjælpere. Da fiskeren i båden hørte skydningen, satte han skyndsomst fra land og kom også i god behold med sine passagerer til Sverige. Villumsen og et par af de andre blev fanget, men det lykkedes Sigg at løbe uden om huset og, stadig med de tyske kugler fløjtende om ørerne, at komme op over skrænten bagved. Han mærkede, at han blev forfulgt, og løb for livet, og da han havde opbrugt sine sidste kræfter, kastede han sig ind i buskadset ved siden af vejen.

Sigg fortalte mig dagen efter, at han aldrig i sit liv havde været så bange. Alligevel havde han åndsnærværelse til, da han havde fået vejret igen, at gå tilbage til byen, bytte tøj med en af sine bekendte blandt fiskerne og derefter med hænderne begravede i lommen og kasketten trukket ned over øjnene at slentre ned til Olsen ved teglværket. Her blev han modtaget med åbne arme, men da Olsen selv siden de store transportdage i høj grad var i kikkerten hos gestapo, ringede han til det danske politi på Krogerup og bad dem komme og tage sig af en mistænkelig person. Af de danske politifolk blev Sigg derpå ført i triumf til slottet og beværtet som en lensgreve. Men også Krogerup var genstand for tyskernes vågne mistænksomhed, så heller ikke her kunde han føle sig sikker. Efter at have sovet ud hos politiet tog han den følgende morgen først ned på kysten og fik sit tøj igen, bortset fra hatten, der var fløjet ham af hovedet under flugten for de tyske kugler, og derefter rejste han med toget til København og købte sig en fin ny hat i English House.

Samme nat var der razzia hos Siggs forældre i Lyngby. De to hovedmænd fra gestapos side i det natlige drama i Humlebæk, Paul Hennig og kriminalrat Renner, krydsforhørte rektor Sigtryggsson og hans

frue på sengen og viste dem revolverne, hvormed de havde skudt på deres søn, idet de forsikrede, at om de ikke havde ramt i denne omgang, skulde de ikke skyde forbi i næste, hvis han fortsatte med sin forbryderiske virksomhed. I øvrigt var de klare over, at han var medlem af en illegal bande og spurgte i forbindelse hermed rektor Sigtryggsson, om han kendte »en professor Prosa eller lignende«.

Da rektor den følgende morgen fortalte mig dette på skolen, hvor jeg havde genoptaget mit arbejde efter oktoberferien, tog jeg strax ind på Den tekniske Højskole, bad portneren kalde professor Prohaska ned fra sin forelæsning og fortalte ham, at han var efterlyst. Jeg tilføjede, at han kunde komme til Sverige samme aften over Smidstrup, om han ønskede det. Professoren traf sin beslutning på stedet; han vilde se tiden an og foreløbig gå under jorden med sin familie. Heri handlede han klogt. Senere, da jødetransporterne var helt ophørt, og gestapo havde fået andet at tænke på, kunde Prohaska vende tilbage til sit hjem og uantastet fortsætte sin gerning ved Læreanstalten.

Fra Den tekniske Højskole tog jeg ud på Bellevue, hvor jeg traf min kone sammen med professor Eges og deres medarbejdere, der ligesom vi havde tilbragt natten på hotellet efter den foregående aften transport fra Smidstrup. Jeg refererede, hvad der var sket, og kørte derefter omgående hjem på Buddingevej, hvor jeg regnede med, at Sigg vilde opsøge mig. Dette skete kort efter. Sigg var endnu noget oprevet efter nattens hændelser og bad mig indtrængende om selv at holde op, mens legen var god: »Hverken De eller jeg har nerver til at arbejde under de vilkår, der nu gælder på kysten. Jeg har i nat erfaret, at der skal folk af hårdere stof til, når det går løs med revolverne«. Jeg måtte give ham ret; heller ikke jeg var nogen Tordenskjold, når der knaldedes med revolvere. Jeg mindedes i et glimt et besøg på politistationen i Lyngby i transporterens begyndelse. Det var dagen efter at den unge Heilesen, søn af højesteretssagføreren, var blevet skudt i Tårnbæk havn under en udskibning af jøder. Man viste mig de fundne revolverkugler og nogle nærbilleder af den unge mand liggende på broen med sønderskudt hovede. Jeg er ikke hærdet mod den art indtryk, og politiets fotografier berørte mig ret stærkt, måske også fordi jeg gjorde mig mine tanker om vort eget arbejde fra Lyngby. I øvrigt er jeg mig ikke bevidst, at den personlige risiko i forbindelse med transporterne har spillet nogen større rolle i mine og gruppens overvejelser og dispositioner, undtagen for så vidt angår befordring af

sabotører. Her var der en risiko, der, som omtalt andetsteds, krævede særlige forholdsregler af hensyn til transportørerne. I den tyske proklamation den 29. august var der truet med dødsstraf for den art forbrydelser. Hvad angår jødetransporter derimod, trådte det personlige faremoment helt i baggrunden for den frygtelige risiko, at det kunde gå galt, fordi vi ikke var opgaven voxen. Og også fordi vi, som forholdene var, efter min overbevisning var afskåret fra at bruge midler, som af vore modstandere anvendtes med hensynsløs brutalitet.

En aften, da jeg kørte med lektor Norrild op til Humlebæk, drøftede vi dette sidste spørgsmål. Norrild mindede mig da om, at vi samme dag havde modtaget tilbud fra nogle grupper inden for »Frie Danske« om at eskortere vore transportere med bevæbnede folk for at hindre, at lastbilerne, hvormed vi i den første tid befordrede jøderne til overfartsstederne, blev opbragt af gestapo. Jeg svarede, at jeg havde overvejet sagen, »men jeg mener, vi siger nej tak. Det er jo tydeligt, at det kun er gestapo, der er sat ind mod transporterne, og at de er talmæssigt utilstrækkelige. Men hvis vi fra vor side begynder at knalde med revolverne på kysten, løber vi fare for, at tyskerne sætter værnemagten ind for at standse hele trafikken, og det kan de utvivlsomt gøre, hvis de vil. Vi må vist derfor hellere tage risikoen for at miste en enkelt transport«. Til min store forbavelse bøjede Norrild sig smilende over imod mig og sagde: »Jeg er ikke uenig. Men, kære Bertelsen! Hvad er der blevet af pacifisten?« Det var et pletsrud, der ramte mig næsten som en åbenbaring. Jeg havde siden min tidligste ungdom været overbevist pacifist. Engang havde jeg, skønt ikke organiseret medlem af »Aldrig mere Krig« fyldt et helt nummer af bevægelsens organ med en artikel, hvori jeg tog afstand fra enhver form for vold, også som forsvar. Det var et af de få punkter, hvor jeg havde været aldeles uenig med min ven og fagkollega Norrild. Og nu slog det mig pludselig, at jeg i mit svar på hans spørgsmål og i mine forudgående overvejelser ikke et sekund havde haft mine tidligere teorier i tankerne. Mit standpunkt var alene bestemt af, om det i den foreliggende situation vilde være hensigtsmæssigt at slå tyskerne og deres håndlangere ihjel. Så længe jeg lever, vil jeg huske denne samtale; den viste mig som i en afsløring, i hvilken grad vi bestemmes af vore oplevelser og de aktuelle situationer, hvori livet stiller os, og ikke af abstrakte teoretiske overvejelser.

Jeg har også senere haft lejlighed til at bekræfte denne aftens for

mig betydningsfulde erfaring. Da jeg en måned senere havde besøg af en af mine medarbejdere »under jorden«, gav jeg ham det signalement på stikkeren fra Humlebæk, jeg nylig har antydnet, med et par supplerende detaljer. På det tidspunkt vidste jeg ikke, hvem manden var, heller ikke, at det efter megen sandsynlighed var den samme, der havde skudt den unge Heilesen — han blev ganske vist på det punkt frikendt på grund af bevisets stilling —. Jeg tilføjede, at manden måtte uskadeliggøres, i klar bevidsthed om at jeg muligvis dermed blev skyld i hans død. Det samme signalement lod jeg med samme formål ti dage senere gå videre til det danske politi i Malmø. En kreds af frihedskæmpere trådte sammen og dømte stikkeren til døden, men det lykkedes dem ikke at komme ham på skudhold, før han søgte beskyttelse i det asyl, der fandtes for danske stikkere i Frøslev. Jeg er overbevist om, at en meddelelse om, at manden var dræbt på min foranledning, i påkommende tilfælde kun vilde have givet mig en følelse af tilfredshed, ligesom jeg næppe havde vejet tilbage for selv at skyde ham, hvis lejligheden havde budt sig, og jeg havde haft det nødtørftigste kendskab til brug af et skydevåben — og i øvrigt mod til at indlade mig i skudvexling.

Hvad var det, der var sket med mig i løbet af de dage i oktober? Var det dette, at en almindelig fredelig humant tænkende mand udviklede sig til en »morder« og derved totalt skiftede karakter? Eller var det den følelse, som havde knuset mig siden hin nat på loftet i Humlebæk, der nu umærkeligt for mig selv, men uafværgeligt og selvfølgeligt havde bestemt mit syn på vort arbejde, således at jeg erkendte, at den, der i en kampsituation påtager sig ansvar for liv og død, også må tage kampens vilkår i deres fulde omfang og konsekvenser? Spørgsmålet var jo i sin almindelighed et af den første efterkrigstids lidenskabeligst debatterede, efter min mening også et af de ufrugtbareste, fordi man ikke i diskussionens hede gjorde sig klart, at man talte ud fra forskellige situationer og oplevelser.

Jeg mødte efter befrielsen Paul Hennig personlig, for første og eneste gang. Det var på Blegdamsvejens politistation, hvor man havde bedt mig tage en samtale med ham for at få opklaret, om han var identisk med stikkeren fra Humlebæk, hvilket han havde benægtet under forhørene. Han svarede nøje til Siggs signalement, og det var ikke vanskeligt at overbevise ham om hans andel i gruppens sammenbrud, en i øvrigt uvæsentlig detalje i hans frygtelige synderegister fra

jødeforfølgelserne. Han var af ydre en almindelig, ret pæn mand, gift, fader til en lille pige. Han var født af en tysk moder, havde gået i tysk skole, var glødende nazist og som sådan fanatisk overbevist om, at jøderne var kilden til alt ondt i verden. Under besættelsen ønskede jeg ham udryddet som et skadedyr. Nu gjorde det indtryk på mig, da kriminalassistenten betroede mig, at han stod til dødsstraf; og jeg følte det som en personlig lettelse, da han ved højesteret med kneben majoritet ved voteringen slap med fængsel på livstid. Han er jo dog et menneske, og man bør ikke dræbe mennesker! Der er flere, der har fortalt mig, at de ikke kan se logikken.

Jeg blev hurtigt enig med Sigg om, at vi nu havde gjort vor skyldighed og kunde gøre forberedelse til at forlade scenen. — Foreløbig gjaldt det om at få Sigg ud af landet. Jeg gik med ham hen til mine venner lektor Borup Jensens længere nede på Buddingevej, hvor han kunde være i større sikkerhed end i nr 33 a, og tog derfra ud og hentede hans forældre. Sigg var den første af gruppen, der måtte flygte. Det skete med tungt sind, både for ham og hans familie. Han havde nylig begyndt selvstændig virksomhed som grosserer og måtte nu se det grundlag omstødt, som han møjsommeligt havde lagt for sin fremtid. Og hvad ingen kunde vide dengang: hans afsked med faderen, da han steg i bilen til Smidstrup, blev den sidste; rektor Sigtryggsson døde ved juletid i 1944 og genså derfor aldrig sin eneste søn. Jeg er glad for, at de sidste ord, jeg sagde til ham, da han gik tilbage til skolen fra Borup Jensens, var: »Hvor må De være lykkelig og stolt over at have en sådan søn«. Jeg tror, de ord glædede ham. Det blev også de sidste, jeg nåede at sige til min gamle rektor, før jeg selv forsvandt ud af landet.

De, der fulgte Bjarne Sigtryggssons virksomhed i Humlebæk — det være sig medarbejdere eller jøder — vil ikke glemme ham. Det var en opgave, der stillede de yderste krav til sin mand. Når det så hurtigt lykkedes at interessere og samarbejde befolkningen deroppe med hjælperne fra Lyngby og organisere overfarterne, skyldes det vistnok mere end nogen anden Sigg. Han var ung og ligesom alle vi andre uden erfaring om den slags arbejde; men han nærede en brændende trang til at hjælpe de forfulgte, parret med mod, praktisk sans, stor udholdenhed og en efter hans alder usædvanlig myndighed over mennesker. Der medvirkede i transporterne folk af større livserfaring og modenhed, men Sigg kunde stille hele sin tid og kraft til rådighed, og jeg har

aldrig hørt nogen, der så ham i arbejde, drage i tvivl, at vi valgte rigtigt, da vi kårede ham til leder på stedet. Han blev alvorlig syg derefter af en gigtagtig sygdom, som han havde pådraget sig ved en halsbetændelse i de kolde nætter. Dr. Strandbygaard bad mig derfor indtrængende sørge for, at han blev sendt hjem og indlagt på sygehus; det var simpelthen hans liv, der stod på spil. Doktoren formodede, at han havde en art gigtfeber; det ene ben var næsten dobbelt så tykt som det andet, og han kunde kun gå med stort besvær og under stærke smerter, undertiden måtte han bæres af de andre. Hans sygdom i forbindelse med det uhyre ansvar, som han var sig fuldt bevidst, må have lagt en næsten overmenneskelig byrde på den unge mand; men han afviste al tale om at skåne sig selv, endsige trække sig tilbage. Jeg ved, at han vil protestere mod en bedømmelse af hans indsats i Humlebæk, der stiller ham i forgrunden, og det er rigtigt, at også andre bør nævnes, hvis man indlader sig på at vurdere den enkelte. Men hele den ånd og indstilling, som jeg synes var den bærende i Lyngbygruppens arbejde, finder jeg særlig smukt udtrykt i min unge medarbejders personlighed og virke i de bevægede dage.

Dagen efter, at Sigg var rejst til Sverige, kom Wienberg, en af vore medhjælpere fra Humlebæk, ned og opsøgte mig i Lyngby. Han havde været til stede under de dramatiske scener ved »Gylfe«, men havde heldigt undgået både gestapos revolvere og fængsel. Villumsen og 3-4 andre fra Humlebæk sad under lås og slå i »Vestre«.

Wienberg meddelte mig, at tyske og danske gestapomænd nu gik rundt i Humlebæk og spurgte efter en vis lektor Bertelsen; det var vist også ved denne lejlighed, jeg erfarede, ikke uden en vis benovet selvfølelse, at der var udlovet 10.000 kr. i belønning for min pågribelse. Hvorledes pengene af tyskerne udbetaltes til en fiskehandler i Humlebæk, der stak over sundet med dem og snød tyskerne for oplysningerne, er en lille kriminalnovelle for sig (med forklædninger, falsk skæg og skumle afluringer), hvis mystik jeg ikke helt har kunnet gennemtrænge. Sikkert er det, at min kone og jeg af Wienbergs oplysninger fandt os foranlediget til at træffe forberedelser til at forsvinde fra Lyngby. Foreløbig tog jeg ind til professor Eges og meddelte, hvad der var sket. Vi drøftede situationen i et lille møde sammen med Linderstrøm-Lang og Brandt Rehberg og blev hurtigt enige om, at jeg indtil videre burde være usynlig sammen med min familie. Samme eftermiddag beskikkede vi vort hus. Jeg overdrog ledelsen af gruppens fremti-

dige arbejde til Weeke og gik så med kone og børn under jorden hos en slægtning i Holtug præstegård på Stevns. — Efter en uges forløb, for øvrigt på min 42 års fødselsdag, fik vi besøg i præstegården af Weeke. Han havde talt med politiet, som mente, at faren nu var så vidt drevet over, at min kone kunde risikere at vende tilbage sammen med børnene; derimod tilrådede man, at jeg holdt mig skjult nogle dage endnu. Jeg tog roligt afsked med familien; jeg kunde jo ikke vide, at der skulde gå 10 måneder, før jeg så min kone igen i Sverige, og næsten 20, før vi sammen forenedes med vore børn i Danmark efter befrielsen.

— — —

Hermed kom vi til at dele skæbne med adskillige af gruppen. Det varede ikke længe, før vi var så mange derovre, at vi for så vidt gerne kunde have fortsat Lyngbygruppens virksomhed i modsat retning: Sigg, Nyskov, Larking, Villumsen (efter et par måneders ophold i Vestre Fængsel og Horserød), Wienberg, frk. Ulff, Skov Nielsen, Niels Andersen og hans kone, dr. Strandbygaard og frk. Christiansen, købmand Lassen fra Smidstrup, overbetjent Hansen ved benzinkontoret i Lyngby, som havde forsynet vore benzinvoogne til transporterne, og — ikke at forglemme — Mexikaneren fra Humlebæk, i hvis strålende avancement gruppen havde haft en så betydende andel. Jeg har fulgt hans udvikling på alle stadier mod højhed og fald både under og efter besættelsen, men jeg husker ikke længere, om han, da han i en ufrivillig pause i sit arbejde for Danmarks befrielse (og egen berigelse) som et stjerneskud bærede Sverige og min beskedne bolig i Lund med sin nærværelse, fremstillede sig som skipper, kaptajn eller entreprenør, eller om han allerede da havde nået klimax af sin bane som skibsreder(!)

SÅDAN NARREDE WEEKE GESTAPO

Den 6. november vendte min kone tilbage sammen med børnene fra vort skjul »under jorden« til vort hjem i Lyngby. Den 9. november om morgenen blev hun afhentet af gestapo. Da hun under den 8 timer lange afhøring på Dagmarhus nægtede at give tyskerne de oplysninger, de ønskede, indsattes hun i Vestre Fængsel, og det blev hende be-

tydet, at hun holdtes fangen som gidsel og ikke vilde blive frigivet, før man havde hold i hendes mand. Samme oplysning fik danske myndigheder og flere af vore venner, der i de følgende dage henvendte sig hos det tyske politi. Under disse forhold er det, at B. O. Weeke gennemfører en aktion overfor gestapo, som dengang vakte megen opmærksomhed i illegale kredse; den er omtalt kort i dr. Gersfeldts tidligere omtalte bog og med flere enkeltheder i min kones skilddring af fængslingen, dog her kun i det omfang, hun personligt oplevede den i fængslet. En nærmere redegørelse for omstændigheder, der var unddraget hendes iagttagelse, er vist nødvendig for den fulde forståelse af min kones fremstilling og måske også af interesse som et lille, trods alt opmuntrende bidrag til bedømmelsen af forholdet mellem dansk og tysk dengang.

Den 12. november gik Weeke, med introduktion fra rigspolitichefen og politiinspektør Wolf, op på Dagmarhus og anmodede om en samtale med min kone. Da dette i bøse vendinger blev ham nægtet, og man overhovedet afslog at forhandle om sagen, så længe min kone nægtede at udtale sig, påkom der danskeren et heftigt anfald af vrede: han slog i bordet og rasede både på tysk og dansk over tyskernes adfærd. Det var en argumentation, der ikke undlod at gøre indtryk på mændene i gestapos danske højborg. Man blev åbenbart betænkelig ved det nylig meddelte afslag og gav, efter en kort forhandling med den gestapomand, Renner, der havde arresteret og afhørt min kone, den ønskede tilladelse. Men på tre betingelser, som under ingen omstændigheder måtte fraviges: Erstens: Kriminalrat Renner skulde være til stede under hele samtalen! Zweitens: Denne skulde foregå på tysk! Drittes: Det måtte ikke meddeles fru Bertelsen, at man ikke — som man havde truet med — havde arresteret fruens lille pige!

Allerede undervejs ned til Søljes vogn begynder Weeke sin behandling af gestapomanden, og kuren fortsattes under kørselen ud til fængslet: Det var jo helt urimeligt, at tyske og danske ikke kunde forliges! Vi burde være de bedste venner i verden! Weeke kendte det tyske folk nøje gennem talrige forretningsrejser. Han havde utallige venner i Tyskland og var en nær personlig bekendt af generalfeltmarschall Milcke, Görings næstkommanderende (faktisk havde han engang truffet hans søster): en fremragende og storartet mand! Et glimrende folk! Renner har næppe fået mange ord indført under den korte biltur, hvad heller ikke var meningen; men Weekes talestrøm må have

lydt som den lifligste musik i hans øren, der ikke var forvænt med den slags toner fra dansk side. Sindets strenge var stemt, som Weeke ønskede, da de nåede ud til samtalen med min kone. Hvorledes han derefter under afhøringen kørte den stadig mere konfuse gestapomand i ring på gulvet, så han selv brød med alle de tre stillede betingelser, fremgår af min kones skildring.

Et lille dramatisk efterspil til forhøret i fængslet er konfrontationen af Weeke og Villumsen fra hotel »Gylfe«: Idet Weeke og Renner går hen ad fængselsgangen, bliver Villumsen ført ud fra et forhørslokale og hen ad gangen foran dem, og pludselig, da de er nået op lige bag ham, vender tyskeren ham ansigt til ansigt med Weeke. »Kennen Sie den Mann?« brøler Renner, da han ser ham studse ved synet. Weeke var et øjeblik i tvivl, for hvad havde Villumsen sagt, og hvad vidste gestapo i øvrigt? Han valgte at stikke ham kammeratligt på næven: »Næh, goddag, Villumsen! Er De her?« »Altså, De kender ham! Hvorfra?« — Den venskabelige tone fra før var nu helt vejet for gestapos forhørstone. Weeke satte hånden for munden og hviskede ham fortroligt i øret: »Det skal jeg sige Dem, når vi kommer ned i bilen«. Da Sølje havde fået generatoren i gang, fortsattes forhøret i vognen: »Hvorfra kender De Villumsen?« »Fra hotel »Gylfe« i Humlebæk«. »Hvad skulde De der?« »Jeg var deroppe med en pakke«. »Fra hvem?« »Fra lektor Bertelsen«. »Hvad var der i den pakke?« »Jeg tror penge«. »Hvor mange?« »Det ved jeg ikke, men den var så stor som en smørrebrødspakke«. »Jamen, så er De jo også impliceret, og så skulde De jo egentlig også arresteres!« »Javel, men det har vi ikke tid til nu. Erst müssen wir frühstücken!« Hvorefter Weeke kørte Renner ned til Kroghs Fiskerestaurant og bestilte en frokost, som vist få andre end Weeke forstår at sammensætte. Men der måtte adskillige snapse til, før den gode stemning indfandt sig igen. Da Renner under samtalen udtrykte sin begejstring for det, der havde berørt ham dybest ved hans møde med dansk kultur, den danske snaps og den danske spegepølse, fremskaffede Weeke hos værten en flaske »Ålborg« og en spegepølse og overgav den til den nu helt forsonede gestapomand. Man skiltes i bedste forståelse.

Frokosten hos Krogh blev indledningen til et »samarbejde« mellem Weeke og gestapo i den gode sags tjeneste. Efter et fornyet besøg hos min kone i fængslet for at få »oplysninger« om mit sandsynlige opholdssted foretog Weeke sin store razzia gennem det hele Jylland for

at indfri et tilbud til gestapo om at skaffe den forsvundne lektor frem, »død« eller levende«, hvis han endnu fandtes i landet. Eftersøgningen sluttede hos mine venner overlæge Bindselevs i Skive. Både her og andre steder tog man oplysninger gennem den underjordiske bevægelse og fik overalt bekræftet, at manden var i gestapos sold. Hele komedien var ikke uden risiko til begge sider, men Weeke opnåede, hvad han vilde: at »bevise«, at det forlydende der forelå om, at Bertelsen »var kommet over«, måtte fortolkes således, at jeg var kommen til Sverige og ikke — hvad der var den anden mulighed — til Jylland. Dette i forbindelse med ustandselige personlige og mere officielle henvendelser, som generede tyskerne meget — »vi har næsten det halve København rendende i anledning af fru Bertelsen«, jamrede Renner — medførte, at min kone slap ud efter 9 dages forløb.

Weeke spillede højt spil i de dage. Ved en festlighed mellem medlemmer af Ege- og Lyngbygruppen efter min kones befrielse og i samme anledning skrev festaftenens digter: »Weekes spillet poker med gestapo bør ikke for ofte gøres da capo«. Og heri må man vist give forfatteren ret. Weeke spillede i øvrigt sin poker da capo, på en anden måde, men også med høj indsats og god gevinst, da han nogen tid senere selv blev sat ind i Vestre fængsel. Men det er en anden historie.

Den endelige forklaring af grunden til det første danske gidsels frigivelse kan næppe gives. Men en del af sandheden er nok udtrykt i følgende korte uddrag af besættelsestidens poetiske frembringelser — skrevet til samme lejlighed som det foregående; kendere vil også føle suset af den samme digtergenius, en verdensberømt professor og videnskabsmand —: »Renner blev så glad for beværtelsen, at han slap løs den lille fru Bertelsen«.

Disse antydninger som baggrund for forståelsen af min kones skiltring nødtes jeg til at supplere med et par enkeltheder om den person, der var den egentlige anledning til det lille drama:

Samme formiddag min kone blev arresteret, blev jeg ringet op af Weeke. Han fortalte, hvad der var sket, og bad mig omgående forsvinde fra Stevns, da man ventede jeg vilde blive eftersøgt derude, muligvis samme dag. I denne forbindelse må jeg atter citere og korrigerede Gersfelts bog: »De øvrige medlemmer af Lyngbykredsen måtte næsten anvende vold mod lektoren for at forhindre ham i at melde sig hos gestapo. Efterhånden fik de ham dog overbevist om, at han derved kun vilde gå tyskernes ærinde, og at han gjorde klogest i at gå

til Sverige«. Dette er efter min erindring ikke rigtigt. Jeg har ikke siden min kones arrestation været i forbindelse med gruppen i Lyngby, og jeg har ikke på noget tidspunkt haft alvorligt i tankerne at melde mig til gestapo. For det første forekom det mig indlysende, at tyskerne, om de fik fat på mig, ikke af den grund vilde lade min kone slippe fri, men at de tværtimod vilde »spille os ud« mod hinanden ved at forhøre os særskilt. For det andet følte jeg mig alene af den grund afskåret fra at melde mig, at min fængsling kunde betyde ulykke for et meget stort antal mennesker. Jeg vidste, at man fra tysk side tillagde det betydning, at jeg blev fanget, siden man havde udsat et beløb for min pågribelse; jeg havde heller ikke glemt, hvad jeg havde hørt om gestapos forhørsmetoder, og jeg måtte anse det for sandsynligt, at man i givet fald vilde anvende midler overfor mig, som jeg umuligt kunde tænke mig vilde blive brugt mod min kone.

Den 16. november rejste jeg fra mit skjulested hos venner i nærheden af Ringsted via Gjorslev til Sverige, efter indtrængende henstilling fra min svigermoder, der nu boede hos vore børn, og fra danske politimyndigheder. Det er sin egen sag at forlade sit land under slige omstændigheder, men jeg var jo nu uden for alle ting og havde intet valg, når det fra deres side, der havde mulighed for at bedømme situationen, betonedes, at min kones eneste chance var, at det blev tyskerne klart, at man ikke kunde skaffe mig frem ved at holde hende tilbage. Der måtte ikke »anvendes vold« imod mig, i hvert fald ikke af andre end mig selv, for at få mig til at træffe den afgørende beslutning. Jeg skrev to breve om min flugt, begge bestemte for tyskerne på Dagmarhus, men ingen af dem nåede adressaten. Det ene var rettet til undervisningsinspektør dr. Højberg Christensen og blev skrevet få minutter før flugten, det andet var til min svigermoder og gik tilbage med den båd, der førte mig til Sverige. — Jeg flygtede godvilligt, men i en tilstand, der vist ikke er let at forstå for andre. Dette er muligvis forklaringen på, at det både i engelsk radio, i de illegale danske blade og i den svenske presse blev meddelt, at jeg havde meldt mig på Dagmarhus med anmodning om at løsgive min kone i stedet.

Det hele er i dag i næsten enhver henseende betydningsløst, men det synes mig alligevel nødvendigt at bringe dette korrektiv som mit sidste bidrag til beretningen om Lyngbygruppens virksomhed. For en senere historisk behandling af det afsnit om besættelsestiden, der hedder de tyske jødeforfølgelser i Danmark, kan det vel også være af en

vis betydning, at det, der er skrevet om selv nok så underordnede enkeltheder, er i størst mulig overensstemmelse med virkeligheden.

»EFTERSPIL«

Af Gerda Bertelsen

I. Arrestationen

9. november 1943 var en tirsdag. Om morgenen, da vi vågnede, lå en tyk, grå tåge over rækkehusene og de små haver på Buddingevej. Man kunde knap ane, at der var huse på den anden side af vejen, og slet ikke, at der bag de høje birke nederst i haven var en åben mark, hvorover kirkestien gik i en skrå linje.

Børnene skulde op og i skole. Af en eller anden grund var vi tidligere på det end ellers. Jeg var næsten færdig med at klæde mig på, da klokken var et kvarter over 7. Så ringede telefonen, og en stemme, jeg ikke kendte, sagde, at der holdt en prærievogn lidt henne i gaden, og at tyske soldater gik rundt og så på husnumrene; de bar våben. — Mere blev der ikke sagt; jeg ringede af og styrtede op ad trappen. Hvad skulde jeg gøre!

Nu ringede det kraftigt på døren; jeg listede ned igen, drejede lydløst på telefonen, der hang i entreen, og med en ængstelig skæven til den mørke skygge, som sås bag den aflange matte rude i døren, smuttede jeg indenfor i stuen med røret og klemte døren fast i på snoren, før jeg forlangte politistationen i Lyngby. Til den vagthavende sagde jeg, at jeg havde fået at vide, at gestapo var i farvandet, og om jeg kunde få hjælp — hurtigt. De lovede at komme omgående.

Jeg regnede med 5 minutters frist, og da det igen ringede på døren, og jeg vilde forsøge at trække tiden ud så længe som muligt, løb jeg op i værelset ovenpå til gaden, åbnede vinduet og kiggede ned. Ved indgangsdøren stod en civilklædt mand. Jeg spurgte: »Hvad er det?« Han så op og sagde næsten uden fremmed tonefald: »Det er politiet, De må lukke op«. Jeg var klar over, at nu var det for alvor galt og begyndte febrilsk at spekulere på udveje. I det mindste måtte manden vente, til jeg var helt påklædt.

Udenfor, til haven som til gaden, var der intet andet end tåge at se. Atter løb jeg ned ad trappen, ud ad havedøren og hen til hegnet,

hvor jeg kunde se ind hos naboen. Familien sad ved morgenbordet. Jeg kaldte, og Hansen kom ud. Stakåndet og efterhånden mere og mere bange fortalte jeg, hvad der var ved at ske, men han nåede kun lige at sige et par deltagende ord, så drev uroen for børnene mig ind igen. Det ringede og ringede, og nu blev der også banket med noget hårdt på ruden, og en vred stemme råbte: luk op! Så gjorde jeg det og havde straks den civilklædte plus 2 soldater med bajonetter lige inden for døren. Jeg nåede lige at forlange at se hans legitimation, og han stod endnu med metalskiltet med »geheime Staatspolizei« i hånden, da tre danske betjente myldrede ind — hvor var jeg glad for at se dem! Men de så ikke glade ud og kunde jo heller intet gøre. Det gjorde dog godt at se deres venlige ansigter og vide, at jeg ikke var alene om dette her.

Den civilklædte skældte ud og spurgte, hvorfor jeg havde tilkaldt politi. Jeg svarede, at hans fremmede tonefald havde fortalt mig, at når han sagde: det er politiet, så var det i hvert fald ikke det danske, og jeg kunde jo ikke vide, om han måske var Schalburg- eller Vilfred Petersen-mand, som var ude med en bande. Det lo han hånligt af og sagde, at Schalburgfolk ikke åd nogen — »sie fressen keine Leute«. »Hvor er Deres mand?«

Da jeg sagde, at min mand ikke var hjemme, beordrede han en af de danske betjente med sig for at undersøge huset. Det var hurtigt overstået — de var ikke engang på loftet. Jeg måtte også med rundt. Da jeg tillod mig en forundret bemærkning om, at han kom med så mange bevæbnede folk, sagde han: »Hvis Deres mand blev desperat, så kunde han jo sætte sig til modværge og skyde«.

Jeg kunde ikke bare mig for at le: »Min mand har såmænd ingen anelse om, hvordan man håndterer en pistol, hvis han i det hele taget nogensinde har set en!« Det blev han meget irriteret over og lod sin harme gå ud over de danske politifolk. Han indlod sig i hidsig ordveksling med en af dem og truede det danske politi og hele det danske folk med, at »træerne vokser ikke ind i himlen«. Og henvendt til mig: »Når vi ikke kan få Deres mand, må vi tage Dem med til forhør og beholde Dem, til Deres mand viser sig. Tag varmt tøj på, det er koldt«. Mit spørgsmål, om jeg skulde tage nattøj og toiletsager med, besvarede han ikke; det havde ellers været rart at vide, om man kom hjem i løbet af dagen, eller om man virkelig var genstand for »norske metoder«; det vilde altså sige taget som gidsel.

Børnene, som først nu kom færdigpåkledte ned ad trappen, klemte sig forskræmte ind mod væggen og så på os med store forfærdede øjne: »Skal du i fængsel, Mor?« Gestapomanden så på børnene og sagde: »Nej ikke i fængsel, kun til forhør«. Som om de arme unger kunde vide forskel.

»Har De en ung pige eller andre, som kan tage sig af børnene«, spurgte han.

»Ja, hvis jeg må ringe«. Han viste med en håndbevægelse på telefonen og blev stående ved siden af mig, mens jeg ringede til Borup Jensens. De faldt mig først ind, dels fordi det ikke kunde være farligt for vor organisation eller for dem selv, at deres navn blev nævnt (hvad det nu for øvrigt ikke blev; mærkeligt nok lod det ikke til at interessere gestapomanden det fjerneste), dels fordi jeg om søndagen havde været sammen med dem hos Diges, hvor vi havde drøftet begivenhederne. Jeg bad Grethe Borup Jensen tage sig af børnene. »Tyskerne er her efter mig, Grethe«. Trods choket fattede hun situationen hurtigt som lynet og sagde, efter at have lovet at komme og hente børnene om lidt: »Skal jeg ikke ringe dertil, hvor vi var sammen i søndags?« Jeg takkede hende og vidste, at min sag nu var bragt derhen, hvor den med stor sikkerhed vilde blive forfulgt lige til den sidste mulighed med vore venners bedste vilje og kræfter.

Nu var der ikke mere at gøre — jeg måtte af sted. Afskeden med børnene gjorde jeg kort, idet jeg lod, som om det hele ingenting var, og de snart havde mig hjemme igen. Det trak op til tårer i de små ansigter, nu måtte det gå lidt rask. Ude på trappen til gaden så jeg i et hastigt glimt, idet jeg gik, at fru Hansen var på vej ind i haven over stakittet: »Børnene, lad mig få børnene«. Så forsvandt de bøjede, bedrøvede skikkelser i den grå morgentåge, og prærievognen med dens tremmebund og træsæder langs siderne kom uhyggeligt nær og snærede sig sammen om mig og de 5-6 tyskere med deres grønne uniformer og raslende bøsser.

Hvor kørte vi hen? Det var min eneste tanke, mens jeg tilsyneladende uanfægtet gnavede på et æble, som jeg i farten havde snuppet fra skålen på bordet i spisestuen. Skroget smed jeg på gulvet og tændte mig så en cigaret, jo, det skulde se rask ud — når nu bare min hånd ikke rystede — nå, det kunde også være vognens skumplen! Hvor kørte vi hen? Til Hovedgaden, til venstre, altså nordpå — Horserød! Det var ikke så godt.

Tågen var lettet noget. Sorgenfri Slot; men nu drejer vi af til venstre — aha, så ved jeg, hvem de har tænkt sig at fange foruden mig. Det varmer mig herligt indeni, at jeg ved, Prohaska ikke bor hjemme! Det er svært at skjule et lille triumferende smil, da de ganske rigtig ringer og banker forgæves. Det gælder nu at se uinteresseret og uvidende ud — ja, det udtryk må helst sidde godt fast — hele tiden. Vognen vender, vi kører tilbage mod byen og ender turen i prærievognen ved Dagmarhus.

II. Forhøret på Dagmarhus

Dette berygtede hus med de mange værelser. Nu har jeg glemt nummeret både på forhørslokaler og den celle på Vestre Fængsels tyske kvindeafdeling, hvor jeg kom til at sidde. Men længe huskede jeg både det ene og det andet, når sammensvorne mødtes og drøftede »den gang«.

Lokalet, vi kom ind i, var et kontor med flere borde og skrivemaskiner, store vinduer og døre ind til andre lokaler. Jeg blev beordret til at sætte mig ned i en lænestol; dem stod der et par af, og de var åbenbart beregnet til at vente og blive iagttaget i. Der sad jeg så fra kl. 8 til 10, uden at nogen mælede et ord til mig. Tyske uniformerede og civile, formodentlig gestapofolk, gik til og fra. Min gestapomand konfererede først i et tilstødende værelse, kom derpå tilbage og talte med en mand ved en skrivemaskine. I samtalerne løb jeg klar over, at hans navn var Renner, og at manden i lokalet ved siden af hed Hennig, manden ved skrivemaskinen Nagel.

Idet nu døren til Hennigs lokale stod halvt åben efter Renner, så jeg på en reol en lang række tykke samlemapper med titlen: »Judenaktion in Dänemark« på ryggen, hørte også i forbifarten navnet Larking og vidste så, at de herrer, trods deres tilsyneladende glemsomhed hvad min person angik, dog stadig havde sagen og vor organisation under drøftelse.

Nu stillede Renner sig op i nærheden af mig og fortalte en anden af personalet om en ung mand, som dagen i forvejen var blevet bragt til Dagmarhus og havde tilbragt et par timer med at vente i dette samme lokale. I den tydelige hensigt, at jeg skulde høre historien, talte han om den unge mands nervøsitet og om hans totale sammenbrud, da de omsider havde spurgt ham, hvorfor han sad der og rystede og

hakkede tænder. Jo, han ventede da på torturen — og så grinede de to fyre og trak på skuldrene ad noget så tåbeligt, som at man her på Dagmarhus skulde anvende tortur for at have udbredt illegale skrifter! De vilde gøre mig bange og prøve mine nerver!

Jeg var blevet stiv og træt af at sidde og rejste mig for at gå et par skridt frem og tilbage, gik også hen mod et af de store vinduer, først for at se ud, dernæst for at betragte et billede af en uniformeret mand, som hang mellem vinduerne.

»Sæt Dem«, lød det irriteret.

»Hvem er den mand«? spurgte jeg og pegede på billedet.

»Det er feltmarschall Rommel«, svarede Nagel kort.

Nu kom Renner ind fra Hennigs lokale og spurgte, om jeg vilde med ned i kantinen og drikke kaffe. Det sagde jeg ja til, for hvem kunde vide, hvornår jeg kom ud herfra, og jeg trængte til en opstrammer.

Sådan et par drabanter som Renner og Nagel havde jeg aldrig før fulgtes med, og det gøs i mig, da vi kom ud på gaden og gik det par skridt hen til kantinen. Hvor jeg dog befandt mig ilde! Ordet »forhør« var hele tiden i mine tanker. Hvornår kom det? Vilde jeg kunne klare mig og roligt give den lille historie til bedste med de få uskadelige navne, som min mand og jeg havde aftalt, mens vi var på Stevns? Aldrig havde jeg for alvor tænkt mig at skulle få brug for den, og hvor var nu den røde tråd gennem det hele; kunde jeg finde og fastholde den? Villumsen arresteret, Sigg i Sverige, stednavnene »Gylfe« og Humlebæk, min mand rejst, uvist hvorhen; det var altsammen ubestridelig sandt.

Der kom kaffe og rundstykker; det hjalp lidt. Men nu sagde Renner i en skarp tone:

»Sig os nu, hvor Deres mand er.«

»Jeg ved det ikke«, svarede jeg, »desuden vil jeg ikke forhøres af Dem her i restaurationen. Jeg havde ventet at blive ført til Deres overordnede, og at det hele skulde gå ordentligt til.«

De to herrer vekslede blikke, og Renner sagde med et ansigt, der var rødt af vrede:

»Vi er så vant til danskernes uforfammede optræden. Hvis det generer Dem at sidde her ved samme bord som vi, så vær'sgo, flyt bare hen og sæt Dem for Dem selv, os generer det ikke. Forøvrigt«, lagde han til med lidt blidere røst, »kan jeg ikke fordrage at høre en

kvinde lyve, som efter sin stilling og sit udseende skulde være af moralsk kvalitet. Så måtte De hellere sige, at De ikke vil fortælle, hvor Deres mand er, det vilde lyde bedre«.

»Nå ja«, svarede jeg fornærmet, »så siger vi det. Jeg vil altså ikke sige det«. — Måltidet sluttede i uheldsvanger tavshed. Så rejste herrene sig, og jeg måtte gå med op og vente videre.

Der sad man så igen og så på Rommel og hørte på stemmerne fra før; hvad blev mon det næste træk, og hvornår blev jeg mat? Var der mon gået bud til Stevns for at advare, og hvad vilde min mand gøre? Forhåbentlig vilde han hurtigst muligt se at komme til Sverige. Fik gestapo ham, og vilde de spille os ud mod hinanden, vilde der ikke være ende på elendigheden for os alle. Og hvem stolede på deres ord om, at jeg slap fri, når min mand kom frit frem? Det gjorde bestemt ingen, der var ved sine fulde fem!

Renner kom ind i overtøj og med taske; han pakkede et badehåndklæde ned og forkyndte, at han gik på badeanstalt.

Så var det Nagels tur til at tage sig af mig. Renner havde talt dansk til mig hele tiden, men Nagel kunde ikke dansk. Nu gjaldt det om at holde ørerne stive. Skulde jeg forlange tolk? Nagel så egentlig ganske rar ud, og han havde et fotografi af to børn stående på bordet. Da han så, at jeg betragtede det, rakte han det hen og fortalte, at hans kone og børn boede i Hamburg.

Papiret sad fast i skrivemaskinen. Nagel rettede den ind og vendte sig så pludselig om imod mig.

»Sæt Dem nu her ved siden af mig. Jeg skal skrive en rapport, lad os begynde med Deres mands fulde navn, stilling, fødselsår og -dag. Politiske anskuelser? Deres egne data?« Det blev klapret ned med nik og skuldertræk og forundring over, at jeg ikke var medlem af nogen kvindeorganisation. Så studsede han over min mands fødselsdag.

»De må ikke fortælle mig, at De ikke ved, hvor Deres mand var på sin fødselsdag. De var vel sammen med ham, det må De da have været. Hvor var De den 6. november?«

Jeg skævede til mit ur. Klokkeren var 2. Nu måtte faren for så vidt være forbi og bud sendt til Stevns. Min mand måtte være over alle bjerge. Nej, jeg turde alligevel ikke. I det samme åbnedes døren til Hennigs kontor, og han kom hen imod os med et affabelt smil, den mand, som havde væltet vor Humlebækrute, sendt Villumsen i fængsel og jaget Sigg ind over pløjemarkerne med revolverkugler pibende

om ørerne. Jeg kendte ham efter det signalement, rektor Sigtryggsson havde givet; der var ingen fejltagelse mulig. Han havde været i rektorboligen og truet Siggs forældre; de havde haft tid til at indprente sig hans træk.

Jeg følte, at jeg blev bleg, og angstens sved kølede min pande og ryg, så jeg gøs. Hvad nu?

Han bød cigaretter og holdt en dåse med småkager hen til mig. Jeg afslog kagerne, men tog en cigaret og fortrød det straks igen, da jeg så, hvordan de to mænd stirrede på min hånd, der holdt cigaretten, mens Hennig gav mig ild af sit fyrstøj. Dog, lettelsen over, at opmærksomheden for øjeblikket var ledet bort fra min mand og hans færden, stivede mig af, og da nu Nagel med eftertryk sagde: »Vi ved jo, at De har været med til at hjælpe jøder til Sverige, er det ikke rigtigt?« svarede jeg roligt:

»Jo, det gjorde da alle anstændige mennesker.«

Det var vist lige, hvad Hennig havde ventet på. For nu kom der et foredrag, fremsat med blid stemme og rivende tungefærdighed om den ulykke og fornedrelse det var for en arier at indlade sig med en jøde. Han brugte ordet »Judenbaby« for at appellere til min afsky.

»Der findes jøder her i Danmark«, sagde han videre, »som vi kan uskadeliggøre blot ved at tage deres penge fra dem. Det er ikke disse jøder, vi vil tøj livs. Det er »der verfluchte Ostjude, der auf seinen flachen Füßen herumläuft, den wir vernichten wollen!«

Ja, han kunde sin lektie. Jeg lod et øjeblik tankerne gå til de fortvivlede scener, der havde udspillet sig ved afskibning af jøder til Theresienstadt, og hvor halvjøder eller arisk gifte jøder havde påberåbt sig det uretfærdige i, at de fik samme behandling som de 100 pct.s. Her var unægtelig en ny skillelinie beskrevet af Hennig, som endnu kraftigere understregede det tilfældige og grusomme spil med menneskeliv, som foregik i de dage — i vore dage. Hvorfor fandtes disse skillelinier overhovedet? Var de da ikke allesammen mennesker?

»Og hvorfor hjalp De egentlig jøderne, var det for at tjene penge«, indskød Nagel og stirrede på mit tøj, men fandt det nok ikke påfaldende elegant.

»Af medfølelse med de stakkels jagede mennesker, som kom til os og viste os den tillid at lægge deres liv og skæbne i vore hænder«, svarede jeg.

Nu kom Hennig igen: »Ved De da ikke, at Tyskland er den eneste

stat i verden, som har løst racespørgsmålet på en human måde? Hvad har Amerika gjort, som har land nok; har de givet land til jøderne eller de farvede folk? Nej, men Tyskland har givet jøderne lov til at bestemme alt selv i Theresienstadt«.

Hvad kunde jeg svare andet, end at jeg syntes, det var mere humant at lade folk bo, hvor de selv havde lyst.

»De talte om medlidenhed før«, sagde Nagel, »tænker De da ikke på de stakkels kvinder og børn i Hamburg, som er ofre for de jødisk-britiske bomber?«

Nej, nu måtte jeg skrue ned for oppositionslysten, dette her var jo kun mundhuggeri, og hvor var jeg henne i morgen, hvis jeg blev ved, som jeg var begyndt? Jeg tav og åbnede herefter kun munden for at svare på hvem og hvor og hvordan, sådan som aftalen var med min mand.

Omsider forelå en rapport, hvor der kun manglede oplysninger om min mands opholdssted.

På dette tidspunkt kom Renner tilbage, frisk og veloplagt og gik straks i gang med at læse det nedskrevne. Men efter en flygtig gennemgang smed han det hen til Nagel, slog sin knytnæve i bordet og skreg: »De ved mere end dette! De kender flere navne. Prohaska f. eks.!« Jeg rystede på hovedet. »Deres mand da, han kender vel folk på Polyteknisk læreanstalt?«

»Det er muligt«, svarede jeg, »min mand kender jo så mange flere mennesker end jeg.«

»Vi tager Deres datter, hun har vel været sammen med Dem hos sin far på fødselsdagen. Hun er 11 år og må kunne give besked; men det er Deres skyld, hvis barnet får et nervøst sammenbrud!«

Nej, nu var det snart for meget af det gode! Jeg så på Renner, der for frem og tilbage på gulvet, og på Nagel, der sad ubevægelig ved sin skrivemaskine. Jeg var træt, det var hen på eftermiddagen, og det nagede mig med den trusel om at tage barnet.

Da faldt en tildragelse mig ind, som vi havde hørt om for ikke så længe siden. Her var måske trøst at hente! En læge af vort bekendtskab var sat fast og bragt i forhør, mistænkt for at have været mellemlid ved en forsendelse af illegal art. Man spurgte ham, om han var gift — eller forlovet — om hans mor da levede, ja, så vilde de hente hende. Hvorpå han tilstod, men fortrød det siden, for ved nærmere eftertanke troede han ikke, de vilde have gjort alvor af deres trusel. Men i for-

høret, da han var trykket af situationen og panikslagen ved tanken om, at hans gamle, svage mor skulde komme til at undgælde for hans handlinger, blev han grebet af tvivl.

Altså så jeg Renner lige i øjnene og sagde: »De ved jo ikke, hvor hun er!«

»Jeg skal skaffe mig det at vide«, råbte han rasende, »jeg vil forhøre det danske politi, de vil ikke vove at nægte mig oplysninger!« Dermed for han ud og knaldede døren i efter sig. Det varede 4 dage, før jeg så ham igen.

Hennig havde imidlertid trukket sig tilbage, men Nagel havde mere på hjerte.

»Vi har hørt rygter om, at Deres mand har sat sig i besiddelse af 4000 kr., og at han er set i dameselskab på restaurant.«

I al min kval kunde jeg ikke lade være med at smile. Hvis sådanne bagateller interesserede dem, var der håb om, at de i virkeligheden ingenting vidste om Lyngby-organisationen og dens virksomhed.

»Hvis min mand havde villet berige sig«, svarede jeg, »kunde han have taget langt større beløb; 4000 kr. var ikke meget i de dage«.

»Og hvad var nu Deres rolle i foretagendet«, spurgte Nagel.

»Åh, jeg passede mit hus og telefonen; jeg var aldrig med i Humlebæk og ved ikke, hvad min mand foretog sig dér.«

Mon ikke også hr. Nagel nu var lidt træt? Det med »damer på restauranter« havde der ellers kunnet siges en del om. Det måtte være rygtedes, at vi færdedes på Bellevue, hvor vi en tid havde et herligt fristed, da det blev os for hedt på Buddingevej i huset med de blå gardiner; men Nagel havde åbenbart ikke rigtig noget at holde sig til og vendte i stedet for tilbage til sit oprindelige tema:

»Består der da et dårligt forhold mellem Dem og Deres mand — det skulde man tro, siden De ikke var sammen på fødselsdagen? Lad os nu blive færdige med dette her. Hvor var De?« Hans tone blev strengere, og han stirrede olmt på mig: »Sie sind ja eine intelligente Frau — hvis De nu ikke siger besked, kommer De ud i Vestre Fængsel blandt pak, som De må skamme Dem over at være i selskab med. Deres børn vil også skamme sig over Dem, når de bliver store og forstår, hvordan deres mor har båret sig ad«.

Kl. var lige ved 4. Det var fristende nu, da min mand sikkert var godt skjult et sted i Sydsjælland, at nævne vort tilholdssted i præstegården i Holtug. Så kunde jeg komme hjem endnu i dag. Men nej —

hvem havde egentlig lovet mig det? Jeg rystede på hovedet. Ja, ja, så måtte man altså vandre i spjældet og være glad til, hvis det var det eneste, der skete.

En feldwebel blev tilkaldt, og jeg blev beordret ned i en vogn, som kørte mig ud til Vestre Fængsel. En underlig køretur! Ad kendte gader, et kendt ansigt i menneskemylderet — så nær, at jeg gispede, idet jeg kvalte et råb. Lidt efter tårnede den store grumsede bygning sig op over vognen og slugte mig, som den havde slugt så mange andre.

III. I Vestre Fængsel

I ankomstlokalet blev man målt og vejjet og sat i bås ganske som et stykke hittegods indbragt til senere afhentning; men hvornår, af hvem?

Afskyeligt at måtte tage sit tøj af og lade sig visitere af en fremmed kvinde; hun var dansk, endnu mere afskyeligt!

Forfærdeligt at se døren lukke sig og høre nøglen blive drejet om i låsen. Fortvivlende at være alene med sine forvirrede tanker. 9 skridt den ene vej, 9 den anden vej, frem og tilbage på cellens terrazzogulv. Den hårde briks, det højtsiddende vindue med jernstænger for, den lille ækle vaskekumme i hjørnet — det er et interiør, som masser af danske borgere lærte at kende under besættelsen.

Maden lod sig spise, men blev ikke spist, fordi man simpelthen ikke følte sult. Man havde altfor travlt med at vende og dreje, hvad man havde sagt under forhøret og spekulere på, hvad man kunde komme ud for næste gang. Og tanken på børnene gnavede ustandselig. Hvad var der også til syvende og sidst blevet af min mand? Selv om han havde reddet sig væk i første omgang, var der alligevel mange muligheder for, at alt kunde gå galt, før dagen var omme. Og vilde det mon lykkes ham at komme til Sverige? Det håbede jeg hele tiden. Men vidste jo ingenting. Det var det værste.

Under gårdturen så jeg i korte glimt mine medfanger på afdelingen, men soldater stod langs ruten og passede på, at vi ikke kom til at tale sammen. Så vidt jeg kunde se, var der ingen, jeg kendte. Hvad havde det også nyttet? Jeg følte mig på gyngende grund, fordi jeg gemte på en hemmelighed om en gruppe mennesker, hvis liv måske afhang af, om jeg forstod at anstille mig tilstrækkelig uvidende. I øje-

blikket kunde det sikkert kun skade andre at komme i kontakt med mig. Og hvis jeg skulde have hjælp, måtte den komme udefra. Så ensom og isoleret havde jeg aldrig før følt mig.

Onsdag gik og torsdag gik. En pakke med tøj, cigaretter, smør og chokolade fortalte mig, at nogen tænkte på mig, men jeg vidste ikke hvem. Sove kunde jeg ikke, kun trave frem og tilbage og vende og dreje sagt og gjort. Til afveksling gøre rent i min celle.

Onsdag aften var Mortensaften, og der var extra aftensmad, 2 små røgede ål, som jeg til personalets højlydte forundring lod gå urørte ud. De var næsten bekymrede i ansigterne, hver gang de kom for at hente servicet efter et måltid. Da jeg klagede over, at jeg frøs, blev der sendt bud efter en oberfeldwebel, som kom ind sammen med den danske fangevogterske for at efterse varmesystemet. Jeg hørte, han spurgte hende: »Hvad er hun her for?« Hun mumlede: »Noget med jøder.« »Hm«, sagde han, trak på skuldrene og gik. Men jeg fik en anden celle.

En tysk fangevogterske var ret meddelsom og vilde gerne fortælle om de andre fanger. En dag var der ballade på gangen, og der blev råbt højt både på dansk og tysk. Bagefter fortalte vogtersken, at en pige, der havde født sit barn i fængslet, havde nægtet at foretage sig noget som helst og blev rasende, når man bebrejdede hende griseriet og uordenen i cellen.

Hver aften fik jeg Ekstrabladet, også bøger, som jeg kunde se havde været i andre fangers hænder. Der var skrevet og kradset i dem, men jeg fandt ingen mening eller bud deri.

Fredag den 12. bragte forandring. Der kom besked, at jeg skulde i forhør! Fuld af bange anelser gik jeg ned ad trapperne og blev mødt af Renner og B. O. Weeke. Hvad var der dog sket? Hvorfor var han her? Havde jeg før været ængstelig ved situationen, blev jeg nu stiv af skræk. Var Weeke da arresteret? Og organisationen trevlet op; alt i opløsning?

Renner førte os ind i et forhørslokale og beordrede os anbragt ved hver sin side af et bord, mens han selv satte sig for bordenden. Han så vred og gnaven ud og sagde: »Dette er et forhør, ikke et besøg. Besøg får man kun, når man opfører sig pænt, og De vil jo ikke tale«.

Der sad vi. Renner var vel den, der skulde føre ordet, men hvad gik der af ham? Weekes tilstedeværelse gav det hele et præg af noget usædvanligt, noget opstemt. Renner begyndte med at forlange, at vi

skulde tale tysk, men Weeke havde så meget på hjerte, at ordene snub- lede over hinanden, så det varede ikke længe, før han slog over i dansk. »Bedst det som sker!«, sagde han og blinkede til mig, og så tog han ordentlig fat! Intet kunde standse hans talestrøm. Jeg fik at vide, at børnene havde det godt, og at mor var kommet for at være hos dem, og at jeg selv vilde slippe ud herfra og få lov at komme hjem, hvis blot jeg vilde fortælle, hvor min mand var, så vi kunde få fat i ham. Jeg var målløs. Havde jeg hørt rigtigt? »Bedst det som sker«, sagde Weeke igen, »spyt bare ud!«

Der gik lidt af en prås op for mig; jeg klarede op og fattede mod.

Så snart jeg nævnedes Holtug præstegård, for Weeke op og sagde til Renner: »Nu foreslår jeg, vi ringer til præsten og spørger efter Bertelsen, vi må have lidt gang i tingene.«

Og så skete det utrolige, at Renner gik for at hente en telefon og lod os være alene. I de korte øjeblikke, det varede, fik jeg forklaring på alt det, som forvirrede mig. Min mand var i sikkerhed og havde gode chancer for at komme til Sverige; vi skulde blot lade, som om vi vilde finde ham og få ham til at komme. Jeg sad som gidsel i Vestre Fængsel, og mange stærke kræfter var sat i sving for at få mig ud; jeg skulde blot have tålmodighed lidt endnu. Weeke vilde forsøge at komme igen om et par dage.

Telefonopringningen gav naturligvis negativt resultat. Pastor Ellebjerg sagde kort og afvisende, at han ikke anede det mindste om Bertelsens opholdssted. Det var alt, hvad vi ønskede at høre, og jeg ringede hastigt af.

Vi satte os igen ved bordet og så på hinanden. Hvad nu? Renner følte vist, at det var hans tur til udspil og begyndte på en lang straffetale om det tåbelige i at indlade sig på hjælpeaktioner; det var altfor risikabelt, for jeg måtte jo vide, at hvis de greb min mand på flugt, så var det koncentrationslejr i Tyskland til ham og Horserød til mig, og der kunde jeg få lov at sidde, til alle havde glemt mig. Weeke indskød en bemærkning om, at min mand var religionslærer og altså havde handlet af idealistiske grunde! Det gav Renner anledning til en skylle om Tyskland som retsstat og tyskerne som de sande idealister. »I danske er et latterligt folk«, sagde han, »her går I rundt med kongemærke i jakkeopslaget, men vil nogen af jer dø for jeres konge? Vi derimod, vi vil alle dø for vor fører! Das deutsche Volk ist ein Heldenvolk!«

Da vi havde sundet os lidt ovenpå den svada og sikkert tænkt hver sit, rettede han igen et direkte spørgsmål til mig: »Kender De Villumsen, og hvor har De set ham?« Da jeg svarede benægtende, begyndte han igen at rase: Vi jødehjælpere var bare besværlige og dumme. På Dagmarhus havde man et dagligt rend af fiskere, som anmeldte, at de var blevet bedraget for så og så mange tusind kroner, og der kom sandelig også jøder og efterlyste deres bortkomne slægtninge — og allertåbeligst: der kom folk og tilbød penge for at få mig fri! Som om penge spillede den mindste rolle! »Tilfældet Bertelsen har allerede kostet os 10.000 kr.! Er de penge brugt til at sende sabotører til Sverige for eller til våben?«

Nu tog tingene igen en farlig vending, og Weeke skyndte sig at falde ind: »De forstår vel, hr. kriminalrat, at en mand, der som Bertelsen handler ud fra sit religiøse syn — ja, han har også skrevet en bog om Det gl. testamente — han kunde umuligt indlade sig på noget med sabotører og våben, det må De da kunne forstå! For øvrigt«, skyndte Weeke sig at tilføje, »var der en ting til, vi har glemt at tale med fru Bertelsen om; hvad var det nu, jeg ikke måtte nævne?« »Ja«, at fruens lille datter ikke er blevet forhørt«, svarede Renner, som nu var helt indspundet i Weekes udenomssnak. Han så betydningsfuldt og anglende efter anerkendelse på mig. »Ja«, råbte Weeke, »og hvorfor ikke, fru Bertelsen?«

Jeg var egentlig ikke oplagt til at gætte gåder og var også helt bedøvet af Weekes barokke opfindsomhed og farlige krumspring for at få gestapomanden lempet ud af forhørstonen — så jeg svarede syrligt: »Å, det kunde vel ikke have nyttet dem noget«. »Nej!« Og nu sprang Weeke op og gik hen og slog Renner på skulderen, så det sang, idet han samtidig lavede grimacer og blinkede til mig, »det er fordi der banker et hjerte i denne brave mands bryst!!« Og idet han igen satte sig, tog han min hånd og sagde indtrængende: »Sig os nu, hvorfor var det så, Inger ikke kom i forhør?«

Da forstod jeg endelig det andet led i hans taktik for at hjælpe os og tvang med en flov fornemmelse de ord over mine læber, som Renner ønskede at høre: »Han kunde ikke nænne at arrestere et barn«. Renner strålede.

Hvad jeg også forstod var, at Weeke spillede et meget højt spil, hvis udfald afhang af hans dristighed og snarrådighed i omgangen

med de 3 gestapofolk. Han gik omkring i løvens hule, og det løb mig koldt ned ad ryggen ved tanken om den fare, han svævede i.

Det gav et sæt i mig, da Renner for tredje gang vendte tilbage til Villumsens navn og rask foreslog at hente ham fra arresten og konfrontere os. Men Weeke fik det afværget. Han rejste sig og sagde: »Nu må jeg af sted og se at finde Bertelsen, så fruhen kan komme hjem til sine børn«.

Det var det forhør.

Så gik dagene igen: lørdag, søndag, mandag. Mere uvished, mere ængstelse ved tanken om det dristige forehavende. Ingen søvn, ingen hvile.

Tirsdag kom Weeke igen, uden Renner. En ung tysk kvindelig fangevogter, som ellers ledsagede fangerne til og fra toiletterne, sad ved bordet med os, mens vi spillede videre på vor komedie.

Denne gang fik jeg at vide, at min mand var »kommet godt over«, og hvad det betød, vidste man foreløbig ikke, sagde Weeke med en blinken, som damen ikke så. Men det kunde betyde til Sverige, dog sandsynligere måske til Jylland, hvor flere steder måtte være godt egnede for en, der vilde skjule sig. Hvis jeg nu vilde give navne og adresser på de mennesker, som kunde tænkes at have hjulpet min mand, så vilde Weeke ingen ulejlighed sky for at finde frem til flygtningens opholdssted og bringe ham til veje!

Jeg var igen himmelfalden, men gjorde pænt, hvad der blev sagt i blind tillid til, at der jo var en fornuftig mening bag, og Weeke skrev op i sin lommebog. Jo flere navne og adresser jeg nævnedes, jo sværere blev det for mig at bevare alvoren. Det hele tog sig efterhånden ud som en farce.

Men endnu var jeg fange i Vestre Fængsel, og spillet manglede stadig sin slutningsakt. Vi tog afsked, og jeg gik tilbage til min celle.

Tvivl og håb vekslede atter. Efterhånden blev jeg dog overbevist om, at alt nok skulde gå. Weekes besøg havde præget min stemning med optimisme. Ved at påtage sig forfølgerens rolle, havde han opnået at aflede gestapos interesse fra min mand. Ja, Renner havde selv sagt, at han ikke vilde ofre tid og mandskab på at søge. De havde jo mig og kunde lægge hænderne i skødet. Det var kun i min egen interesse at få min mand til at møde!

Weekes komedie forøgede også min mands chancer for at finde et overfartssted og komme i god behold til Sverige. Og hvad skulde

tyskerne så egentlig med mig, når det blev dem klart, at min mand var væk og ikke lod sig bringe til veje?

Den 18. kom jeg fri. Weeke og Nagel stod dernede, hvor jeg nu blev udleveret efter at have underskrevet en erklæring om under strafansvar at afholde mig fra tysk fjendtlig virksomhed.

HUMLEBÆK-EPISODER

Fortalt af *Jens Nyskov-Sørensen*
i december 1943 i Sverige

Da tyskerne den 29. august 1943 helt overtog magten i Danmark, tænkte jeg ikke, at vi også vilde få jødeforfølgelse; noget sådant var umuligt i Danmark, syntes jeg. Men det var altså alligevel muligt, og det første, jeg rigtig mærkede til det, var, at professor Berendsohn, der var lejer hos mig, flyttede ud til nogle venner, der havde lovet at huse ham, så længe krigen varede. Gennem ham kom jeg i forbindelse med en mand, som var ansat ved synagogen og som havde oplevet, at tyskerne kom i hans hjem for at hente ham, medens han og hans familie opholdt sig i lejligheden ved siden af. Jeg tilbød dem at bo hos mig, men det turde de ikke, da jeg selv havde en jødisk lejer og derfor eventuelt selv kunde få husundersøgelse. Disse mennesker var mere bange for tyskerne end for døden, for de tryglede mig om at skaffe dem gift, hvis de ikke fik et sted at bo. Jeg trøstede dem med, at det nok skulde gå, og de fik så et sted at bo gennem en anden; men da jeg havde set disse menneskers angst og deres dejlige dreng, som jo dog aldrig kunde have forsyndet sig så frygteligt, at han fortjente en skæbne, der var værre end døden — han var kun ca. 4 år — kom der et had op i mig mod disse barbarer, som nazisterne jo er, et had så stærkt, som jeg aldrig havde følt før.

Nu viste det sig, at lektor Bertelsen var i færd med at rejse op til Humlebæk med en del jøder, og jeg ringede omgående til ham og bad om en samtale. Vi skulde så mødes på Klampenborg station. Jeg tog strax derud og forsøgte at overtale ham til at tage hjem igen og lade mig rejse i stedet, og jeg foreholdt ham, at han var uundværlig, og at jeg var yngre og derfor bedre kunde klare mig i en kritisk situation; men der var intet at stille op, han vilde selv med, men sagde: »Jeg

vilde meget gerne, hvis De vil tage med, men jeg rejser også derop«. Jeg købte så en billet og tog med, og dermed var jeg inde i det, helt og fuldt. Jeg er betjent i rigsdagen, men rigsdagen fik nu klare sig uden mig, og jeg sendte et par dage senere en sygdomsmeddelelse for dårlige nerver og var tiltrådt rekreationsophold, så jeg ikke behøvede at være hjemme; samtidig havde jeg mit alibi i orden, hvis nysgerrige gestapo-folk skulde finde på at spørge mig, hvad jeg lavede i Humlebæk. Lægerne var storartede, og jeg er lige ved at tro, at jeg kunde have fået en dødsattest i stedet, hvis jeg havde bedt om det.

Der var jo flere ikke-jødiske ledsagere med, og vi fordelte os over hele toget for ikke at virke iøjnefaldende; men det hjalp nu ikke meget, da næsten alle, der var med, var jøder på flugt. Der var også et par tyske soldater, de eneste der havde god plads, for der var ingen på bænken omkring dem, og det er et mærkeligt syn i et overfyldt togt at se en enkelt mand have så meget plads. De lod dog ikke til personligt at være interesserede i jødespørgsmålet, for de sad ganske roligt og passede sig selv.

Vi kom så omsider til Humlebæk station uvidende om, hvor meget tyskerne vilde sætte ind på at forhindre jødetransporterne, og jeg tror ikke, een af dem der hjalp til vilde have trukket sig ud af det, om det så gjaldt deres liv. Vi kom med ca. 50 jøder til en stor villa, og nu manglede vi bare båden; men de, der havde lovet at sejle, udeblev. Vi ventede længe, uden at der viste sig nogen anden mulighed for overfart for vore jøder. Det var efterhånden ved at være sent ud på aftenen, og jøderne og deres hjælpere begyndte så småt at forberede os på at tilbringe en ubehagelig nat siddende på gulvet eller i de få stole, der var til rådighed. Det blev imidlertid ikke til noget, for pludselig kom en af fiskerne med den besked, at gestapo var rykket ud fra Gilleleje, og at der kunde forventes husundersøgelse. Det var hen imod midnat, og det var et modbydeligt vejr, det blæste, og regnen styrtede ned; men der var kun eet at gøre, se at få flygtningene til et sikkert sted, og vi startede så med en af de sørgeligste karavaner, man kunde tænke sig; der var gamle mennesker, der ikke kunde følge med, mødre med små børn der græd, selv var jeg grædefærdig af raseri og harme mod tyskerne for deres dyriske fremfærd; men vi kunde jo intet ændre ved det, kun, så vidt det stod i vor magt, prøve at afbøde deres barbari.

Da vi var kommet ca. 3 km ind i landet, drejede vi bort fra vejen

ind i en bondegård, og folkene dér var vældig flinke; vi fik lov til at indkvartere os i stalden og på høloftet med alle flygtningene, og nogle af dem kom til at ligge gemt der i to døgn for at vente på skibsløjlighed.

Jeg gik selv med et par medhjælpere tilbage til Humlebæk for at få konstateret, om der var gestapo i byen, og på tilbagevejen fandt vi en gammel kone på over 70 år, hun havde dårlige ben og kunde ikke gå længere, men vi fik hende så indkvarteret i et hus i nærheden.

Jeg kom selv i seng kl. 4, men jeg kunde ikke sove, da alt dette havde gjort så stærkt indtryk på mig. Jeg fik dog sovet ca. en time, og kl. 6 var jeg oppe igen. Efter at have fået en kop morgenkaffe var jeg nede i havnen, og glad blev jeg, da jeg så alle de store fiskerbåde, her lå. Jeg mente i min naivitet, at nu havde vi løst hele jødespørgsmålet; men mit humør sank ret hurtigt igen efter at have talt med de forskellige fiskere, for der var ingen af dem, der vilde sejle for os; en havde prøvet det een gang og var blevet forfulgt og beskudt med maskingeværer fra en patruljebåd, og de havde hver sin frygtelige oplevelse.

Den aften, jeg endte i Humlebæk, var jeg oprindelig taget hjemmefra om formiddagen for at tale med forskellige inde i byen, så jeg havde hverken frakke eller hat, hvilket senere viste sig at være praktisk, da alle fiskerne kendte mig på det, ligesom jeg var let at kende om aftenen, når det var mørkt. Jeg kom ellers på en god fod med alle fiskerne, vi var straks dus, og de kaldte mig alle ved fornavn.

Om eftermiddagen var de så samlede nede i havnen, og jeg forsøgte igen at lokke med penge, 1000 kr. for hver, I sætter over; men der var ingen, der meldte sig. Til sidst spurgte jeg, hvor mange ture der kunde sejles på en nat, og de sagde to. Jeg tilbød så at erstatte den ene mand i båden, gratis, og sejle med på alle turene, så var der ingen at dele fortjenesten med, og endelig var der da een, der meldte sig; han kunde tage 16 mand og skulde have 16.000 kr. senest kl. 4, og så skulde jeg følge med på turen. Da det altsammen var aftalt, kom en af de unge fiskere og tilbød at gå med over for 1.000 kr., men det vilde jeg ikke betale, og enden på det blev så, at skipperen betalte ham de 1000 kr. for at tage med i stedet for mig.

Medens jeg var optaget af dette, havde de andre ledsagere fået ordnet en større udskibning fra et andet sted, hvilket jeg først fik at vide flere dage senere.

Jeg betalte de 16.000 kr., og vi skulde så møde kl. 7 ved en nærmere aftalt bro med 16 mennesker. Jeg tænkte: »Hvor der er hjertenum er der også husrum«, og kl. 7 stod jeg med 22-23 passagerer på det aftalte sted, og lidt efter kom der også en robåd, der skulde sejle dem ud til fiskerbåden. Nu var broen ret høj, og vi måtte løfte de gamle ned i båden, og da der var høj sø, var det et ret vanskeligt foretagende. Det gik dog godt med de første, men nr. 3 var en ældre og meget vægtig dame, og da hun kom ned, trådte hun på rælingen med det resultat, at båden kæntrede; der var så ikke andet at gøre end at lade de tre gamle mennesker vade i land, selv stod jeg i vand til midt på livet sammen med tre fiskere for at få båden tømt for vand, og bølgerne slog den ind mod mit ben, der sad i klemme ved nogle store sten; der skete dog ikke andet, end at jeg havde lidt smerter i det de følgende dage.

Vi fik de gamle i land, båden tømt for vand, og så skulde vi hen til en anden bro og udskibe derfra, da der var mere læ; men det forbavsende mig, at da disse gamle damer kom i vandet, var der ikke een, der skreg op; de jamrede bare ganske sagte: »Vi drukner, hjælp os, vi drukner!« men de var selv i denne situation mere bange for tyskerne end for døden.

Vi kom så ud til en smal, men lav bro, hvorfra udskibningen gik betydelig lettere; men de var allesammen bange for, at der ikke skulde blive plads til dem alle, og derfor trængte de sig på; bl. a. var der tre unge sabotører fra Esbjerg, der var meget nervøse, og til sidst måtte jeg true dem med, at de overhovedet ikke kom med denne eller nogen anden båd her fra Humlebæk, hvis de ikke ventede, til det blev deres tur. Der blev dog plads til dem alle; men den ene af de ældre damer kunde ikke følge med, da vi gik derud, for hun var blevet så medtaget af det kolde vand, så hun havde sat sig på skrænten og nægtet at gå videre, og hendes søn var så blevet hos hende; men næste dag kom fiskeren af sig selv og gav mig 2.000 kr. tilbage for de to, som ikke var kommet med.

Da båden var sendt af sted, gik jeg op på teglværket; der boede en hel del jøder i ovnene, og det var et godt skjulested, for vi havde selv svært ved at finde det, efter at vi havde været der flere gange; men det var jo ikke særlig bekvemt, og selv om folkene var flinke, var det alligevel trist for de stakkels mennesker at være henvist til at opholde sig der eet eller flere døgn, og så snart vi viste os, var de der med det

samme evindelige spørgsmål: »Kommer vi af sted i aften?« og man kunde ikke love dem noget bestemt. En af dem, jeg havde mest ondt af, var en lille tysk jøde; han havde været i koncentrationslejr i Tyskland tidligere og havde endnu ar efter behandlingen dér; han var på grænsen til et nervesammenbrud, og det blev også ordnet, så han kom med den første båd, der gik, men det blev dog først to dage senere. Det eneste man havde at trøste dem med var at sige, at de var i fuldstændig sikkerhed her, og at det kun var af sikkerhedshensyn det gik så langsomt, da vi jo ikke kunde fortælle dem, at det var fordi vi ikke kunde skaffe både.

Jeg kom hjem i seng ved 5-tiden om morgenen i villaen, hvor vi først havde været, og jeg lagde mig så med tøjet på, der endnu var vådt, på en sofa, der var ca. 1¹/₄ m lang, da jeg skulde tidligt op, og jeg regnede med, at den ubekvemme stilling og kulden nok skulde vække mig. Jeg var også oppe igen kl. 6 og gik straks ud. Da jeg kom lidt ned ad vejen, traf jeg en af vore folk; han havde været nede på stranden hele natten, hvor ca. 100 jøder sad i nogle badehuse og havde siddet der hele natten. Vi gik så ned på stranden og hentede jøderne og fik dem fordelt i nogle villaer, efter at vi havde fået folkene jaget op af deres senge; vi fik så bud efter brød og smør til dem, og vi var samtidig heldige og fik fat i en mælkeemand, som vi købte et par kasser mælk af, og da de alle havde fået mad, tog jeg ned på hotel »Gylfe«, hvor jeg lige kom i rette tid til morgenkaffen, og den trængte jeg til, for det er koldt at gå rundt i vådt tøj om efteråret, og da i særdeleshed når man heller ingen søvn får. Under kaffen fik jeg at vide, at der var gået en båd fra Nivå bro med ca. 100 jøder om natten, uden at nogen af os havde anet det, og det værste var, at der var pladser til ca. 100 mere, men de var altså ikke blevet udnyttede.

Jeg foreslog, at vi skulde købe en båd og så selv sejle med den, da det vilde blive betydelig billigere, og det var lektor Bertelsen også indforstået med; men så skaffede én, vistnok Sigtryggsson, en båd til om aftenen, og den kunde tage ca. 200 med, og så gik det i glemmebogen igen. Båden skulde starte fra Nivå bro, og alt var såre godt; men da det blev ved tiden, at vi skulde til at køre jøderne derud, kom der én og fortalte, at gestapo var i byen, og de, der var kommet op på lastbilerne, måtte læsses af og skjules igen. Lidt efter blev der imidlertid meldt »klar!«, og så begyndte vi at læsse igen, hvilket var strengt arbejde, da der var mange ældre, der vejede godt til, og da

mange tillige ikke kunde bøje benene på grund af sygdom, var det en rigtig svedetur; men vi fik dem godt ud til broen, og der var en hel del af fiskerne, der i dagens løb havde lovet mig at stille derude med deres robåde. Udskibningen gik glat, den sidste, der gik om bord, var skipperen; han havde da modtaget 70.000 kr. for sin ulejlighed, men det blev jo alligevel betydelig billigere end de små både, for der var 170 jøder med.

Skipperen havde lovet at komme tilbage til samme sted og sejle derfra igen samme nat, hvis vi havde folk til en tur til; det havde vi imidlertid ikke, og Sigg og jeg vilde så en tur til Gilleleje med en lastbil og hente et læs der, da udskibningen var standset dér grundet på en razzia, gestapo havde foretaget den samme dag, hvorved bl. a. en del jøder var blevet taget på kirkeloftet. Turen gav dog intet resultat. Da vi kom tilbage til »Gylfe«, hvor jeg nu delte værelse med Sigg, måtte jeg bære ham op på værelset, da han var syg og ikke kunde stå på benene; jeg hjalp ham så i seng, og han fik en varm romtoddy, og kort efter var han bevidstløs. Kl. var godt 5, og jeg var også selv dødtræt; men jeg fik dog ikke megen søvn, for i de godt to timer, jeg lå i sengen, var der tre forskellige inde og tale med mig; jeg håber dog ikke, det var noget særligt vigtigt, for da jeg blev vækket kl. 7,30 med en snaps på fastende hjerte — den smagte modbydeligt, men jeg blev dejlig vågen og oplagt af den — kunde jeg huske, at der havde været tre forskellige, og at den ene var en jødisk C. B. ved navn David, de andre to vidste jeg ikke hvem var, og hvad jeg havde talt med dem om, anede jeg ikke.

Kl. 8 var vi oppe. Sigg rystede som et espeløv, og tænderne klaprede i munden på ham, så man ikke kunde forstå, hvad han sagde, og vi fik ham så også omsider overtalt til at lægge sig nogle timer igen. Da vi samledes i restaurationen, var alle meget oprømte — 170 afsendt på en nat, og vi kunde have fået flere af sted, hvis vi havde haft dem! Der blev derfor sendt ekspresbud til Lyngby efter alle de jøder, der kunde skaffes.

Den store transport

Hele fredagen strømmede det så til Humlebæk med jøder; de kom med tog, i taxa og i ambulance, og da aftenen kom, var der kommet 230, der skulde over samme aften. Båden lå parat, og vi havde penge nok. Skipperen skulde have 100.000 kr. for turen. Jøderne var ind-

kvarterede på teglværket, og der var næsten ikke eet hus i byen, der ikke husede nogle for os. Der var rekvireret en del pålidelige politifolk, som var indforstået med, hvad der skulde foregå; der måtte ikke ske noget uheld den nat, det var for mange menneskeliv, der stod på spil. Så hellere skyde nogle gestapofolk. Lektor Bertelsen talte også om at få lastbilerne armerede med maskinpistoler; men det blev dog ikke nødvendigt. List viste sig at være bedre end magt.

Da aftenen kom, og vi skulde begynde at køre dem ud til stranden med lastbiler, kom der igen besked, at gestapo var i byen, og jøderne blev så samlede på teglværkets loft, og der blev stablet teglsten i en mur omkring dem, så det så ud til at være massive stabler.

Jeg vilde nu en tur ind til byen for at se, hvad der skete, og da en overbetjent, jeg kendte fra rigsdagen, kom på motorcykle, bad jeg ham om at komme med; jeg havde slået mit knæ, hvis vi blev standset. Så lo han, men kørte mig alligevel ind til Humlebæk på motorcyklen. Vi kom også ganske rigtig forbi en udrykningsvogn, og der stod politisoldater på begge sider af vejen, men der skete os ikke noget.

Da jeg var inde i Humlebæk, holdt der også en tysk udrykningsvogn oppe på en bakke, og en tysk officer stod og så ud over havet, da han jo kunde se eventuelle både langt borte, når de kom ind i månestriben. Jeg gik hen og sludrede med ham, idet jeg lod, som om jeg troede, at han stod og nød den smukke udsigt. Jeg sagde bl. a. til ham, at det var en vidunderlig smuk udsigt, han der havde fundet; men når en mand kun siger »nej« og »ja« i en irriteret tone, er det svært at holde en samtale i gang, så jeg måtte jo omsider fortrække, da officeren jo ikke kunde undgå at opdage, at jeg gjorde nar ad ham.

Vi var alle en del nervøse, da gestapo jo nylig havde været i byen, og folk løb ud til bådene. Der var mange robåde, og transporten gik hurtigt. I løbet af en halv time var de ca. 200 bragt ud til skonnerten, som skulde sejle dem over. Jeg blev sendt med for at betale de 100.000, når jøderne var vel ovre; men da jeg kom derud, vilde skipperen ikke have flere om bord, da der allerede var overfyldt såvel i lasten som på dækket. Der var nemlig en del arbejdere fra teglværket, der havde set deres snit til at tage med om bord. Jeg talte så til dem og sagde: »Der er en del unge mennesker om bord, som ikke har anden grund til at flygte, end at de vil ud på eventyr, og inde på land står der gamle mennesker og kvinder med børn; de er alle i livsfare, så jeg vil henstille til jer, at I går i land og gør plads for dem«. Deri

var alle enige med mig undtagen de unge mennesker; men da de ikke meldte sig frivilligt, truede jeg med, at båden ikke sejlede, før de var bragt i land, og nogle af dem kom så frivilligt, andre var jeg rundt og finde, og et par, som protesterede, fik nogle lussinger i tilgift — der var ikke tid til megen parlamenteren.

De sidste jøder blev så bragt om bord; der var ialt 230, og lidt efter skulde vi så starte. Men da viste det sig, at der ingen komprimeret luft var på beholderen; nogle unge mennesker havde lukket den ud og var derved nær blevet ansvarlige for over 200 menneskeliv. Skipperen forsøgte flere gange, men det eneste han opnåede var, at motoren gav nogle enkelte knald, der for os lød omtrent som kanonskud. Da der var gået ca. en halv time, blev han klar over, at det var umuligt, og han gik så i båden sammen med sin eneste medhjælper. Mig vilde han også have haft med; men jeg var klar over, at der kunde blive panik, og jeg vilde så blive derude, og det var godt jeg gjorde det, selv om det blev de værste 5 timer i mit liv.

Jeg var ikke bange for min egen skyld; men alle disse mennesker var i fare, og da den ene time gik efter den anden, blev de mere og mere nervøse. Jeg trøstede dem med, at de var i sikkerhed her på skibet, for selv om jeg var den mest nervøse, var der ingen, der kunde mærke det på mig. Mange vilde overhovedet ikke tale med mig, da de troede, at jeg var stikker og det var en fælde, de var lokket i. Pludselig kom der to unge mennesker hen og begyndte at rode med tovværket ved masten. Jeg spurgte dem, hvad de lavede, og de sagde, at det kunde ikke gå at blive her, så de vilde sætte sejl. Dertil svarede jeg, at skulde der sættes sejl, skulde jeg nok selv ordne det. De spurgte så, hvem jeg var, og da jeg svarede, at jeg havde kommandoen her, til skipperen kom tilbage, blev de glade; de troede, at de var helt ladt i stikken. Nogle andre forsøgte at sætte en gammel utæt båd uden årer i vandet, hvilket jeg også forhindrede; desværre var der næsten ingen vind, ellers havde jeg selv sat sejl. Og tiden gik. Jeg tænkte, at hvis jeg nu satte sejl og kom halvvejs over og blev taget der, medens der måske havde været chance for at få jøderne bragt i land igen med robåde, så var fejlen min, og kunde jeg være kommet over med sejl, men blev liggende, og de blev taget om morgenen, så var fejlen også min, og det var allerede ved at lysne.

Der var nogle unge sabotører om bord, og de var bevæbnede. Dem havde jeg sagt til, at om der kom nogen båd med gestapofolk fra

land, skulde de lade dem komme tæt hen til skibet og så først skyde for at forhindre, at en af dem kom i land og fik slået alarm, og det var de rede til. De sagde også, at der var to faldskærmsjægere med; men jeg talte ikke med dem.

Det blev lysere og lysere, og jeg besluttede mig til at vove forsøget og sætte sejl. Jeg fik så fat i en af sabotørerne, og jeg vilde have ham til at svømme i land og sige, at jeg nu satte sejl og forsøgte selv at komme over; jeg troede nemlig, at folkene i land var blevet taget af tyskerne, siden de ikke havde ladet høre fra sig i over fire timer. Han var straks villig, og han havde smidt sin jakke og sine sko og stod på rælingen og tog bestik af det yderste af Nivå bro, og et minut senere havde han været på vej ind. Da var der pludselig en, der sagde: »Hør! Er det ikke en motorbåd?« Vi lyttede, og lidt efter hørte vi det også. Lyden blev tydeligere og tydeligere, vi var alle meget anspændte. Var det hjælpen, der kom, eller var det tyskerne? Jeg syslede allerede i tankerne med, hvad jeg skulde sige. Et øjeblik slog den tanke ned i mig, at jeg kunde smide mappen med pengene over bord og prøve at klare frisag; men strax efter var jeg klar over, at jeg vilde tale frit med dem og tage ansvaret. Bagefter har jeg forsøgt at bortforklare det øjeblikks fejhed med, at jeg var overkørt og udslidt.

Der blev nu ikke brug for min »ordførervirksomhed«. Det var hjælpen, der kom, en stor fiskerbåd, der skulde slæbe os over. Skipperen kom om bord, og vi fik en trosse fastgjort i forstavnen, og et øjeblik efter var vi på vej til frihed og tryghed for de mange flygtninge.

Jeg fortalte skipperen, hvordan det var gået, at der havde været tilløb til panik, at nogle vilde sætte sejl, andre sætte jollen ud, en gammel jolle, han havde haft liggende på land, og som politiet havde givet ham ordre til at fjerne fra kysten, og nogle vilde have forsøgt at svømme i land. Han var klar over, at der vilde være blevet panik, og han lovede mig 10.000 kr., fordi jeg havde reddet skibet for ham. Jeg fortalte det siden til mine kammerater, og jeg sagde, pengene vilde blive indbetalt til lektor Bertelsen, sat ind på en spærret konto og brugt til at hjælpe flygtningene for, når de engang kom hjem igen. Men jeg fik aldrig pengene; dem blev jeg snydt for, da han ikke kom til at sejle for os mere. — Jeg har dog givet hans navn og adresse til en sabotagegruppe og sagt, at hvis de kommer til at mangle penge, kan de hente dem hos ham.

Overfarten gik godt, og da vi først kom i gang, trillede tårene mig ned ad kinderne af glæde, og jeg vil aldrig glemme en jødisk dame, der var med. Hun var sproglærerinde og havde givet alle de penge, hun havde, for at komme over; det eneste hun ejede af værdi, var en fyldepen, og den blev hun ved med at tigge mig om at tage imod, »ikke som betaling, for det kan aldrig betales, men som en erindring«, sagde hun. Jeg afslog det dog bestemt, men sagde til sidst, at jeg gerne vilde have den som gave, når krigen engang var forbi og hun kom hjem igen. Det blev hun glad for og erklærede, at hun så vilde opsøge mig. — Der var også en ung jøde, han var fattigt klædt, og han havde bare ti kroner; dem kom han også og vilde give mig, hvilket jeg selvfølgelig også afslog. Vi kunde, da vi kom i nærheden af den svenske 3 mile-grænse, se et skib, der kom ned imod os, og skipperen sagde, at det var en tysk patruljebåd, hvilket jeg dog betvivler, men det blev aldrig opklaret, for i det øjeblik, vi passerede 3-milegrænsen, kom der en svensk torpedojager for fuld fart lige forbi vor agterstav for at markere, at vi nu var på svensk område, og lidt efter kom to patruljebåde op på siden af os og surrede sig fast og tog flygtningene om bord. Jeg vil aldrig glemme det syn. Det er det lykkeligste øjeblik i mit liv. Jeg lagde bl. a. mærke til en ung jødinde; i det øjeblik hun sprang ned på dækket af den svenske båd, holdt hun hænderne sammen, så op mod himlen og sagde en sætning, jeg ikke forstod; men det gjorde stærkt indtryk på mig. En kendt københavnsk musikdirigent var også med, og han holdt en hel lille tale og sagde bl. a.: »Jeg har rejst meget rundt i verden; men aldrig har jeg truffet eller troet der fandtes folk som dem, der har hjulpet os«.

Da alle flygtningene var kommet om bord i de svenske både, vilde jeg sætte lidt humør i dem, og jeg råbte til dem, at hvis der var nogle imellem, som havde fortrudt, at de var rejst, skulde vi tage dem gratis med tilbage igen, og jeg har senere her i Sverige truffet en, der var med på turen; han kunde ikke huske, at han havde set mig før, men han kunde huske den sætning.

Alle jøderne var meget forbavsede over, at jeg vilde rejse hjem igen, og en af dem sagde til mig: »Nu skulde De holde op, inden De selv bliver taget«; men da jeg spurgte ham, hvad der så skulde ske med alle dem, der ikke var kommet over endnu, blev han mig svar skyldig; men de syntes alle, at det måtte være som at komme i helvede at tage tilbage igen.

Hjemturen gik godt. Efter at patruljebåden var sejlet, kom den svenske torpedojager op på siden af os og udbedrede skaden. Vi sejlede lige mellem to tyske dampere, der havde spærreballoner med. Jeg var hvis vi blev standset med som mekaniker, aftalte vi, men der skete ikke noget, og kl. 9 blev jeg roet i land ved Nivå bro igen.

Da jeg kom hjem, sov de alle, og de var næsten umulige at vække, så trætte var de; de havde jo også arbejdet det meste af natten, og de havde jo også alle følt ansvaret lige så tungt som jeg. Sigg var meget syg, han kunde overhovedet ikke stå på benene mere; men en læge havde da også allerede forlangt ham sendt hjem et par dage forinden.

Bagefter forekommer det hele som en bagatel; men det er umuligt at beskrive de tanker og følelser, man har, medens det står på; den personlige risiko er vel mindre end ved sabotage, men ansvaret er til gengæld hundrede gange større.

Næste dag var det søndag, og da vi om formiddagen var samlede i hotellets forhal, kom der pludselig en mekaniker, som vi aldrig havde set før. Han havde fået en tysk patruljebåd til reparation, og den skulde prøvesejles. Vi var alle vildt begejstrede for ideen. Sejl jøder over i tyskernes egne både! Bedre kunde det næsten ikke blive. Tyskerne fik ikke jøderne og mistede desuden en båd! Jeg vil ikke sige, at jeg *tilbød* at sejle med som »anden mand«, jeg *tryglede* om det, for der var ikke nogen af os, der ikke gerne vilde være med på den tur. Men om formiddagen kom der desværre bud, at båden tidligst kunde blive sejlklar om tirsdagen, og om mandagen faldt Humlebæk-ruten helt til jorden.

Der er to ting, jeg vil ærgre mig over, til jeg bliver en gammel mand; den ene er, at vi ikke kom af sted med den tyske patruljebåd, den anden, at en dansk officer, som lå på et hospital i København, og som var dødsdømt for spionage, blev hentet af 8 sabotører om aftenen, som jeg havde ordnet alt til selv at hente ham næste dag i besøgstiden. Men jeg vil dog altid glæde mig over, at jeg fik lov til at være med til at formindske den sorg og ulykke, som det var tyskernes mening at påføre os, og vi kan også være glade over, at vor lille organisation i Lyngby har sendt mellem 10 og 15 pct. af samtlige flygtninge over, uden at tyskerne fik taget een eneste. Det, at de tog nogle stykker af vore egne folk, er jo et hændeligt uheld, og da vi begyndte på det, regnede jeg det for givet, at vi alle vilde blive taget, så det er jo trods alt gået betydelig bedre end ventet.

EPILOG

Om antisemitisme

Med de to bidrag fra mine medarbejdere er beretningen om Lyngbygruppens virksomhed ført til ende. Jeg håber, det er lykkedes at gengive de væsentlige træk i arbejdet og tegne et billede af mennesker og forhold, sådan som vi oplevede dem under forfølgelsen. Ikke mindre har det ligget mig på sinde, at der af den samlede fremstilling skulde udkrystallisere sig noget af den grundstemning, som var den bærende gennem de mørke dage og nætter. Vi oplevede, synes jeg, det danske hjertelag, dansk ildhu og dansk lune som en høj bro over en afgrund af rædsel. Der er trods alt over mindet om de dage en egen glans, et skær af den højere munterhed, »hilaritas«, som efter Spinozas psykologi er frie menneskers naturlige livsholdning; men også med et islæt af den fortvivlelse, som ifølge Theodor Herzl, den nyere zionismes grundlægger, er et element i ethvert usædvanligt foretagende i en stor sags tjeneste.

Og hermed kunde jeg for så vidt slutte. Det er mig dog ikke muligt at sætte det sidste punktum uden at have benyttet anledningen til at fremsætte nogle mere almindelige og personlige bemærkninger. Det kendskab til jøder, jeg dengang erhvervede, underbygget og udvidet ved det følgende 1 $\frac{1}{2}$ års nære daglige personlige forhold til jødiske flygtninge i Sverige og adskillige års beskæftigelse med jødernes historie og religion, giver mig måske en art adkomst og også en vis forpligtelse til at udtale mig i en efterskrift til det stykke af antisemitismens historie, jeg har oplevet på nærmeste hold. Egentlig har det fra første færd været min hensigt, at bogen som helhed skulde blive et indlæg i debatten om jødeproblemet, og helst en — om nok så beskedent — akt i bekæmpelsen af antisemitismen; for så vidt en art fortsættelse af vort arbejde i oktober 1943.

Jødeforfølgelsen i Danmark var en episode i Hitlers udryddelses-kamp mod verdens jøder, som førte 6 millioner mennesker i døden. 6 millioner! Det er 600 gange så mange som ofrene for Bartholomæus-natten, hvis tal i historien anslås til ca. 10.000. Men det udløser næppe tilsvarende stærke følelser. 6 millioner mennesker i gaskamrene, 1¹/₂ gange Danmarks folketal. Det er et tal, som tanken vel kan registrere, men sindet ikke evner at fatte, ligesom visse astronomiske størrelser, der overgår al menneskelig forestillingsevne og derfor ikke går i dybden som et varigt indtryk. Jøderne har under deres 1900-årige udlændighed været forfulgt, martret og myrdet; men vor tids forfølgelser i Tyskland og de af tyskerne besatte lande overgår i omfang ikke blot enhver af de tidligere pogromer, men også det samlede antal af ofrene for alle tidligere jødeforfølgelser. Hertil kommer den djævelske sadisme, som beretninger om forfølgelserne bærer vidnesbyrd om. Hvad der her skete var, som det er sagt af Hugo Valentin, ikke blot menneskehedens største pogrom, men også verdenshistoriens største masselystmord.

I dette mørke af barbari og rædsel er historien om forfølgelserne i Danmark et lille lyspunkt. Af de 6—7000 jøder, der fandtes i landet, blev 475 fanget og deporteret, resten lykkedes det at føre i sikkerhed til Sverige. Det har hidtil været en uopklaret gåde, hvorfor de danske jøder, der bragtes til Theresienstadt sammen med nogle tusinde fra andre lande, undgik den skæbne, der ramte alle de øvrige, og hverken blev behandlet særlig grusomt eller dræbt. Den historiske forklaring er muligvis givet i min kones referat af forhøret over hende på Dagmarhus. Gestapomandens henvisning til, at alene Hitler havde formået at løse jødeproblemet på human måde ved at samle jøderne i Theresienstadt, tyder på, at den bøhmiske koncentrationslejr var tænkt som den store lystmorders undskyldning og forsvar overfor verden, altså et stykke propaganda af samme art som ideen om Danmark som det hitlerske »mønsterprotektorat« i forhold til de andre undertvungne lande. Det tyske folk har vel som helhed ikke vidst, hvad der foregik i Maidanek og Auschwitz. Har muligvis også selve gestapo på Dagmarhus været i god tro, når de fremhævede den tyske racepolitik på de demokratiske landes bekostning? Spørgsmålet lader sig næppe nu besvare; men man vil gerne kunne tro, at der også indenfor gestapo fandtes mennesker, der vel vilde medvirke til en »ordning« af jødeproblemet gennem koncentrationslejre efter det klassiske totalitære

mønster, men ikke var ivrige efter at blive leverandører til Hitlers gaskamre.

Så længe jøderne har eksisteret som »folket i adspredelsen« mellem verdens andre folk uden eget statsligt centrum, har det været truet af forfølgelse. Det tør håbes, at med oprettelsen af staten Israel den 14. maj 1948, vil egentlige pogromer være udelukket i fremtiden. Ikke blot for jøderne, men for hele den civiliserede menneskehed, er denne begivenhed en af de lykkeligste i menneskeslægtens historie, og det må i menneskelighedens navn inderligt ønskes, at landet må voxe sig større og stærkere, så det kan være til støtte for jøder i andre lande og optage alle dem, der søger ly bag dets grænser, foruden de mange, der af egen fri vilje ønsker at blive statsborgere i det forjættede og genvundne land.

Men fordi egentlige forfølgelser på livet muligvis ophører i fremtiden, er jødehadets spøgelse ikke manet i jorden. Selve Israels præsident, det jødiske folks største navn i nutiden, dr. Chaim Weizmann, har overfor en engelsk-amerikansk undersøgelseskomité sammenfattet sit syn på antisemitismen efter krigen i følgende mismodige udtalelse:

»Det smerter mig dybt, men jeg ser ikke, hvorledes vi kan standse den, eller hvad der kan gøres. Antisemitisme er en slags sygdom, som breder sig, øjensynlig efter sine egne love. Jeg håber kun, den aldrig vil nå de frygtelige dimensioner, den nåede i Europa. I virkeligheden tænker jeg mig af en eller anden grund, at de angelsaksiske lande må være immune overfor den. Men det er et håb, et fromt ønske — og når jeg ser på Kanada, Sydafrika, endogså Storbritannien, endogså Amerika, mister jeg undertiden min frihed for frygt. Jeg tror, at den eneste fundamentale grund til antisemitisme er — det kan synes tautologisk — at jøden eksisterer. Vi synes at bære antisemitismen i vore ransler, hvor som helst vi går.«

Weizmanns ord er udtryk for en gammel jødisk erfaring; hans skepticisme er ikke langt fra den håbløshed, vi møder i den talmudiske lignelse: »Falder krukken på stenen, slås krukken itu, falder stenen på krukken, slås krukken itu — så eller så, vé krukken!«

Arthur Koestler, der anfører Weizmanns udtalelse i sin bog »Promise and Fulfilment. Palestine 1917—1948«, ser lysere på sagen. Han mener, at der netop nu, for første gang siden Palæstinas undergang ved vor tidsregnings begyndelse, er en mulighed for at bringe jødeproblemet ud af verden. Om det vil lykkes, beror på jøderne selv. Det

nye Israel har skabt en ny situation, siger Koestler. Før 1948 var det at fornægte sin samhørighed med jøderne ensbetydende med at nægte solidaritet med de forfulgte, og derfor en utilladelig krysteragtig selvopgivelse. Jøden måtte anstændigvis føle sig forpligtet af en gammel arv, som man ikke havde ret til at frasige sig, og af et løfte, som endnu ikke var opfyldt. I dag derimod er han frit stillet overfor valget mellem at være jøde blandt jøder i Israel eller assimilere sig med det folk, han lever iblandt. Siden oprettelsen af den hebraiske stat gør den jøde, som afviser at rejse til Israel, men samtidig gør krav på at fastholde et religiøst fællesskab, der adskiller ham fra hans medborgere, sig skyldig i en »uholdbar anakronisme«. Ortodox jødedom, der jo er sammenkædet med bestemte nationale og måske også racemæssige forestillinger, bør altså efter Koestlers mening kun opretholdes inden for Israels grænser. De andre »i adspredelsen« må tage konsekvensen af de ændrede vilkår for det jødiske folk og opgive deres religion i den overleverede form.

Det er vanskeligt at dele Koestlers tro på, at jøderne selv, ved at træffe deres valg overfor dette »enten-eller«, skulde kunne løse antisemitismens problem. Dels forekommer det usandsynligt, at ortodexe troende, der befinder sig vel i lande, hvor der ydes dem fuld religionsfrihed, skulde ønske at drage til Israel ud fra motiver, der for dem nærmest må have præg af abstrakt konsekvensmageri. Og dels er jødeproblemet jo langt fra alene knyttet til religionen, i vore dage næppe engang fortrinsvis. Religionen er et skærpende moment i spændingen mellem jøderne og det folk, de bor iblandt, men ingenlunde afgørende. Hvor mange mennesker, der udtaler uforgribelige meninger om jøderne, har nogensinde set en ortodox jøde, endsige fået et personligt indtryk af hans religion? Nutidens antisemitisme er sikkert i langt højere grad knyttet til det, man med et uklart og angribeligt udtryk kalder racen. Den opstår, hvor jøder i væsentlig grad gør sig gældende og tildrager sig opmærksomhed hos flertallet ved deres udseende, deres væsen, adfærd, navn og økonomiske forhold, i givet fald også deres religion. En meget sigende antydning om jødeproblemet oprindelse er givet i den tragiske sproghistoriske kendsgerning, at ordet »gæst« er af samme oprindelse som det latinske »hostis«, der betyder fjende. Det vidner om, at antisemitismen i virkeligheden ikke er nogen isoleret foreteelse. Den er et specialtilfælde af et almindeligt psykologisk fænomen, fremmedhadet, uviljen mod minoriteter, der adskiller

sig mærkbart fra den herskende norm indenfor det nationale, folkelige, racemæssige og religiøse fællesskab. Det er jødefolkets tragedie, at det som »folket i adspredelsen« over en stor del af verden er blevet minoritetsfolket fremfor noget andet folk.

Antisemitismen er minoritetsproblemet par excellence, men derved også et dybtliggende og verdensomfattende kulturproblem, så sandt som vesterlandenes kultur er bygget på overbevisningen om det enkelte menneskelivs hellighed og mindretallets ret. Det er derfor tvingende nødvendigt, i kulturens og menneskelighedens navn, at fastholde jødernes, også de ortodoxe jøders, ret til at leve deres liv inden for det borgerlige samfunds rammer, sådan som det stemmer med deres tradition, deres livssyn og religion. Det er en af bærepillerne under vor demokratiske kultur der rokkes, når antisemitismen får magt. Dette har nazisterne i sin tid forstået og benyttet. I en skrivelse til SS-funktionærer den 22/7 1942 siger W. Best, det tyske riges befuldmægtigede i Danmark under jødeforfølgelserne: »Jødespørgsmålet er den dynamit, vi sprænger de skanser i luften med, som liberalismens sidste skarpskytter har gravet sig ned i. Nationer, der opgiver deres jøder, forlader dermed deres tidligere, judaiserede, på falske frihedsidealer baserede, livsform. Først da kan de indtage deres plads i kampen for en ny verden«. Best havde ret, når han i jødebekæmpelsen så et afgørende middel til at tilintetgøre den vestlige kultur og dens demokratiske frihedsidealer. Det var ikke blot jøderne, der gennem nazismen truedes med undergang, det var selve vor kultur, i det øjeblik vi prisgav vore jøder for forfølgerne.

Det er altid kulturen det gælder når antisemitismen stikker hovedet frem. Under direkte forfølgelser på livet er der intet problem for anstændige mennesker; i det normale, daglige liv kan det derimod være vanskeligt nok at bekæmpe det mangehovedede uhyre, så vist som jødehadet er allieret med stærke og dybtliggende tilbøjeligheder i vort sind. Antisemitismen er et afgørende kulturproblem, men dermed også et nærgående psykologisk problem for den enkelte, så sandt som det ligger i selve kulturens begreb, at vi må »dyrke« (kultivere) det menneskelige sind ved at udrense eller ave de dårlige instinkter.

Historien, ikke mindst den nyere tids historie, er fyldt med eksempler, der viser, at fremmedhadet er en følelse, der kan gøre sig gældende med instinktets styrke. Mange kender af erfaring, at man må være på vagt overfor sig selv mod disse farlige tendenser.

Jeg husker fra den første dag af mit ophold som flygtning i Sverige, hvorledes jeg ved mit besøg om aftenen i den danske klub i Malmø standsede på dørtærskelen og studsede, idet jeg så ud over salen. Jeg befandt mig her pludselig i en kreds af et par hundrede landsmænd, danske, der så godt som alle havde mørkt hår, mørke øjne og bleg ansigtsfarve. Jeg mærkede vel, at jeg var blandt venner; men jeg mener alligevel, at der i selve min forbavelse i det øjeblik lå kimen til en vis uvilje, der under særlige omstændigheder vilde kunne udvikle sig til noget i retning af antisemitisme. Hvis dette er rigtigt, må jeg have lov at tilføje, at kimen mig bevidst aldrig fik lejlighed til at spire. Men det er vist en almindelig erfaring blandt danske flygtninge i Sverige, at det meget kraftige og i den første tid talmæssigt dominerende islæt af danske jøder var et gnidningsmoment, der ikke sjældent skabte vanskeligheder.

Ved siden af den uvilkårlige uvilje overfor det fremmedartede, når det gør sig gældende som en betydende faktor inden for ens eget område, ligger der en væsentlig årsag til antisemitisme i den indgroede menneskelige tilbøjelighed til at drage almindelige slutninger og udtale generelle domme ud fra isolerede enkelttilfælde. Alle kender de gængse klicheer om jøderne, og mange tager dem uden videre for fastslåede sandheder: De er begærlige og nærige, de trænger sig frem, de hænger sammen som ærtehalv o.s.v. Jeg har i mit liv truffet adskillige hundrede mennesker af jødisk afstamning og har i en længere periode haft den nøjeste kontakt med både danske og fremmede jøder, men det er mig ikke muligt at sige noget som helst generelt om dem, alene af den grund, at de indbyrdes er lige så forskellige som vi andre. Der er gode og onde blandt dem ligesom blandt andre mennesker; eller rettere: de er nok snarere en blanding af mere og mindre værdifulde egenskaber — som deres ikke-jødiske landsmænd. Der er dem, der påstår, at jøderne har visse dominerende karaktertræk. Jeg kan ikke tillade mig at have nogen mening herom; min erfaringskreds er for lille — eller måske den er for stor — til, at jeg kan udtale mig. »Jøden som sådan« karakteriseres sikrest og lettest af dem, der ikke distraheres af erfaringer og kendsgerninger. Jeg for mit vedkommende kender kun det enkelte menneske, som medmenneske og landsmand. »Jøden« i almindelighed er en kliché, jeg ikke forstår, lige så lidt som jeg kan finde den fælles etikette, der kan påhæftes en københavnsk svajer og en vestjydsk fisker, bortset fra at de begge er mine landsmænd og medmennesker.

Vil man alligevel fastholde, at det jødiske folk har visse dominerende fejl — og det er jo næsten altid fejlene, der bruges af klichémagerne — må man fra anden side have lov at spørge: Hvorfor må dette folk alene ikke have fejl? Med hvilken ret forlanger man, at jøderne skal være et folk af engle? — Ja, men de har disse bestemte fejl, som ikke er vore fejl! — En dristig påstand — som generaliseringer altid er farlige og oftest uretfærdige. Men hvis vi nu sætter, at påstanden er rigtig, kunde det så ikke tænkes, at de påståede fejl hos dette folk er udviklet ved omgivelsernes påvirkning, som resultat af århundreders landflygtighed under fremmedågets tryk, udstødelse som mindreværdige af vort borgerlige samfund til en ydmygende og sjæleligt forkrøblende ghettotilværelse, begrænsning af deres existensmuligheder til få, lidet agtede erhverv, forfølgelser, pinsler og blodige pogromer, påført dem af os — for lad os nu blive ved generaliseringen! — os retfærdige ikke-jøder og kristne? Er det ikke muligt, at den jøde har ret, som skrev: »Vi er et produkt af de forfølgelser, vi har gennemgået, og det er ikke alle givet at lutres gennem lidelser«? Og hvem har da skylden for »jødernes« fejl, om ikke »vi«, der gennem forfølgelserne har fremkaldt dem? — Generalisering er farlig og uretfærdig. Den kan også være ubehagelig: Vi ser med eet os selv med blod på hænderne.

Vil vi fralægge os skyld i jødernes lidelser, fordi det er uberettiget at tale generelt om os, må vi til gengæld indrømme, at vor gæld til jødefolket er større end til noget andet folk i verden, i virkeligheden umålelig.

Selve den kristne religion er i sin oprindelse en jødisk bevægelse, udgået fra en jødisk stifter, forkyndt af hans jødiske elever. Jødernes hellige skrifter er en del af den kristne bibel, og en meget betydningsfuld del. Den er indgået i hvert menneskes åndelige eje fra vor tidlige barndom. Spørger man børn i skolen, hvad de synes bedst om, det nye eller det gamle testamente, bliver svaret næsten altid, at de foretrækker det gamle — med de vidunderligt levende og anskuelige, fromme, moralske, og også umoralske, spændende og dramatisk bevægende fortællinger om Abraham, Jakob, Josef og David. Gennem Israels profeter lægges grundlaget også for Jesu lære ved forkyndelsen af den etiske monoteisme, den ubrydelige sammenhæng mellem religion og moral, Gud og det gode. Jødernes religion sætter dybe præg i vor gudstjeneste; profeternes skrifter og de såkaldte Davids salmer er stof for den kirkelige forkyndelse; den »aronatiske« velsignelse: »Herren være med

dig, Herren velsigne dig og bevare dig«, er et dyrebart, umisteligt led i den kristne gudsdyrkelse. »Fadervor«, Jesu egen bøn, kirkens og den enkelte kristnes dyreste klenodie, er helt igennem en jødisk bøn; der er ikke et ord i den, som ikke lige så godt kunde bedes af den ortodoxe jøde. Selve vort gudsbegreb stemmer væsentlig overens med det jødiske, som det historisk har sin oprindelse i Israels Jahvetro; det er en populær kristelig misforståelse, at jøderne er fremmede for tanken om Gud som den nådige og tilgivende fader. Vor moral er afgørende bestemt af den jødiske, og de ti bud har gennem hele kirkens historie været grundlaget for den moralske opdragelse i den kristne børnelærdom. Overhovedet er det en kendsgerning, som den kristne kirke altid burde holde sig for øje, at Jesus selv var jøde, dybt rodfæstet i sit folks religion og livssyn. Som Joseph Klausner, professor ved universitetet i Jerusalem, siger i sin banebrydende bog »Jesus fra Nazareth«: »Der findes ikke et træk i Jesu livshistorie og ikke en linje i hans lære, som ikke bærer præg af den profetiske og farisæiske jødedom«.

Det er af meget stor betydning i bekæmpelsen af jødehadet, at de kristne besinder sig på, i hvilken grad vor religion i sin oprindelse har fælles rod, ja på væsentlige punkter er eet med den jødiske. Til det formål burde man i langt større omfang tage ved lære af den senere tids forskning af den såkaldte senjødedomms historie.

Den udbredte vrangforestilling, at den herskende jødiske åndsretning i Jesu samtid, farisæismen, betegner en religiøs tilbagegang, en stivnen i åndløst skriftstudium og trældom under lovens bogstav, har sikkert bidraget til at skærpe modsætningen mellem de to religioner, fordi jødedommen, som vi træffer den i dag, er direkte udviklet af farisæismen og i væsentlige træk ligefrem identisk med denne. Engländeren Travers Herfords og amerikaneren Foot-Moores på dette område banebrydende værker har til fulde godtgjort, at farisæismen tvært imod den gængse vurdering betegner et af højdepunkterne i religionens udvikling, og netop mest i tiden omkring kristendommens grundlæggelse. Den lovstrenge rabbi Shammai, den milde og dybe Hillel, Jesu ældre samtidige, og Gamaliel, der kendes fra apostelhistorien, bl. a. Ap. gern. 5,35-39, som den største talsmand for religiøs tolerance i Det ny testamente, hører til de store skikkelser i den almindelige religionshistorie.

Deres lære og virksomhed ligger i fortsættelse af og står langt fra, som man har ment, i modsætning til profeternes forkyndelse. I cen-

trum af farisæismen står hellighedskravet: Hellige skal I blive, thi hellig er jeg, Herren eders Gud (3. Mosebog 19,2). Det er kravet om, at religionen skal leves, omsættes og virkeliggøres i dagliglivets gerning, her og nu. Det er ikke tilstrækkeligt hverken med tro, lære, studium eller bekendelse. »Afgørende er det liv, man lever, de handlinger man øver, hver dag og hver time«. Farisæismen betegner en forening af religion og etik, måske mere konsekvent gennemført end i nogen anden religion. Det er den gode gerning, der er det primære i al virkelig religion, efter farisæernes opfattelse som det var det efter profeternes; og i de tilfælde, hvor de rituelle forskrifter i den guddommeligt åbenbarede lære »Toraen«, de fem Mosebøger, støder sammen med det moralske krav, må hine vige. Den tanke, at »sabbaten er gjort for menneskets skyld og ikke mennesket for sabbatens skyld« (Mark. 2,27), findes også udtrykt i Talmud, den hellige overlevering fra de store skriftlærde. Et sted, hvor det legemlige arbejde anbefales og lovprises, hedder det således: Gør hellere din sabbat til hverdag end at falde mennesker til byrde.

Jesus levede og døde som jøde. Hans forhold til den herskende åndsretning, farisæismen, har ikke, som mange kristne tror, været en uforsonlig kamp. Han kom i farisæernes hus, sad ved deres bord og havde venner i deres kreds. Til den skriftkloge, der ligesom han selv sætter det dobbelte kærlighedsbud øverst af alle budene, siger han: Du er ikke langt fra Guds rige. — Hvorledes kan det da forklares, at han i Matth. kap. 23 retter de flammende, uforsonlige veråb mod farisæerne? Ve jer, I slanger, I øgleunger, I hyklere, I blinde vejledere for blinde! De synes i al fald at stemme dårligt med bjergprædikens ord om at elske sine fjender og kærlighedsbudet i 3. Mosebog om at elske sin næste. Hvis ikke de voldsomme udfald i deres tendentiøse ensidighed er en senere indlægning af menighedens fordømmelse af farisæerne, kan de efter al psykologisk og historisk rimelighed kun være Jesu protest mod misbrug og vildskud, der er forekommet indenfor farisæismen — og som i øvrigt også påtales i farisæiske skrifter.

De åbenlyse uoverensstemmelser mellem Jesus og farisæerne er velkendte, men skal dog ikke forties her: Jesus bryder på visse punkter med loven og de skriftlærdes overlevering gennem sit vældige: Men jeg siger eder! Han talte jo ikke som de skriftkloge, der aldrig vovede at sige »jeg«, men som den, der har myndighed. Overfor farisæernes socialt-religiøst bestemte jødedom stiller han kravet om den enkeltes

ubetingede hengivelse i kærlighedsbudet, ofte på trods af al menneskelig rimelighed og mulighed: Du skal elske din fjende. I må ikke sætte jer imod det onde. Om nogen slår din højre kind, skal du vende den venstre til. Og han henvender sig til de ulærde, de sagtmødige og enfoldige, medens Hillel fordrer et vist mål af indsigt i skriften.

Jesus virker i sit liv og sin forkyndelse helt på jødisk grund. Hans disciple skal ikke gå hen på hedningernes vej, men kun til de fortabte af Israels hus, Mt. 10,5-6; derfor afviser han også strax den kanaanæiske kvinde som sig uvedkommende, Mt. 15,24. Han har på væsentlige punkter været i overensstemmelse med farisæernes lære: I 17 år efter hans død levede hans tilhængere i Jerusalem med hans egen broder Jakob og apostlen Peter i spidsen som jøder efter loven, med den ene betydende afvigelse fra de øvrige troende i tempel og synagoge, at de anså Jesus for Messias. Først med Paulus drives modsætningerne mellem jødedom og kristendom ud i et brud, der fører til varig adskillelse og fjendskab. Gennem Paulus' kamp mod Toraen, som han med en misvisende juridisk betegnelse kalder »nomos«, loven, sættes mindreværdsetiketten »lovreligionen« på jødedommen, og denne etikette er indtil nu blevet fastholdt af den kristne teologi. Det er et sørgeligt faktum, at i selve Det nye testaments kærlighedsevangelium om gudsriget og fred på jorden findes der stof i mængde, der vanskeligt kan undgå at fremkalde og nære uviljen mod det jødiske folk. Dette gælder bl. a. også den ensidighed, hvormed særlig Johannes-evangeliet identificerer Jesu modstandere med hele jødefolket — en tendentiøs generalisering, der kun kan have været til skade for forholdet mellem de to religioner.

For den kristne er det en næsten uudholdelig tanke, at der i Jesu navn, under påberåbelse af hans evangelium, er forfulgt, torteret, myrdet og brændt hundrede tusinder af uskyldige mennesker. Det gælder om antisemitismen, hvad Albert Schweitzer har skrevet om de hvides behandling af de farvede folk i kolonierne: Hvis historien om de kristnes forfølgelser af Jesu landsmænd var samlet i een bog (hvad den i øvrigt burde være), vilde der være afsnit, man nødvendigvis måtte springe over, simpelt hen fordi de vilde være så forfærdelige, at man ikke kunde holde ud at læse dem. Og i kristne overvejelser over forholdet mellem de to religioner bør det ikke glemmes, hvad en jøde engang har skrevet: »Vi har udgydt blæk, men I har udøst blod«.

Som jeg mener, at jødedommen i dag står Jesu religion nærmere

end meget af den kristendom, der pynter sig med hans navn, anser jeg det for muligt, at Jesus, om han kom til jorden i dag, vilde føle sig bedre hjemme i synagogen end i kirken. Og om han så, hvad der i hans navn er øvet af grusomheder mod hans folk, vilde han vende sig bort fra sin kirke i vrede. Ved et stort kirkejubilæum stillede en dansk biskop i sin festprædiken det spørgsmål: »Hvad mon egentlig han, manden fra Nazareth, vilde sige, om han trådte ind her i kirken i dag?« Det var et meget velbetænkt spørgsmål: Hvad mon egentlig *den jøde* vilde sige?

Europas og alle vesterlandenes folkeslag burde i højere grad besinde sig på, hvad vi skylder det jødiske folk. Vi er gennem den kultur, vi tilhører, bestemt ind i det inderste af vor tankegang af jødisk moral og religion. Vi står alle i gæld til åndslivets stormænd af det foragtede folk, i videnskab, kunst og digtning: Spinoza, Einstein, Freud, Bergson, Heine, Mendelsohn og utallige andre. Hvem formår at udmåle, hvad Det gamle testamente har betydet for os, store og små, kristne og ikke-kristne. Goethe gør sig i sin »Dichtung und Wahrheit« den glæde at genfortælle sagnene fra Mosebøgerne og lærer sig i sine drengeår hebraisk for at kunne tale med ghettoens beboere i Frankfurt og læse de elskede fortællinger på grundsproget! Thomas Mann gendigter i et kæmpeværk historien om Josef og hans brødre, Johannes V. Jensen får en klump i halsen, når han mindes sin barndoms bibelhistorie om Josef og David, og Henrik Pontoppidan og Georg Brandes henter livet igennem styrkelse for sindet i Det gamle testamente. —

På jom kippur, Den store forsoningsdag, i oktober 43 gik jeg over til David, som den dag holdt sig inde i sin stue hos Grabows på Budingevej for at fejre højtiden, så vidt det var muligt, efter sine fædres skik. Han havde indbudt mig til at overvære den hellige handling, og jeg havde med glæde taget mod indbydelsen. Meget arbejde og travlhed medførte, at jeg blev forsinket. Jeg meddelte David, at et par småbørn, der af deres forældre havde måttet efterlades hos lektor Oxenvads, skulde bringes til Sverige, og bad ham gøre sig klar til at rejse den næste dag. Det havde ikke været Davids hensigt at flygte endnu, men jeg vil ikke glemme hans glæde over her at få lejlighed til at hjælpe også under sin egen flugt. Vi tilbragte en time sammen, hvor David først sluttede sin andagt, efter de gamle forskrifter iført bedesjal, tallit, med de lovbealede skuesnore, ziziths, i sjalets fire hjørner.

I den samtale, som fulgte, søgte vi i fællesskab forklaringen på det, vi oplevede i disse dage, løsningen af det evige problem fra Jobs bog, hvorfor en gud, som vi tillægger almagt og kærlighed til sin skabning, tillader de grænseløse lidelser, som rammer mennesker og alt det skabte med tilsyneladende blind vilkårlighed. For David lå svaret på det store spørgsmål i tanken om Guds majestæt, hans suveræne ophøjethed over alt jordisk: Overfor ham er det enkelte menneske og alle mennesker »støv og aske«, hans tanke ligger så højt over vor forstand, som himlen er højt over jorden. Men netop derfor kan vi fortrøste os til, at den sidste endelige forklaring af livets og lidelsens gåde ligger det i hans magt at give, selv om vi ikke fatter det nu.

I et brev, som han en måned senere skrev til mig i Sverige i anledning af en tildragelse, som havde gjort dybt indtryk på ham, min kones fængsling, vender han tilbage til emnet for vor samtale: »Højt hævet over alle herskere er han. Han alene hersker — alene styrer han stjerner, verdener, såvel som atomer og elektroner, alt, han alene; intet overser han, hvert dyr, hver plante forlener han med liv, giver han kraft, alt besjæler han og alt overvåger han — og hans ædlest smykke er det menneske, som præger hans billede med sin gerning. Her står menneskelige våben afmægtige, lidelserne er ikke lidelser mere, der er ikke mere noget problem. Han alene hersker — så herligt — så fortryllende herligt alene Derfor slutter Jobs bog alene med det, vi betegner ved »en højere stemning«, med en evighed midt i livet, med en evig fred og salighed, alt midt i smertens kummer og tranghed.«

Medens jeg på den jødiske højtidsdag sad og lyttede til denne dreng på 20, oplevede jeg ligesom dybden og spændingen i den jødiske sjæl. Jeg havde en ejendommelig fornemmelse af helg og højtid i den stille stue; som var den ånd nærværende, der havde inspireret profeternes ord, gennemtrængte Jesu taler og var et element i Spinozas tanker. Måske ligheden med Spinoza den dag var det mest slående. Jeg ved ikke, om David havde læst ham, men jeg syntes med eet gennem hans ord at se det jødiske grundstof i Spinozas filosofi, den sindets liden-skab efter at gribe Gud gennem tilværelsens gru og virvar, den »amor intellectualis dei«, som finder forklaringen og harmonien i en etisk panteisme, hvis grundlag i Spinozas sjæl var profeternes etiske monoteisme, troen på den ene hellige gud.

Den samme følelse af et dybtliggende fællesskab i det væsentlige, på

tværs af dogmer og religionens ydre former, oplevede jeg et par måneder senere, da jeg var forlover for en ung jødisk ven fra forfølgelsestiden ved hans bryllup i synagogen i Malmø. Selve ceremonien var mig ufattelig fremmedartet, men gennemtrængt af stemning og skønhed. Højtideligheden sluttede med en tale til brudeparret af den lokale rabbiner. Teksten var nogle vers af en gammeltestamentlig salme, talens indhold en forkyndelse af menneskelighed og tolerance, veltalende, henrevet, på een gang enkel og dybsindig syntes jeg, som var det Lessings vise »Nathan«, der tolkede humanitetens evangelium i den jødiske synagoge. Jeg kunde ikke undlade at sige i min henvendelse til de unge og deres familie ved den påfølgende fest (for øvrigt hos en svensk præst), at jeg gerne havde hørt den samme brudetale holdt af den samme rabbiner ved *mit* bryllup.

Kort før min kone og jeg rejste hjem til Danmark efter befrielsen havde vi barnedåb i Lunds domkirke. Som den ene af fadderne var indskrevet en nær dansk ven af jødisk afstamning. Det skete med udtrykkelig tilslutning af domprovsten, der selv forrettede dåben.

Så vidt jeg husker, lægges det også efter det svenske ritual fadderne på sinde, at de, hvis forældrene falder fra, skal drage omsorg for, at barnet oplæres i den kristelige børnelærdom. Hvis der hermed menes Luthers katekismus, vil der fremkomme en vanskelighed for lille Nannas udøbte gudmoder. Men det væsentlige i kristendommen kan vist udtrykkes på flere måder, og ikke alene i ord fra Det nye testamente. Jeg vil gerne, hun skal lære profeten Mikas ord: »Der er sagt dig, menneske, hvad der er godt, og hvad andet kræver Herren af dig end at øve ret, elske godhed og vandre ydmygt med din gud«. Hun bør kende »Den gyldne regel«. Om hun lærer den i bjergprædikens positive form: »Alt, hvad I vil, at menneskene skal gøre mod jer, skal I gøre mod dem«, eller i rabbi Hillels negative: »I må ikke gøre mod andre, hvad I ikke ønsker, at de skal gøre mod jer«, forekommer mig uvæsentligt. Jeg synes, det gælder om begge formuleringer, at »således er loven og profeterne«. Det dobbelte kærlighedsbud fra Mosebøgerne om at elske Gud og sin næste er jo også det store bud for de kristne. Mon ikke vor lille pige kan klare sig med disse bud, hvis hun smukt gør sig umage for både at lære og navnlig at leve dem?

Talmud hører ikke egentlig til den kristne børnelærdom, men den indeholder ikke få ord, som det kunde være nyttigt og godt også for kristne at lægge sig på sinde i en modtagelig alder. »Kom tre ting i

hu«, siger den gamle rabbi Akabja, »så skal du aldrig komme i synd: Vid, hvorfra du kommer, hvorhen du går, og overfor hvem du engang skal aflægge regnskab«. Det er et ord, der kunde høre hjemme i den »Alle folks religion«, som den danske digter Meïr Goldschmidt håbede skulde kunne skabes ved en forening af frisindet jødedom og dogmefri kristendom. Men det er måske ikke så let at forstå for en lille pige. — »På tre ting hviler verden«, siger et andet talmudord: »på ret, på sandhed, på fred«. Det lyder så enkelt, men vil måske falde hende endnu vanskeligere, fordi hun så sjældent får lejlighed til at se læren virkeliggjort i livet — og forklaring af den slags lærdomme gives vist bedre gennem eksemplet end i ord. Hvis Nanna, når hun bliver større, skal have en skreven »forklaring« til dette skriftsted, ligesom i den rigtige katekismus, vil jeg henvise til den nu afdøde svenske overrabbiner, Marcus Ehrenpreis, idet jeg til slut tager mig lov til at gøre hans ord til mine:

Jeg har, siden jeg hørte disse ord i min ungdom, gået gennem flere skoler, ikke mindst gennem livets tvangsskole; men noget dybere, sandere og mere tvingende end dette har jeg ikke lært mig. Måske har jeg aldrig før så umiddelbart følt dette råb efter ret, sandhed og fred som nu.

AAGE BERTELSEN

»Oktober 43«

OPLEVELSER OG TILSTANDE UNDER JØDEFORFØLGELSEN I DANMARK

Med introduktion af tidligere statsminister *Hans Hedtoft*, forord af bibliotekar ved Det Mosaiske Troessamfund i København *Jul. Margolinsky* og bidrag af fru *Gerda Bertelsen* og rigsdagsbetjent *Jens Nyskov-Sørensen*

Jeg har læst rektor Aage Bertelsens bog »Oktober 43« med den mest levende interesse. Den, der har fulgt de skildrede begivenheder på nærmeste hold, genkender i den måde, hvorpå forfatteren og hans hustru skildrer disse begivenheder, hvori de selv spillede en så fremtrædende rolle, den samme selvforglemmelse som den, hvormed disse to mennesker i efteråret 1943 kastede sig ud i kampen for at bjerpe vore jødiske landsmænd fra nazisternes forfølgelse, uden tanke på den risiko for liv og velfærd, de derved løb; den måde, hvorpå de to forsvinder bag deres egen beretning, er det eneste uhistoriske ved deres beretning. Bogen er spændende som en kriminalroman, velskrevet, rig på gribende og pudsige episoder og træffende menneskeportrætter.

Når hertil kommer, at det er lykkedes forfatteren at løfte sine skildringer af begivenhederne ved Øresundskysten i efteråret 1943 op over det temporære og lokale og give dybe indblik i jødisk tro og mentalitet, bliver denne bog et flamrende indlæg mod antisemitismen og et uforglemmeligt bidrag til bestræbelserne for at slå bro mellem mennesker på tværs af alle raceskel.

SV. NORRILD

Lektor ved Lyngby Statsskole

Den begivenhed, der under den tyske besættelse af Danmark på den mest afgørende måde bidrog til at ændre det danske folks holdning over for besættelsesmagten, var jødeforfølgelsen i oktober 1943. Ethvert bidrag, der kan belyse, hvordan omsvinget skete i befolkningen, er af den største interesse som kildemateriale for psykologiske og sociologiske studier, såvel som for den historiker, der ønsker at trænge ned under de iøjnespringende begivenheders overflade til den historiske udviklings undergrund: *folket*. Rektor Aage Bertelsens bog indeholder et sådant værdifuldt kildemateriale. Fra et sociologisk synspunkt er den af særlig interesse, fordi den — ved siden af en række markante skildringer af enkeltpersoner — giver et billede af, hvordan en stor del af befolkningen i en københavnsk forstad, Lyngby, påvirkedes af nazisternes overgreb og organiseredes i et storstilet hjælpearbejde. — Men denne karakteristik er langt fra udtømmende. For en kriminolog er det svært at lade være også at pege på en enkelt af bogens mange perler, Gerda Bertelsens egen fortælling om sin anholdelse af tyskerne og sit ophold som gidsel i Vestre Fængsel. — Spændende som en roman, mere end det, spændende som virkeligheden var det i disse bevægede år.

Mag. art. KARL O. CHRISTIANSEN

Lektor i kriminologi ved Københavns Universitet

— — »Det er en spændende beretning, ikke mindst fordi forfatteren har en overordentlig evne til at fortælle; han behersker i lige grad det tragiske, det patetiske og det humoristiske, så bogen litterært rangerer højt. — Forfatteren slutter sin skildring med nogle principielle overvejelser over antisemitisme og forholdet mellem jødedom og kristendom. De går skarpt imod, hvad man ellers er vant til at mene om den sag. — Her er virkelig sagt noget aktuelt og afgørende.«

Dr. theol. JOHS. SLØK, lektor ved Aarhus Universitet

(i en artikel om »Jødedom og Kristendom«

i Præsteforeningens Blad)